

КАЙКОВУС
—
ҚОБУСНОМА

Форсчадан Муҳаммад Ризо
ОҒАҲИЙ таржимаси

2- наشري

„О‘ҚИТУВЧИ“ НАШРИЁТ-МАТБАА
ИЖОДИЙ УЙИ
ТОШКЕНТ — 2011

УДК: 37.018.1
ББК 74. 03

Нашрга тайёрловчилар:

Субутой ДОЛИМОВ

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби

Улуғбек ДОЛИМОВ
филология фанлари номзоди, доцент

К 4312000000 - 50 буюрт.вар 2011
353(04) - 2011

ISBN 978-9943-02-400-7

© „O‘qituvchi“ НМИУ, 2006
© „O‘qituvchi“ НМИУ, 2011

ШАРҚ ПЕДАГОГИКАСИНИНГ ҚОМУСИ

Чамамда, 1966 йилнинг ёз кунлари эди. Адам Субутой Долимов „Қобуснома“нинг нашр учун тайёрлаган бутун қўлёзмаларини Республика Китоб савдоси ташкилотининг ўша вақтдаги раҳбари Баҳри Фуломовага олиб боришга ёрдам беришимни буюрди. Адам билан икковимиз опанинг хузурига кириб бордик, бизни жуда илиқ кутиб олдилар. Боришимиздан асосий мақсад „Қобуснома“ неча нусхада босилишини белгилаш эди. Бу масалани эшитгач, Баҳри опа анча норози бўлиб:

— Субутой ака, „Қобуснома“ни кимга сотаман? Ахир, бу китоб сотилмасдан дўкон пештахталарида чанг босиб ётади-ку. Бундан кўра, минглаб ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчилари ҳамда олий ўқув юртлари талабалари учун адабиёт ўқитиш методикасига оид бирорта дарслик ёки қўлланма ёзиб берсангиз, савобли иш бўлар эди.

— Баҳрихон, адабиёт ўқитиш методикаси бўйича қўлланма ёзиб тугатилди, яқин кунларда олиб келаман. „Қобуснома“га келсак, агар китоб ўтмаса, барча нусхасини ўзим сотиб оламан.

Мен адамнинг гапидан ҳайратга тушдим: камида йигирма минг нусха чиқарилса ҳам, тахминан 15—20 минг сўм бўлади. Бундай пул адамда йўқ-ку!

Баҳри Фуломова 15 минг нусхага (ўша вақтда „Ўқитувчи“ нашриётида 15 минг анча кичкина адаб ҳисобланар эди) қўл қўйди. Китоб чиқди. Халқ бу асарни жуда яхши кутиб олди. Бир куни адам билан бозордан қайтаётсак, Эски Жўвадаги энг катта китоб дўконининг директори Жўра ака Маҳкамов чиқиб, адам билан жуда куюқ саломлашди ва илтимос оҳангида:

— Домла, Китоб савдоси ташкилотидегиларга айтинг, „Қобуснома“дан бизга ҳам бирор минг дона

беришсин. Ахир, эски шаҳардаги энг катта китоб дўкони меники, шаҳар аҳолисининг кўпчилиги бизнинг дўкондан китоб харид қилади.

Бу гаплардан бир-икки ой ўтгач, худди шу китоб дўконида „Қобуснома“га кўзим тушди: иккита катта-катта қиммат нархли китоб билан бирга целлофан қогозга чиройли қизил лента билан боғлаб, „Совга“ қилиб сотилаётган экан. Жўра ака Маҳкамов анча ишбилармон кишилардан бўлиб, бутун ҳаётини китоб савдосига бағишлаган, диёнатли, шу билан бирга, дилкаш одам эди. Эски Жўва бозорига келганда, Фафур Гулом, Ойбек, Юнус Ражабий, Ҳамидулла Ҳасанов каби буюк алломалар унинг дўконига кириб, бир пиёла чойини ичмасдан кетмас эдилар.

Мана шу тариқа „Қобуснома“ унча катта бўлмаган нусхада ўзбек китобхонлари қўлига илк бор 1967 йилда етиб борди.

Миллат тарбияси ҳамма замонларда ҳам энг долзарб масала бўлиб келган. Шарқ мутафаккирлари фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор бериб келганлар. „Калила ва Димна“ номи билан машҳур бўлган ҳиндларнинг „Панчатантра“ („Беш ҳикмат“), „Тўтинома“ номи билан шуҳрат қозонган „Шукаспати“ („Тўтининг етмиш ҳикояси“), Юсуф Хос Ҳожибнинг „Қутадғу билиг“ („Бахт-саодатга йўлловчи билим“), Муслиҳиддин Саъдийнинг „Гулистон“ ва „Бўстон“, Носириддин Рабғузийнинг „Қиссаси Рабғузий“, Алишер Навоийнинг „Маҳбуб ул-қулуб“ („Кўнгилларнинг севгани“), „Ҳайрат ул-аброр“ („Яхши кишиларнинг ҳайратланиши“), Гулҳанийнинг „Зарбулмасал“ каби ўнлаб дурдона асарлар асрлар мобайнида фарзандлар тарбиясида дастуруламал вазифасини ўтаб келмоқда. Бу асарлар неча-неча авлодга поклик, ростгўйлик, жувонмардлик фазилатларини сингдириб келаётгани сир эмас. Унсурулмаолий Кайковус қаламига мансуб „Қобуснома“ асари Шарқ халқлари орасида маълум ва машҳур. Мўъжаз ривоятлар, ихчам латифалар, кичик-кичик ҳикоятлар китобнинг янада жозибали, ўқишли бўлишини таъминлаган.

Шарқ алломалари ахлоқий-тарбиявий асарларнинг асосини Куръони карим суралари, пайғамбаримиз

Муҳаммад (с.а.в.) фаолияти ва кўрсатмаларини ифода-ловчи ҳадислар, ҳикматли ҳикоялар ташкил қилади. „Қобуснома“ ҳам бундан мустасно эмас. Китоб „Парвардигори оламини танимоқ зикрида“, „Пайғамбарларнинг хилқати зикрида“, „Ҳақ таолонинг шукргузарлиғи зикрида“, „Неъматларга шукр қилмоқ зикрида“ боблари билан бошланади.

XI асрнинг 82—83- йилларида Фарбий Эрон подшоҳининг набираси Кайковус ибн Искандар ўз ўгли Гилоншоҳга бағишлаб „Насиҳатнома“ сини яратади ва ўша давр анъанасига кўра, уни бобоси подшоҳ Шамсул маолий Қобус шарафига „Қобуснома“ деб атайти. „Қобуснома“ асрлар мобайнида Шарқу Фарб мутафаккирларининг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келган: 1702—1705 йилларда турк тилига, 1786—1787 йилларда Муҳаммад Сиддиқ Рашидий томонидан уйғур тилига, 1881 йилда Қаюм Носирий томонидан татар тилига ҳамда XIX асрдаёқ инглиз, француз, олмон тилларига таржима қилинди. 1935 йилда Техрон университетининг профессори, атоқли адиб Саид Нафисий „Қобуснома“ни Техронда катта илмий шарҳ билан нашрдан чиқарди.

1860 йилда „Қобуснома“ ўзбек тилига биринчи марта буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан таржима қилинди. Огаҳий таржимасининг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида ва Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номли кутубхонада сақланади.

Муҳаммад Ризо Огаҳий (1809—1874) буюк шоир, муаррих, истеъдодли таржимон ва давлат арбобидир. У Хоразм хонлигининг пойтахти Хивадан 7—8 чақирим узоқликдаги Қиёт қишлоғида таваллуд топди. Дастлабки маълумотни Қиёт қишлоғида олгач, Хива мадрасаларидан бирида ўқишни давом эттирди. Муҳаммад Ризонинг маънавий камолотида амакиси — шоир, улуғ мураббий Шермуҳаммад Мунис алоҳида ўрин тутади. Мунис хон саройида катта ва масъулиятли лавозим — мироб лавозимида эди. Унинг вафотидан сўнг — 1829 йилдан Огаҳий сарой ишларига аралаша бошлади. Хоразм хони

Оллоқулихон уни мироб лавозимиға тайинлайди. Саройдаги бу мансаб илм-фан, адабиёт ва санъат шайдоси бўлган Оғаҳийнинг анчагина вақтини банд қилар эди.

Оғаҳий буюк лирик шоир эди. У „Таъвиз ул-ошиқин“ („Ошиқлар тумори“) номли ҳажман катта девон тартиб қилди, „Баёзи мутафарриқаи форсий“ мажмуасини тузди.

Оғаҳий забардаст муаррих сифатида ўз салафлари Абулғози Баҳодирхон, Шермуҳаммад Мунис Хоразмий каби мутафаккирлар анъаналарини давом эттирди. У устози Мунис тугатишга улгурмаган Муҳаммад ибн Ховандшоҳ Мирхонднинг „Равзат ус-сафо“ асарининг биринчи жилди таржимасини, „Фирдавс ул-иқбол“ тарихий асарини Оллоқулихон топширигига биноан охирига етказди. Булардан ташқари, у ўзи „Риёзуд-давла“, „Зубдат ут-таворих“, „Шоҳиди иқбол“, „Жомеъул воқеоти султоний“, „Гулшани давлат“ номли йирик илмий-тарихий асарлар яратди. Уларда 1813—1873 йиллар мобайнида Ватанимизда рўй берган тарихий воқеа-ҳодисалар хронологик изчилликда баён этилади. Тарихий асарларда Оғаҳий тасвирлаётган кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлганлиги ёхуд ишончли манбаларга асосланганлиги кўзга яққол ташланади. Муаррих асарларида бадий ижоднинг кўплаб ажойиб намуналари (ўшатиш, истиора, жонлантириш, рамз, чоғиштириш)дан, ҳикматли сўзлар, халқ мақоллари, иборалари каби огзаки ижодга хос бўёқлардан моҳирона фойдаланди. Масалан, олим „Риёзуд-давла“ асарида 1827 йилда Ойдўст раҳбарлигидаги халқ кўзғолонини тасвирлаётиб, ўзининг бу воқеага муносабатини рамзий тимсолларда ифодалайди:

*Агар жамъ ўлса учқун бир маконга,
Бўлур, албатта, оташгоҳ пайдо.*

*Ва гар ҳар соридин йиғнолса қатра,
Бўлур тадриж ила тўфон ҳувайдо.*

Бадий таржима Оғаҳий ижодида салмоқли ўринни эгаллайди. Шоирнинг юксак истеъдоди унинг таржима

асарларида ҳам намоён бўлди. У мусулмон Шарқи мутафаккирлари асарларидан йигирмадан ортиғини катта маҳорат ила ўзбек тилига таржима қилди. Мутафаккир ўзининг „Таъвиз ул-ошиқин“ девонининг „Дебоча“сида бу асарларнинг тўла рўйхатини беради. Шу ўринда Огаҳий таржима қилган асарларнинг баъзиларини келтириб ўтамиз.

„Гулистон“ — Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг 8 бобдан иборат бўлган дидактик асари. Асарда умумбашарий орзулар таълимий-тарбиявий ҳикоятларда баён этилган. Огаҳийгача бу асар XIV аср охирида Сайфи Саройи томонидан ўзбек тилига „Гулистони бит туркий“ номи билан эркин таржима қилинган. 1909 йилда Тошкентда Муродхўжа домла Солиҳхўжа ўғли ҳам таржима қилган ва мадраса талабаларига қулай бўлсин учун катта шарҳ билан таъминлаган. Асар „Фуломия“ матбаасида босмадан чиққан. Кейинчалик Фафур Фулом, Шоислом Шомуҳамедов, Рустам Комиловлар ўзбек тилига таржима қилдилар. 1913 йилда атоқли педагог, шоир Абдулла Авлоний Саъдийнинг „Гулистон“ асарига назира сифатида „Туркий гулистон ёхуд ахлоқ“ педагогик асарини яратди. Огаҳий Саъдийнинг „Гулистон“ асарини 1862—1863 йилларда ўзбек тилига таржима қилди.

„Ахлоқи Муҳсиний“ — XV асрда Ҳиротда яшаб, ижод этган алломалардан бири, Алишер Навоийнинг дўсти Камолиддин Хусайн Воиз Кошифий (1440—1504)нинг таълимий-маърифий асари. Бу асарда таълим-тарбия, бола тарбиясида ота-она, муаллимнинг ўрни каби масалалар кенг ёритилган. Хусайн Воиз ўз даврининг йирик ахлоқшунос олими, воиз (нотик)ларидан бўлиб, „Анварӣ Суҳайлий“ („Калила ва Димна“нинг форс тилидаги таржимаси), „Футувватномаи султоний“ каби инсон камолоти ҳақида асарлари мавжуд. Огаҳий „Ахлоқи Муҳсиний“ асарини умрининг охирида — 1873 йилда ўзбек тилига ўгирган.

„Далойиул-ҳайрот“ — XV асрда яшаб фаолият кўрсатган ақидашунос Муҳаммад ибн Сулаймон Жузулийнинг Муҳаммад пайғамбар ва унинг саҳобалари,

авлиёлар ҳаёти ҳақида ҳикоя қилувчи ривоятлар, мадҳиялар тўплами. Бу асар далоийилхон-талабалар учун асосий қўлланма бўлган. Огаҳий ушбу асарнинг Фасиҳ ал-Қасрий томонидан усмонли турк тилида қилинган шарҳини 1870 йилда таржима қилган.

„Зубдатул-ҳикоят“ („Ҳикоялар сараси“) — Бобурийзода Аврангзеб ҳукмронлиги даврида Ҳиндистонда яшаб ижод этган тарихчи-олим Муҳаммад Вориснинг тарихий-бадий, ахлоқий асари. Ахлоқий-таълимий ҳикоятлар подшоҳ Аврангзеб—Оламгир (асл исми Муҳйиддин Муҳаммад) фаолиятига боғлиқ ҳолда тасвирланади. Огаҳий таржимаси ЎзФА Шарқшунослик институтининг қўлёмалар фондида сақланади.

„Бадоеъ ул-вақое“ („Гўзал воқеалар“) — Зайниддин Маҳмуд ибн Абдулжамил Восифийнинг мемуар асари. Унда Ибн Сино, Улугбек Мирзо, Муҳаммад Ҳавофий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Хусайн Бойқаро каби олим ва шоирлар, давлат арбоблари ҳақида ниҳоятда қизиқарли ҳикоятлар келтирилган. Асрлар давомида бу гўзал асар Европа ва рус шарқшунослари Б. А. Дорн, В. В. Бартольд, А. Ю. Якубовский, Е. Э. Бертельслар эътиборини қозониб келган. 1961 йилда Москвада профессор А. Н. Болдирев „Бадоеъ ул-вақое“нинг илмий-танқидий матнини нашр эттирди. Огаҳийшунос олим, профессор Фатхулла Фанихўжаев ушбу ажойиб асарнинг Огаҳий таржимасини топишга муваффақ бўлди¹.

Биз юқорида Огаҳийнинг фақат педагогик ҳамда ахлоқий-таълимий асарлар таржималарини тилга олиб ўтдик. Булардан ташқари, мутафаккир форс адабиётидан йигирмага яқин адабий-бадий асарларни ўзбек тилига ўгирган.

Огаҳийнинг хонлиқда, айниқса, Муҳаммад Раҳимхон Феруз олдида эътибори ниҳоятда юқори эди. Фақат „Қобуснома“ни эмас, балки Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг „Гулистон“ асарини ҳам шахзода Феруз топшириғига биноан таржима қилди. Бу ҳақда мазкур

¹ Атоқли шоир, тарихнавис, таржимон (Огаҳий ҳақида мақолалар). —Т., 1999 й. 146—147- бетлар.

таржима дебочасида куйидагиларни ёзади: „Шаҳзода Муҳаммад Раҳим тўра фақирга ҳазрат Шайх Саъдийнинг „Гулистон“ отлиғ китобини турк тили била таржима қилмоқ хизматин буюрди... Агарчи фақир ушбу ошонда бир шиддатлиғ касал меҳнатидин ниҳоятсиз нотавон ва гоятсиз ҳаста жон эрдим. Аммо ул жанобнинг мундоқ марҳаматидин сиҳҳат, балки қувват шарбати лаззатин тоғиб, бақадри ҳол бу хўжаста фол хизматини буткармакка мажолим борича жидди жаҳд ишин зуҳурига еткурдим. Бу авроқ майдонига ҳолим етгунча ибтидо қаламим маркабин сурдим. Ҳақ таоло иноятинд умид улким, фақирни итмом сарҳадига восил ва ушбу муродимни ҳосил қилғай“¹.

Оғаҳий ва Феруз муносабатлари кўпроқ Навоий ва Хусайн Бойқаро муносабатларини эслатади. 1863 йили Ферузнинг отаси Саййид Муҳаммадхон вафот этади. 19 ёшли Муҳаммад Раҳим Хива хонлиги тахтига кўтарилади. Унинг салтанат соҳиби бўлиши тоғ-тахт учун курашлар, хунрезликлар билан эмас, балки сарой аҳлларининг, „шуаро ва фузало хайли“нинг хоҳиш-иродаси билан амалга ошди. Бу ҳолни Муҳаммад Юсуф Баёний „Шажараи Хоразмшоҳий“ асарида катта мамнуният билан тасвирлайди. Салтанат соҳибини қутлаш, бу воқеага бағишлаб тарих ҳамда қасида битиш Муҳаммад Ризо Оғаҳий зиммасига тушди. Чунки ўша даврда саройда энг мартабали инсон Оғаҳий эди. Унинг 92 байтдан иборат ушбу „Мавъизатнома“си Баёнийнинг тилга олинган асарида тўла келтирилган. Унда шоир ёш хонга давлатни адолат билан бошқариш ҳақида панд-насиҳатлар қилади, бунинг учун у тарихда ўтган ҳукмдорлар фаолиятини тахт соҳиби кўзи ўнгида жонлантиради, уларнинг олиб борган ишларидан тўғри хулоса чиқаришга даъват этади. Чунки у умри давомида етти хон ҳукмронлигини ўз бошидан кечирди. Оғаҳий давлатни адолат билан бошқаришда зарур бўлган

¹ Саъдий Шерозий. Гулистон. Оғаҳий таржимаси, нашрга тайёрловчи Субутой Долимов. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент. 1993, 9- бет.

фазилатлар билан бирга, салтанатни парокандаликка олиб борувчи иллатлар ҳақида ҳам огоҳлантиради. У ўз мавъизасида хонни панд-насихатларига изчил амал қилишга даъват этади:

*Бу сўзларниким, мен баён айладим,
Неча байт бирла аён айладим.*

*Буларга қаю шаҳки қилса амал,
Онинг мулкига етмас асло халал.*

*Ҳукумат биноти бўлур устувор,
Онинг хонадониди тутғай қарор.*

*Шаҳо, олам ичра бугун шоҳсен,
Бурундин бу сўзларга огоҳсен.*

*Умидим будурким, амал қилғасен,
Амал айламакда жадал қилғасен.¹*

Дарҳақиқат, Огаҳийнинг ушбу „Мавъизатнома“си Феруз учун бир умр дастуруламал вазифасини ўтади.

Муҳаммад Раҳимхон Ферузни, айниқса, Темурийлар салтанати, бу давр маданий-маърифий, сиёсий ҳаёти кўпроқ қизиқтирди, ҳатто валиаҳдлик давридаёқ Бобурнинг „Бобурнома“ асарини кўчиртиргани маълум.

„Қобуснома“нинг ўзбек тилига таржима қилинишида ўша даврда 16 ёшли шаҳзода бўлган Муҳаммад Раҳим Феруз (1844—1910) нинг хизматларини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Муҳаммад Ризо Огаҳий ўз шогирди ёш йигитча валиаҳд Муҳаммад Раҳим ҳақида гапириб, ҳар қандай ўйинкулгини йиғиштириб қўйиб, „китобхонлиққа, маънидонлиққа“ машғул бўлганини, ушбу „Насихатнома“ни шаҳзоданинг топшириғи билан таржима қилганини мамнуният билан изҳор қилади: „...ул шаҳзодаи озоданинг назари анвори мутолаасиға етишди ва мусаффо хотирига уни туркий тил била таржима қилдирмоқ таманноси тушди. Бу банди фақир Муҳаммад Ризо

¹ Муҳаммад Юсуф Баёний, Шажараи Хоразмшоҳий. „Мерос“, Тошкент, 1991 йил. 194-бет.

Огаҳий бир куни ул жаноб мажлисига бориб, дуо шароитин тақдимига еткурдим ва ул жанобнинг лозимул башорати била ҳам ул мажлиснинг бир гўшасида ўтирдим. Дарҳол менга неча турлик меҳрибонликлар кўргузиб, мазкур „Насиҳатнома“ни илкимга бериб, дедики: „Бул нусхани туркий тили била таржима қил, токи турк тавойифининг авоми ҳам шу пандлардан баҳра олгай ва бизнинг отимиз, сенинг сўзинг олам инқирозигача замон авроқида боқий ва ёдгор қолгай“.

Муҳаммад Раҳимхон Соний — Феруз шеърятда устози Муҳаммад Ризо Огаҳий эканлигини фахр билан изҳор этади:

*Комил эрсам назм аро Феруздек, эрмас ажаб,
Огаҳийдур шеър машқ айларда устодим менинг.*

Муҳаммад Раҳимхон 47 йил Хоразм воҳасида давлат бошқарди, шунинг ўзиёқ унинг катта салоҳиятли султонлигини, адолатпарвар, маърифатпарвар хон эканлигини кўрсатади. Феруз тарихимизнинг энг оғир ва халқ, мамлакат учун энг таҳликали бир даврида — чор Россиясининг мудҳиш истилоси юқори босқичга кўтарилган даврда хонлик қилди, Туркистонда биринчилардан бўлиб матбаа ташкил қилди. Араб ва форс адабиётининг ўнлаб энг гўзал намуналари таржимасига бошчилик қилди. Феруз улкан шоир бўлиш билан бирга, Хивада катта адабий муҳитни вужудга келтирди, унинг бевосита раҳбарлигида XIX—XX аср Хоразм адабиёти бўйича қимматбаҳо тазкира — „Мажмуат уш-шуаро“ („Шоирлар мажмуаси“) асари яратилди. Бу тазкира Феруз топшириғига биноан Аҳмад Табибий (1869—1910) томонидан тузилди.

Буюк мутафаккирлар Муслиҳиддин Саъдий, Носириддин Рабғузий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоийлар жамият тараққиётида, мамлакат ободончилигию халқ фаровонлигида айрим шахслар, айниқса, подшоҳлар фаолиятига катта баҳо берадилар. Жомий ўзининг „Баҳористон“ асарида подшоҳ адолатини порлаб турган қуёшга ўхшатади:

*Агар чиқса адолатнинг қуёши,
Таралгай ҳар томон нури зиёси.
Агар зулм этса золим, бу ситамдин,
Жаҳон бўлгай қаро йўқ интиҳоси.*

Унсурулмаолий Кайковус ҳам подшоҳлар адолатини қуёшга тенглаштиради: қуёш ҳаммага, ҳамма ерга тенг, баробар нур сочгани каби, подшоҳ ҳам ҳаммага баробар адолат нурини сочмоғи лозим, дейди: „Эй фарзанд, раиятга ҳам шундоғ меҳрибонлик кўргузгил, токи мамлакат обод бўлгай, нединким, подшоҳ офтобдеқдур, офтоб бировга соя солиб, яна бировдин юз ўгурмас. Асло зулмни кўнглунга келтурмағилки, одил подшоҳнинг хонадони кўп йиллар боқий қолур ва золимнинг хонумони тезда барбод ва нобуд бўлур, нединким, адл ободонлик нишонасидур ва зулм вайроналик аломатидур. Ҳукамолар дебдурларки, одил подшоҳ олам хуррамлигининг сарчашмасидур, золим подшоҳ жаҳон харобалигининг тўфонидур“.

Агар биз, „Қобуснома“ таржимони Огаҳийнинг лирик меросига эътибор берадиган бўлсак, шоирнинг шеъриятида ҳам „Қобуснома“даги умумбашарий ғояларнинг бадиий инъикосини кўришимиз мумкин. Шоирнинг „Устина“ радифли машҳур ғазалидаги фикрлар Кайковуснинг подшоҳ адолати ҳақидаги фикрларига ҳамоҳанг:

*Эй шох, қарам айлар чоғи тенг тут ёмону яхшини,
Ким, меҳр нури тенг тушар вайрону обод устина.*

Абдурахмон Жомийнинг ахлоқий қарашлари ҳам кўп ўринларда „Қобуснома“даги панд-насихатларга ҳамоҳангдир. Жомий ўз фарзанди Зиёвуддин Юсуфга насихат қилар экан, отаси фақат машҳур киши бўлгани учун унинг номи, обрўси билан мақтанмасликни, балки унинг номига муносиб фарзанд бўлиб етишишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам Жомий ўз ўғлига шундай ибратомуз шеърини мисралар билан мурожаат қилади: --

*Нодонлардек отаннинг кимлигини пеш қилма,
Ўзинга сен хунардан ўзгани ота дема.*

*Тутун гарчи оташнинг фарзанди бўлса ҳам, бас,
Не фойдаки, тутунга оташ зиёси юқмас!*

Жомийнинг бу мисралари „Қобуснома“нинг ушбу сўзларини эслатади: „Агар киши ҳар қанча олий насаб ва асл бўлса-ю, аммо ҳунари бўлмаса, у халойиқнинг иззат ва ҳурматидин ноумид бўлур. Улуғлик ақл ва билим биладур; насл-насаб била эмас. Отни сенга ота ва онанг қўймишлар, сен унга гарра бўлмағил... Бу от фақат бир нишонадин бошқа нарса эмасдур. Аммо сен ҳунар била бир номга эга бўлғил“.

Асар муаллифи Унсурулмаолий Кайковус — Шамсулмаолий Қобуснинг набираси. Қобус ўз даврининг золим ҳукмдорларидан эди. Ҳатто Кайковус ҳам буни эътироф этади. Бу ҳақда у „Қобуснома“да қуйидагиларни ёзади: „Менинг бобом Шамсулмаолий бағоят қаттол киши эди ва ҳеч кишининг гуноҳин афв қилмас эди“.

Қобус ибн Вушмагир (баъзи манбаларда Вашмгир — У. Д.)нинг бундай қаттоллиги унинг бевақт ўлдирилишига сабаб бўлган. Бу ҳақда Латиф Алибек Озарий ўзининг „Тазкираи оташкада“ асарида алоҳида таъкидлайди: „Лашкар аъёнлари озгина гуноҳ қилсалар, қатлга буюрарди. Ниҳоят амирлар иттифоқ бўлиб, уни салтанатдан олиб ташлаб, ҳибсга юбордилар ва Қобуснинг ўғли Манучеҳрни ҳукумат тахтига ўтқаздилар“. Шунинг учун ҳам Кайковус ўз ўғлига насиҳат қилар экан, асло зулм отига минмасликка даъват этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Қобус даврида мамлакатда илм-фан, маданият ривожланди, пойтахт Журжонга илм-фан аҳллари тўпланди. Журжон йирик маданий марказга айланди. Ўзбек халқининг буюк олими ва мутафаккири Абу Райҳон Беруний биринчи минг йилликнинг охирларида Журжонда — Қобус саройида яшади, бир қанча илмий асарларини шу ерда яратди. Бу ҳақда академик Азиз Қаюмов қуйидагиларни ёзади: „Мана, бир неча ойдирки, Абу Райҳон Беруний шу подшоҳ Қобус даргоҳида. Қобус ҳозирча Берунийга меҳрибон, уни ўз саройида ва доирасида кўришдан мамнун... Бир мингинчи йили Беруний „Ўтмиш асрлардан қолган ёдгорликлар“ асарини ёзиб тугаллаб,

уни Гургон (Журжон) ҳукмдори Қобус ибн Вушма-
гирга тақдим этди“.¹

Беруний Қобус саройида узоқ давр яшай олмади,
улар ўртасидаги зиддият кун сайин авж олиб борди.
1003—1004 йилда у ўз ватани Хоразмга келади.

„Қобуснома“ муаллифи Кайковус ҳам ўз даврининг
қомусий билимларга эга бўлган мутафаккирларидан эди.
У тиббиёт, фалакиёт, айниқса, руҳоний билимларни
мукаммал эгаллаган. Ўз давригача яратилган таълим-
тарбияга оид асарларни ўрганиб чиққан, илм-фан, мада-
ният ривожланган Самарқанд, Бухоро каби шаҳарларда
бўлган, Носир Хисравнинг „Саодатнома“, „Рўшнои-
нома“ асарларини ўрганган.

„Қобуснома“ асарининг фазилатлари чексиз: унда
ҳам жисмоний, ҳам ақлий тарбиянинг ҳамма қирралари
ўта зукколик билан таҳлил қилинади. Шарқ мутафак-
кирларининг педагогикага оид асарларини ўрганар
эканмиз, уларда ҳар бир таълимий-тарбиявий масала
билан узвий равишда боғланган ҳикоятларга дуч
келамиз. „Қобуснома“да ҳам ўнлаб ҳикоятлар асарнинг
ҳам ғоявий, ҳам бадиий юксаклигини таъминлаган.

Инсон камолотида ҳақиқий дўстлик, дўстларга
самимий садоқат алоҳида аҳамиятга эга. Кайковус ҳам
ўз асарида бу масалага катта эътибор беради, ҳатто
дўстсиз бўлгандан кўра, биродарсиз бўлишни маъқул
кўради: „Эй фарзанд, билгилки то киши тирикдур,
дўстсиз бўлмағусидур. Кишининг дўстсиз бўлгонидан
биродарсиз бўлғони яхшидур. Бир ҳакимдин сўрдилар:
„Дўст бўлса яхшироқдурму ё биродар? Ҳаким айтди:
„Дўст бўлса яхшидур“. Дўстнинг иши ҳақида ўйлагил,
уларга ҳадялар бермоқ, мурувватлар қилмоқ била
дўстлик қондасин маҳкам қилғил. Нединким, ҳар киши
дўстларни ёд қилмаса, дўстлар ҳам ёд қилмағусидур ва
ул киши ҳамиша дўстсиз қолғусидур“.

Кайковус фикрича, инсонларнинг бир-бирларига
самимий муносабатлари, дўстларнинг садоқати, огир

¹ Азиз Қаюмов, Абу Райҳон Беруний. Тошкент, „Абу Али ибн
Сино“, 1987 й., 15- бет.

пайтларда бир-бирларига ҳамдардлиги, тамадан узоқ бўлиш камолот белгисидир. „Қобуснома“да муаллиф кишилар ўртасидаги гина-кудурат, адоватни қаттиқ қоралайди.

Кайковус турли тоифага мансуб кишилар ва уларнинг ўрганишлари зарур бўлган хунарлар ҳақида фикр баён қилади. Табобат илми ва табиблар ахлоқи ҳақида гапирар экан, табибнинг, биринчи навбатда, ўз касби сирларини мукамал эгаллаши, касалларга нисбатан раҳм-шафқатли, меҳр-мурувватли бўлиши кераклигини алоҳида таъкидлайди.

Кайковус йирик давлат арбоби сифатида ўғли Гилоншоҳга подшоҳлик, вазирлик каби улуғ мартабадан тортиб, деҳқончилик ишларию деҳқон одобигача бўлган умуминсоний масалалар ҳақида таълим беради. Асарнинг буюк аҳамияти шундаки, ҳамма замон, ҳамма ижтимоий-сиёсий тузумда ҳам ёшларни баркамол инсон қилиб тарбиялашда „Қобуснома“ ўз қийматини асло йўқотмайди.

Шу ўринда ўзбек китобхонларини Кайковуснинг „Қобуснома“ асари билан илк бор яқиндан таниш-тирган таниқли олим Субутой Долимов ҳақида қисқача маълумот беришни лозим топдик.

Субутой Долимов (Усмонбек Долимов) ўзбек адабиётшунослиги ва педагогикаси тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган заҳматкаш олимдир. У 1907 милодий йилнинг савр ойида Тошкент шаҳрида зиёли оилада таваллуд топди. Унинг амакилари Комилбек ва Каримбек Норбековлар, тоғалари Мирмулла, Мирмуҳсин ва Мирмуслим Шермуҳамедовлар XX аср бошларида фаолият кўрсатган жадидчилик ҳаракатининг кўзга кўринган намояндалари сифатида Туркистон ўлкаси ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаётида муҳим рол ўйнадилар. Усмонбек илк маълумотни дастлаб Сағбон маҳалласидаги Кабир домланинг эски мактабида, кейин Фулом Қодир домла очган „усули жадид“ мактабида олди, XX асрнинг 20-йиллари ўрталарида Ҳадрадаги „Намуна“ мактабида ўқишни давом эттирди. Бу мактабда

унинг дастлабки шеърлари, ҳикоялари мактаб деворий газетаси, „Тонг юлдузи“ да чиқиб турди. Деворий газетанинг муҳаррири буюк ёзувчи Ойбек эди. Мазкур „Намуна“ мактаби Ойбек, Искандар Икромов, Миркарим Осим, Ҳомил Ёқубов, Аъзам Айюб, Мурод Шамс, Имомхон Ҳусанхўжаев, Олтой Салоҳиддинов каби ўнлаб илм-фан, адабиёт ва санъат, маданият арбобларини тарбиялаб етиштирди.

Субутой Долимов мустақил иш фаолиятини 1926 йилда „Шамс ул-ирфон“ мактабида она тили ва адабиёт ўқитувчиси сифатида бошлади. Адабиётга бўлган муҳаббат 1934 йилда С. Долимовни Низомий номидаги педагогика институтининг тил ва адабиёт факультетига етаклади, 1939 йилда эса у институтни имтиёзли диплом билан тамомлади.

Олим 1943—1957 йилларда Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий-текшириш институтида тил ва адабиёт ўқитиш методикаси сектори мудири лавозимида ишлади, айни пайтда, Низомий номидаги педагогика институтида адабиёт ўқитиш методикаси фанидан дарс берди. 1957 йилдан то умрининг охиригача Тошкент давлат университети (ҳозирги Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети)нинг филология факультетига ўзбек адабиёти тарихи ҳамда адабиёт ўқитиш методикаси фанларидан талабаларга сабоқ берди.

Биз Субутой Долимовнинг ижодий фаолиятига разм солар эканмиз, унинг икки соҳада: адабиёт ўқитиш методикаси ҳамда ўзбек адабиёти тарихи соҳасида мукамал, бетакрор асарлар яратганлигининг гувоҳи бўламиз. Олим бу икки соҳанинг бирини иккинчисидан кам ёки ортиқ кўрмади. Методист олим сифатида ўзбек адабиёти бўйича мактаблар, педагогика билим юртлари ҳамда олий ўқув юртлари талабалари учун қатор дастурлар тузди, ўқув қўлланмалари, дарсликлар яратди.

Субутой Долимов Марказий Осиёда маориф тараққиёти тарихи, мадрасаларнинг ташкил топиши ва уларда ўқитиш усулларини алоҳида ўрганди. У Саидрасул Саидазизов, Абдулла Авлоний, Мунавварқори Абдурашидхонов, Ҳамза, Садриддин Айний каби маърифатпарвар

ижодкорлар, педагоглар фаолияти, ўқитиш усуллари ҳақидаги қарашларини тадқиқ қилувчи кўплаб илмий асарлар ёзди.

Ўрта мактабларда адабиёт ўқитиш методикасига доир дастлабки илмий-методик асарлар ҳам С. Долимов қаламига мансубдир. Олим 1952 йилда „Адабиёт ўқитиш методикаси“, 1955 йилда 5- синф „Ватан адабиёти“ учун методик қўлланма, 1960 йилда „Таълимий баён ва иншо“, 1967 йилда институт ва университетлар филология факультетлари талабалари учун „Адабиёт ўқитиш методикаси“ (Ҳ. Убайдуллаев ва Қ. Аҳмедовлар билан ҳамкорликда) дарслик-қўлланмаси, 1968 йилда „8-синф „Ўзбек адабиёти тарихи“ дарслиги учун методик қўлланма“ асарларини яратди.

Олимнинг ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш ва тадқиқ қилиш соҳасидаги фаолияти ҳам анча мароқли. Огаҳийнинг „Танланган асарлар“и, Гулханийнинг „Зарбулмасал“, Мулла Фазлуллоҳ Алмаийнинг „Танланган асарлар“и, буюк ҳинд эпоси „Калила ва Димна“ (Алмаий таржимаси асосида) асарлари Субутой Долимов томонидан нашрга тайёрланди. Ўзбек халқ оғзаки ижодининг катта билимдони ва тарғиботчиси сифатида Шотурсун Шомақсудов билан ҳамкорликда халқ ибораларини тўплади, уларнинг этимологиясини шарҳлади ва „Кенг уйнинг келинчаги“ номи остида икки марта босмадан чиқарди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Субутой Долимов Хоразм шоирлари Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Юсуф Рожий, Комил Хоразмий, Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз), хусусан, Муҳаммад Ризо Огаҳий ҳаёти ва ижодини ўрганиш, уларнинг асарларини нашр этиш ишларига 40 йиллик ҳаётини бағишлади. 1962 йилда „Огаҳийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти“ мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди ва ижодининг маҳсулдорлиги ҳамда асарларининг бадиияти нуқтаи назаридан Огаҳий ўзбек адабиётининг буюк Алишер Навоидан кейинги энг забардаст вакили, деган илмий хулосага келди.

Маълумки, ўзбек мумтоз адабиётини ўрганиш, тадқиқ этиш ва нашрга тайёрлашда энг масъулиятли иш

асар матни устида ишлашдир. Бу иш тадқиқотчидан кенг кўламдаги билимни, эски ўзбек тилини, шу билан бирга, араб, форс тилларидан чуқур билимга эга бўлиш-ликни талаб қилади. Шунинг учун бўлса керак, ҳозирда ҳам ўзбек мумтоз адабиёти тадқиқотчилари орасида матншуносларга эҳтиёж катта. 1970 йилда С. Долимов филология фанлари доктори, профессор Фулом Каримов билан ҳамкорликда Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг 6 жилдлик асарлар мажмуасини нашрга тайёрлашга киришди. Мажмуанинг 1—2- жилдлари Огаҳийнинг лирик куллиёти „Таъвиз ул-ошиқин“ни, 3—4- жилдлари шоирнинг таржима асарларини, 5—6- жилдлари эса олимнинг илмий-тарихий асарларини ўз ичига олган. Бу машаққатли ва масъулиятли ишни икки фан арбоби Субутой Долимов ҳамда Фулом Каримов ўн йил (1970—1980) ичида муваффақиятли якунига етказдилар.

Субутой Долимов бутун ҳаётини ўзбек адабиёт-шунослиги ва педагогикаси фанини ривожлантиришга, малакали филологлар тарбиялаш ишига бағишлади. Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, Республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи Субутой Долимов 1991 йил 24 майда вафот этди.

Афсус билан таъкидлаш керакки, „Қобуснома“нинг шўролар даврида Субутой Долимов босмадан чиқарган учала нашрида 1-, 2-, 3-, 4-, 15-, 23- боблар умуман киритилмаган, муқаддима ва баъзи боблар катта қисқартиришга учраган, яъни давр мафкурасига мослаштирилган эди (Субутой Долимов шундай қилишга мажбур эди!). Бу эса асар фазилатларига салбий таъсир кўрсатган эди. Ушбу нашр асарнинг муқаддимасидан бошлаб, ҳамма 44 бобини ўз ичига олган. Нашрга Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланувчи Огаҳий таржимасининг қўлёмаси асос қилиб олинди, шу билан бирга, профессор Е. Э. Бертельснинг русча таржимасидан ва Эрон профессори Саид Нафисий томонидан тайёрланган Техрон нашридан фойдаланилди.

Улуғбек Долимов

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИМ

МАВЪИЗАТНОМАИ КАЙКОВУС

(Кайковуснинг насиҳатномаси)

Ҳамду беҳад жавоҳирининг тухфалари ул ҳакими ала ал-итлоқнинг¹ даргоҳи олийсига лойиқдурким, инсон вужудининг таркибин ақлу дониш зевари² била тузди ва дуруд³ беадад завоҳирининг⁴ ҳадиялари ул расули аҳли офоқнинг⁵ равзаси мутаолийсиға мувофиқдурким, куфру исён бадияси ваҳшийларин мўъжизнишон пандлар била ром қилиб, дини ислом тариқига киргузди.

Аммо баъд бу мажмуаи мавъизангиз⁶ ва бу маркумаи⁷ насиҳатомузни мутолаа қилғувчи дониш ва аҳли тамизни замири байзойи⁸ назийрларига маълум ва жойкир бўлсин. У салтанат буржининг муаллаҳ ахтари⁹ ул хилофат¹⁰ буржининг мусаффо гавҳари ва ул жоҳи жалол¹¹ осмонининг хуршид дурухшандаси¹² ва ул фазлу камол шабстонининг ферузандаси ва ул ақлу беш

¹ Ҳакими ала ал-итлоқ — мутлақ ҳаким.

² Зевар — безак, зийнат.

³ Дуруд — дуо, олқиш, таҳсин.

⁴ Завоҳир — гуллар, чечаклар.

⁵ Офоқ — олам, уфқлар.

⁶ Мавъизангиз — насиҳатомуз.

⁷ Маркум — ёзилган.

⁸ Замири байзо — оққўнгил.

⁹ Ахтар — юлдуз, юз, байроқ.

¹⁰ Хилофат — халифлик, ўринбосарлик.

¹¹ Жоҳи жалол — улуғ обрў.

¹² Дурухшанда — порлоқ, нурли, равшан.

асхобининг¹ меҳрибони, зиллу субҳон² халифат ал-раҳмон боъисал-амн вал-амон³ Ҳазрат Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ибн хоқони кишваристони Саййид Муҳаммад Баҳодирхон фирдавсмакон⁴ зийда умруху ва иқболуху ва давлатуху⁵ ким бовужуд йигитлик айёми ва айшу тараб ҳангомида ҳеч бир лавҳу лувбга⁶ мойил бўлмай, аксар авқот беш вақт намоз лавозимининг адоси фаройизу сунан⁷ шуғулининг интиҳосидин сўнг китобхонлиққа, маънидонлик ишига машғул бўлиб, ҳар турлук китобни мутолаа қилур эрди ва ўзга машғулотдин ани аъло ва афзал билур эрди. Байт:

*Шабоб айёмида бу улур одат,
Валилик рутбасиндур⁸ аломат.*

Хусусан, ҳар китоб мазмуниким, мавоиза⁹ насойихға¹⁰ муштамил¹¹ бўлса, они бағоят севар эрди ва они ўзга китоблардин илгари тутар эрди. Андоққим, бу муборак овонда¹² амир Унсурулмаолий Кайковус бинни Искандар бинни Қобус бинни Вушмагирнинг ўз ўғли Гилоншоҳ учун жам қилгон насиҳатномаси ул шаҳзодаи озоданинг назари анвари мутолаасиға етишди ва мусаффо хотириға уни („Қобуснома“ни) туркий тил била таржима қилдирмоқ таманноси¹³ тушди. Бу бандаи фақир Муҳаммад Ризо мироб Огаҳий, бир куни ул жаноб (нинг) (Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон)

¹ Асҳоб — дўст, суҳбатдош, улфат.

² Зиллу субҳон — субҳоннинг сояси.

³ Халифат ал-раҳмон боъис ал-амн вал-амон — тинчлик ва хотиржамлик таратувчи.

⁴ Фирдавсмакон — жаннатмакон.

⁵ Зийда умруху ва иқболуху ва давлатуху — умри, иқболи ва давлати узун бўлсин.

⁶ Лавҳу лувб — ўйин-кулги, таралабедодлик.

⁷ Фаройизи сунан — Аллоҳ томонидан юборилган ибодатлар.

⁸ Рутба — мартаба, унвон, даража.

⁹ Мавонз — пандлар, насиҳатлар, ваъзлар.

¹⁰ Насойих — насиҳатлар, пандлар.

¹¹ Муштамил — қопловчи, ўз ичига олган.

¹² Овон — вақтлар.

¹³ Таманно — орзу.

мажлисига бориб, дуо шароитин тақдимиға еткурдим ва ул жанобнинг лозимул башорати била ҳам ул мажлиснинг бир гўшасида ўлтирдим. Дарҳол менга неча турлик меҳрибонликлар кўргузиб, мазкур „Насиҳатнома“ни илкимга бериб, дедики: „Бу нухани туркий тили била таржима қил, токи турк тавойифи (гуруҳлари)нинг авоми¹ ҳам бу пандлардин баҳра олгай ва бизнинг отимиз, сенинг сўзинг олам инқироziғача замон авроқида² боқий ва ёдғор қолгай“.

Фақирким, ул жанобдин бундог марҳаматларни кўрдим. Куллуқ қилиб, таъзим русумин бажо келтурдим. Хушҳоллик била ул беҳиштнишон мажлисдан чиқиб, ўзимнинг вайрона кулбамга келиб, бир гўшада ўлтурдим ва ихлос қаламин эътиқод авроқиға сурдим ва кудратим борича саъю кўшиш³ умурин⁴ зухурға⁵ еткурдим. Энди ҳазрат каримға умидим шулки, бу хизмат ибтидоси⁶ ихтитом⁷ сарҳадига⁸ етушгай ва шаҳзодаи озоданинг ҳумоюн⁹ хотириға мақбул ва марғуб¹⁰ тушгай, токим фақир ул жанобнинг лутф ва марҳамати бодасидан¹¹ сархуш ва сероб бўлгаймен ва ул сархушлик воситаси била бу ранжи ғамнинг оғир юкидинким неча йилдин бери бўйнуиға тушубдур, тезроқ қутулгаймен. Ёрдам ҳам ундандур ва суяниш ҳам унгадур.

Энди бу „Насиҳатнома“ жомеининг сўзи булдурким, туркий иборати била мастур¹² бўлур.

Бу пандни жам этгувчи амир Унсурулмаолий Кайковус бинни Искандар бинни Қобус бинни Вушмагир

¹ Авом — халойиқ.

² Авроқ — саҳифалар.

³ Кўшиш — ҳаракат.

⁴ Умур — ишлар, воқеалар.

⁵ Зухур — пайдо бўлмоқ.

⁶ Ибтидо — бошлаш.

⁷ Ихтимом — тамом бўлиш.

⁸ Сарҳад — чегара.

⁹ Хумоюн — муборак.

¹⁰ Марғуб — севинми.

¹¹ Бода — май, шароб.

¹² Мастур — ёзилган, кўчирилган.

ўзини(нг) фарзанди Гилоншоҳга дедик: „Эй фарзанд, мен қарибман ва ожизлик менга голиб бўлубдур, ўлим вақти яқин келибдур, азлий¹ нинг ёрлиғи бир китобдурки, уни ҳеч чора кўрувчининг қўли ҳийлагарлик била йўқ қила олмағусидур.

Бас, эй фарзанд, мен ўзимни ўлумга бағоят ёвуқ топдим ва шундоқ маслаҳат кўрдимки, менга тирикликдан жудо бўлмоқлик ёрлиғи етушмасидин бурун ҳар мушкул ишнинг тузилиши ва яхши от қолдирмоқ кўшиши бобида бир неча сўз баён қилгайман, токи сен ундан баҳра олғайсан ва мен оталик меҳри шартини бажо келтургайман.

Эй фарзанд, сенга замона ситамининг қўли етмасдан бурун ҳушинг қулоқи била менинг сўзимни эшитғил ва бу пандлар била икки жаҳонда ном чиқарғил. Менинг сўзимни эшитмоқдин ибо қилмағил. Агар менинг сўзимни қабул қилиб, ундан баҳра олсанг, ўзгалар доғим (янада) қабул қилурлар ва унга яраша иш шундоқдурки, ҳеч фарзанд отасининг пандин қабул этмағусидир, нединким, йигитлар ғафлат юзидин ўз ботинида² ўзларини бирдан-бир дониш фаҳм қилурлар ва ўз донишларини қариларнинг донишидин афзал билурлар. Гарчи бу сўз менга маълумдур, лекин оталик меҳри мени хомуш бўлурга қўймади. Шул вожиб бир қанча пандларни ўзим яратдим ва уни қирқ тўрт бобга жам қилдим, ҳар бобида бир неча сўз зикр этдим.

Эй фарзанд, умид шулки, сен бу пандларни қабул қилғайсан ва мен оталик шартин бажо қилмиш бўлгаймен. Билғилки, жаҳон халқининг расми шулдурки, такупўй³ ва жустужўй қилиб дунёда бирор нарса ҳосил этарлар ва уни ўзларининг яхши кўргон киши-сига қўйиб кетарлар. Мен дунёда ушбу сўзларни ҳосил қилмишман ва менинг яхши кўргон кишим сендурсан. Менга рихлат⁴ вақти ёвуқ⁵ етди, дунёдин ҳар нимаки

¹ Азл — узоклаштириш.

² Ботин — ички дунё, кўнгил.

³ Такупўй — югуриш, елиш.

⁴ Рихлат — жўнаш.

⁵ Ёвуқ — яқин.

ҳосил қилдим, сенинг олдинга қўйдим, токим худоком¹ бўлмагайсан ва бироҳлик² йўлига қадам қўймагайсан.

Эй фарзанд, икки тарафдин ҳам сенинг аслинг ва насабинг покдур ва улуғдур. Бобонг Малик Шамсулмаолий Қобус бинни Вушмагир Аъшақ Фарҳодоннинг набирасидур, Аъшақ Фарҳодон Кайхусравнинг замонида Гилон мулкининг подшоҳи бўлгон ва Гилон мамлакати сенинг авлод-аждодинга ундин ёдгор бўлиб қолди. Менинг онамнинг момоси „Марзбоннома“ отлиқ китобнинг мусаннифи маликзодаи Алмарзбон бинни Рустам бинни Шарвининг қизидур. Унинг ўн учинчи отаси Ануширавон Одилнинг биродари Кубоднинг ўғли Кайковусдур. Сенинг онанг султон Маҳмуд Ғозий бинни Насриддин Сабуктагинни(нг) фарзанди ва менинг момом Дайлимийлар подшоҳи Ҳасан Ферузоннинг қизидур.

Бас, эй фарзанд, аслингнинг қадр қимматин бил ва асли кам одамлардин бўлмағил. Ҳар нечаким мен сенда яхшилик нишонасин фаҳм қилурман ва лекин сўз такрорин ўзимга вожиб билурман. Эй фарзанд, огоҳ бўлки, менинг охират сари кетмоғим ёвуқдур, сен ҳам менинг изимдан тез етгундур. Нединким, бу дунё орият жойидур ва охират асли саройдур ва ул саройнинг йўли оз ва қийин. Бу жойда жамъ қилмоқ керакдур.

Бу жаҳон бир зироатгоҳдур, ҳар нима эксанг, шуни ўрасан ва ҳар на сўз десанг, шунинг жавобин эшитурсан. Дегилким, дунё жойи фоний ва охират саройи боқийдур. Бу жойда ифбатли, парҳезкорларнинг ҳиммати шерларнинг ҳимматидекдур, бадкирдорларнинг ҳиммати итларнинг ҳимматидекдур. Ит ҳар сайдниким олса, ўша жойда ер, шер ҳар сайдники олса, бошқа жойда ер. Бу орият саройи сенинг сайдгоҳингдур ва Тангри таолонинг ибодати сенинг сайдингдур. Агар дунё саройида тоат сайдини инкор қилсанг, оқибатининг мужиби бўлур.

¹ Худоком — қайсар.

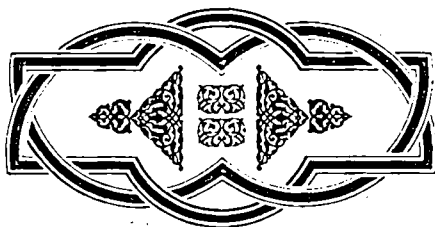
² Бироҳ — йўлсиз, адашган.

Эй фарзанд, Худони таниғил, ҳамиша они ибодатин пеша қилғил. Жалла жалалуху ва аммо навануху¹.

Бобларнинг феҳристи будурким, марқум бўлур. Аввалғи боб — Худо таолони танимоқ зикридадур. Иккинчи боб — пайгамбарларнинг хилқати зикридадур. Учинчи боб — Ҳақ таолонинг шукргузарлиги зикрида. Тўртинчи боб — неъматлар сипасдорлиги зикрида. Бешинчи боб — ота ва она ҳақини билмак зикрида. Олтинчи боб — ҳунар фузунлиқ била баланд қадр бўлмоқ зикрида. Еттинчи боб — суҳандонлик билан баланд мартабали бўлмоқ зикрида. Саккизинчи боб — Ануширавоннинг пандин ёд олмоқ зикрида. Тўққизинчи боб — йиғитлик ва қарилик сифати зикрида. Ўнинчи боб — тамкин ва таом тартиби зикрида. Ўн биринчи боб — шароб ичмак зикрида. Ўн иккинчи боб — меҳмон олмоқ ва меҳмон бўлмоқ зикрида. Ўн учинчи боб — нард ва шатранж ўйнамоқ зикрида. Ўн тўртинчи боб — ишқ варзиш қилмоқ зикрида. Ўн бешинчи боб — нафъ олмоқ зикрида. Ўн олтинчи боб — ҳаммомға бормоқ зикрида. Ўн еттинчи боб — ухламоқ ва осуда бўлмоқ зикрида. Ўн саккизинчи боб — сайд этмак зикрида. Ўн тўққизинчи боб — гўй чавғон ўйнамоқ зикрида. Йигирманчи боб — уруш қилмоқ зикрида. Йигирма биринчи боб — мол жамъ этмоқ зикрида. Йигирма иккинчи боб — омонат сақламоқ зикрида. Йигирма учинчи боб — асир сотғун олмоқ зикрида. Йигирма тўртинчи боб — уй ва ер сотиб олмоқ зикрида. Йигирма бешинчи боб — чаҳорпой улоғ сотиб олмоқ зикрида. Йигирма олтинчи боб — хотун олмоқ зикрида. Йигирма еттинчи боб — фарзанд парвариш қилмоқ зикрида. Йигирма саккизинчи боб — дўст тутмоқ зикрида. Йигирма тўққизинчи боб — душмандан андиша қилмоқ зикрида. Ўттизинчи боб — афв ва уқубат этмак зикрида. Ўттиз биринчи боб — илм талаби ва қозигарлик зикрида.

¹ Жалла жалалуху ва аммо навануху — улуғлиги улуг бўлди, эҳсони умум бўлди.

Ўттиз иккинчи боб — тижорат ва бозоргонлик расми зикрида. Ўттиз учинчи боб — тиб илми расми зикрида. Ўттиз тўртинчи боб — нужум ва ҳандаса илми зикрида. Ўттиз бешинчи боб — шоирлик расми зикрида. Ўттиз олтинчи боб — ханягарлик, яъни созандалик зикрида. Ўттиз еттинчи боб — подшоҳ хизматининг шарт ва қоида-си зикрида. Ўттиз саккизинчи боб — подшоҳ надимлигининг зикрида. Ўттиз тўққизинчи боб — дабирлик ва котиблик зикрида. Қирқинчи боб — вазирликнинг шарт ва расмлари зикрида. Қирқ биринчи боб — сипаҳсоларлик шартлари ва одатлари зикрида. Қирқ иккинчи боб — подшоҳлик шarti ва расми зикрида. Қирқ учинчи боб — деҳқончилик ва бозор пешалари баёни зикрида. Қирқ тўртинчи боб — жувонмардлик зикрида.

БИРИНЧИ БОБ

ПАРВАРДИГОРИ ОЛАМНИ ТАНИМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, жаҳонда одамнинг билмаган ва танимаган ҳеч нимарсаси йўқдур. Магар Худойи таолоким онинг тарафиға танимоқ била асло йўл топмағусидур. Чунки ондин ўзга борча нимарсани танидинг, аммо ҳар вақтким ўзингни танисанг, они танурсан. Танимоқ нақшдекдур, танилған нимарса манкуш¹декдур ва таниғучи наққошдекдур. Манкуш нақшни қабул қилмаса, ҳеч наққош онга нақш қилмағусидир. Кўрмасмусанким, чун мум нақшни тошдин яхшироқ қабул қилур. Бу жиҳатдин мумдин муҳр тузатурлар ва тошдин тузатмаслар. Бас, барча танилған нимарсада танимоқ қабули бордур ва сен ўзингға боққил, яратувчига боқмағил ва созға қараб созандани таниғил. Ҳақ таолонинг ҳамиша неъматлариға андиша қилғил. Аммо унинг зотиға андиша қилмағил. Чунки жаҳонда йўлдан адашадургон ул кишидурким, йўлсиз жойдин йўл талаб қилғай. Андоққим, пайгамбар алайҳиссалом дебдурлар, Аллоҳнинг нозу неъматлари ҳақида фикр қил, ўзи ҳақида фикр қилма.

Агар Худойи таоло шариат соҳибининг тили бирла бандаларға ўзин танимоқ густоҳлигиға йўл бермаса эрди, ҳеч ким Худони танимоқда бир сўз айтурға ҳаргиз далирлик² қила олмас эрди. Чун ҳар тил, ҳар сифат билаким Худойи таолони айтурсан, ўзингни ажзу бечоралиғингдан бил. Йўқ эрса, Худони(нг) зотиға лойиқ ситойиш³ қилолмассан. Вақтиким, анинг зотин

¹ Манкуш — безалган, нақшланган.

² Далир — ботир, довюррак.

³ Ситойиш — мақтов.

ситойиш қила олмасанг, они таний олмассан. Ва чун ҳар киши бизни ҳақиқат била билди, ширк¹ чуркидин қутулди.

Бир ҳақиқатда Худодур. Андин ўзга ҳамма иккидур. Ҳар нарсаким, сифатда икки бўлса, то таркибда ҳам икки бўлур. Андоққим, жисм ё тафриқада² икки бўлур. Андоққим, адад ё жамъда икки бўлур. Андоққим, сифат ё суратда икки бўлур. Андоққим, мабсутотда³ икки бўлур, жавоҳир ё таваллудда икки бўлур. Андоққим, асл фаръ ё маконда икки бўлур, арз ё ваҳмда икки бўлур. Андоққим, ақл ва нафсда ё эътидолда⁴ икки бўлур. Андоққим, табъ ва сурат ё адад учун икки бўлур. Андоққим, ҳар нимарсанинг муқобала⁵сида икки бўлур. Андоққим мисл ва шабиҳ⁶ ё бир нимарсанинг сурати учун икки бўлур. Андоққим, унсур⁷ ё ҳаюло⁸, ё мадад юзасидан икки бўлур. Андоққим, мол ё худо учун икки бўлур. Андоққим, нишони⁹ камол¹⁰ ё бир нимарсанинг қабули учун икки бўлур. Андоққим, хосият ё бешким учун икки бўлур. Андоққим, борлиқ ва йўқлиқнинг тенглари учун Худойи таоло нишонининг қиёслари мундоқдур. Ушбу нимарсаларким, буларнинг нишони икки бўлур — Худодин бошқа бўлур ва тавҳид¹¹ ва ҳақиқати улдурким, билгил, ҳарна ким сенинг кўнглунгга келса, Худо эрмасдур, балки Худо онинг холиқидурким¹², мисли ва шибҳи¹³ мубарродур¹⁴. Унинг қудрати улуг бўлди, эҳсони ом бўлди.

¹ Ширк — кофирлик, кўпхудолик.

² Тафриқа — бўлиш, ажралиш.

³ Мабсутот — муфассаллик, батафсиллик.

⁴ Эътидол — мўътадиллик, ўрта даража.

⁵ Муқобала — рўпара бўлиш.

⁶ Шабиҳ — ўхшаш, монанд.

⁷ Унсур — асосий модда.

⁸ Ҳаюло — ҳар бир нарсанинг асли, моҳияти.

⁹ Нишон — белги, аломат.

¹⁰ Камол — тўлалик, етуклик.

¹¹ Тавҳид — ягоналик, худонинг бирлиги.

¹² Холиқ — яратувчи.

¹³ Шибҳи — монанд, ўхшашлик.

¹⁴ Мубарро — озод, холи.

ПАЙҒАМБАРЛАРНИНГ ХИЛҚАТИ¹
ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгилким, Худойи таоло жаҳонни беҳуда ва бекор яратмади. Адл мужиби² била яратди ва ҳикмат мужиби била оройиш берди. Чун билгилким, вужуд адамдин³ яхши ва кун фасоддин яхши ва хуб зийнатдин яхши. Бу икковига ҳам тавоно ва доно эрди. Барча нимарсаларни билиб яратди, керак жойида яратди ва улчаким адл мужиби била мавжуд қилди. Ҳикмат мужиби била мувофиқ қилди ва чун қодир эрдиким, қуёшсиз оламни ёрутқай ва булутсиз ёмғур ёгдурғай ва ёмғур тарбиятисиз сабза кўкартурғай ва юлдуз таъсирисиз оламда яхши ва ёмонни зухурга⁴ етқурғай. Чунки иш ҳикмат мужиби била эрди. Ҳеч нимарсани воситасиз пайдо қилмади. Кун ва фасодга воситани сабаб қилди. Чун восита бўлмаса, ҳеч нимарсада шарафи манзилат⁵ ва тарбият бўлмағусидур ва чун феъл низомсиз бўлмағусидур, воситасиз ҳам бўлмағусидур. Воситани ул жиҳатдин пайдо қилдиким, биров қоҳир⁶, биров мақхур⁷, биров зўрхор ва биров зўри учун зор бўлғай ва бу иккови ҳам Худонинг бирлиғига гувоҳдур. Бас, агар сен ҳар воситаниким кўрсанг, Худодин билгил. Агар ер ҳосил бермаса, гуноҳни ерга қўймағил ва агар юлдуз нафъ етқурмаса, юлдузга товон⁸ қилмағил. Недин юлдуз нафъ етқурмак ва етқурмасликда ер янглигдурким, чун ерга шакар тухумин эксанг, ер заҳар ҳосил берса-да, гуноҳ йўқдир. Юлдуз ҳам бу тариқадурким, яхшини

¹ Хилқат — яратилиш, пайдо бўлиш.

² Мужиб — сабаб, тарз.

³ Адам — йўқлик.

⁴ Зухур — пайдо бўлиш, кўриниш.

⁵ Манзилат — мартаба, даража, мақом.

⁶ Қоҳир — қаҳрли, ғазабнок.

⁷ Мақхур — қаҳрга лойиқ.

⁸ Товон — жарима.

ёмон ва ёмонни яхши қила олмағусидур. Чун Ҳақ таоло жаҳонни ҳикмат бирла ораста қилди, анга зийнат ва оро бермак лозим эрди. Бас, бу жаҳонни томоша қил. То набот¹ ва ҳайвон ва хуруш ва пўшишлардин неча турлик зийнат ва хўблиқлар кўрасанким, Ҳақ таоло ҳикмат мужиби пайдо қилди. Андоқким, ўз каломида айтур: „Самоларни ва ерни ва улар орасидагиларни ўйнаб яратмадик“. Ва чун билдингким, Ҳақ таоло икки жаҳонда ҳеч неъматни беҳуда қилмади ва беҳуда ул вақтда бўлғайким, рўзи² ва неъматнинг доди³ берилмай қолса. Рўзи ва неъматнинг доди улдурким, рўзини рўзихорга берилгай, то ул тановул қилгай ва неъматни(нг) доди учун барча улусни⁴ яратди ва жами неъматларни улар учун. Чунки улусга адл ва сиёсат ва тарбият қилмоқ лозим эрди. Аммо раҳнамосиз сиёсат қилмоқ хом эрди. Нединким, ҳар рўзихор адл ва тарбиятсиз, рўзи эса рўзи бергувчининг шукру сипосин билмаса, рўзи бергувчининг айби бўлғайким, они бедониш қўйди. Ондинким, ўз китобида айтурким: „Мен инс ва жинсни менга фақат ибодат қилишлари учун яратдим“. Шунинг учун пайғамбарларни халойиқ орасига юборди. То аларга йўл кўргузгайлар ва рўзи емакнинг қоидаси ва рўзи бергувчига шукр қилмоқ расмин ўргатгайлар. То жаҳонни яратмоқ адл била тамом бўлгай ва рўзихор раҳнамо пайғамбарлар била тамом бўлгай, камолга етгай ва ҳақиқатда рўзихорнинг неъмат ва рўзиға фазилати нечоғлиғ бўлса, раҳнамо пайғамбарларнинг рўзихорига фазилати ул чоғлиқдур ва рўзихорнинг неъмат ва рўзиға ҳурмат ва орзуси на миқдор бўлса, ўз раҳнамосин ҳаққин билмакни ўзиға ул миқдор вожиб айлантургай ва рўзи бергувчидан миннатдор бўлгай ва онинг юборган пайғамбарларин Одам алайҳиссаломдин то пайғамбарларимизгача бар-

¹ Набот — гиёҳ.

² Рўзи — ризқ, насиба.

³ Дод — Адолат.

⁴ Улус — халқ, эл, омма.

ҳақ билиб, барчасин ростгўй ва раҳнамо эътиқод қилгай ва неъмат бергувчининг неъматини шукрида тақсир қилмагай. Ва дин фарзлари ҳаққин бажо келтургай, то некном¹ ва ҳўб фаржом² бўлгай.

УЧИНЧИ БОБ

ҲАҚ ТАОЛОНИНГ ШУКРГУЗАРЛИҒИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгил ва огоҳ бўлгилким, Ҳақ таоло неъматининг шукри барча халқга фармон андозасича вожибдур³ ва истиҳқоқ⁴ андозасигача вожиб эмасдур. Нединким, агар киши барча вақтин шукрга сарф қилса, ҳануз мингдин бир неъмат ҳаққин бажо келтира олмагусидур. Агар фармон андозасича бўлса, шукр ҳаққин бажо қила олғусидур. Ва гар оз неъматнинг эгаси бўлгон киши кўп шукр тиласа, раво бўлур. Билгилким, тоат андозаси ислом динида бешдур. Икки хос мунъим⁵ лардин, учиси ом⁶ халойиқдин ва бу учнинг бири тил била иқрор қилмоқ ва кўнғил бирла инонмоқдур. Яна бири беш вақт намоз ва рамазон ойининг рўзасидур. Намоз ва рўза Ҳақ таолонинг ҳақлиғига иқрор этмакни рост ва маҳкам этмак учундур. Ва чун дерсанким, мен бандамен, бандаликда собит⁷ бўлмоқ керакдур ва чун дерсанким, Ҳақ ҳақдур. Онинг ҳукми остида доим бўлмоқ керакдур. Агар тиласангким, ўз банданг сенга кўпроқ итоат ва хизмат қилгай: сен Худойи таолога кўпроқ тоат ва ибодат қилғил ва бетоат банда бўлмағил. Банда бетоат хожалиқ қилиб, кишига ҳукм сурмак

-
- ¹ Некном — яхши ном чиқарган.
 - ² Фаржом — оқибат, бахт.
 - ³ Вожиб — бажарилиши мажбурий.
 - ⁴ Истиҳқоқ — ҳақ, ҳақли бўлиш.
 - ⁵ Мунъим — ризқ берувчи.
 - ⁶ Ом — барча, омма.
 - ⁷ Собит — барқарор.

тиласа, тезроқ беобрў ва ҳалок бўлур. Билгилким, намоз ва рўза Худонинг хосидур. Аларни бажо келтурмакда ҳаргиз тақсир¹ қилмағилким, агар Худоға хос бўлгон ишда тақсир қилсанг, барча авомунносдин² паст бўлурсан. Билгилким, намозни шариат соҳиби барча миллат ва дин била баробар қилибдур. Ҳар кишиким намозни тарк этса, тарки дин этғусидур ва бедин кишининг бу дунёда жазоси қатл этмакдур ва Худойи таолонинг уқубатиға гирифтор бўлғусидур.

Эй фарзанд, хабардор бўлгил, зинҳор демагил: намозда тақсир қилмоқ раводур. Агар дин юзидин андиша қилмасанг, ақл юзидин андиша қилким, намознинг фойдаси кўпдур. Аввал буким, ҳар киши фарз³ намозин бажо келтирса, ҳамиша бадани ва либоси пок бўлғусидур. Барча ҳолда палидликдан⁴ поклик яхшидур. Яна улким, агар намоз ўқуса, ғийбатлик айбидан пок бўлғусидур. Нединким, намознинг биноси тавозеъ⁵ биладур. Чун таъбини тавозеъликка одат қилдурсанг, бандадағи табиатға мутобаат қилур. Яна улким, барча доноларға маълумдурким, ҳар киши ҳар жамоатға тобеъ бўлмоқ тиласа, ул жамоат била суҳбат қилмоқ керакдур. Чун ҳар киши бадбахт ва шақий⁶ бўлмоқ тиласа, ёмонларнинг суҳбатин ихтиёр қилур ва ҳар киши бахт ва давлатманд бўлмоқ тиласа, яхшиларға тобеъ бўлмоқни ғанимат билур ва хушманд⁷ жамоа суҳбатин ихтиёр қилур. Хушманд жамоага ислом давлатидин яхшироқ ва қавийроқ давлат йўқдур. Бас, эй фарзанд, ҳамиша давлатлиғ ва неъматлиғ ва роҳатлиғ бўлмоқ тиласанг, солих⁸ одамлар била ҳамсуҳбат бўлгил.

¹ Тақсир — суэтик.

² Авомуннос — халқ, умум.

³ Фарз — бажарилиши шарт.

⁴ Палид — ифлос, ярамас.

⁵ Тавозеъ — одоблилик, ҳокисорлик.

⁶ Шақий — гуноҳкор, бахтсиз.

⁷ Хушманд — ақли, зийрак, хушёр.

⁸ Солих — салоҳиятли киши.

Зинҳор намозни енгил тутмагил, рукуъ ва сужудни бажо келтиргил ва намозни енгил тутмоқ дин ва дунёни бермакдур.

Эй фарзанд, билгилким, рўза андоқ тоатдурким, бир йилда бир ой бўлур. Они тутмоқда тақсир қилмагил, ниҳоятсиз ярамаслик ва беҳшлиқдур. Хирадмандлар¹ мундоқ тақсирни ўзларига раво кўрмаслар ва яна ҳаргиз таассуб² қилмагил, яъни жаҳл юзидин бир-икки кун бурун тутмоқга ё бир-икки кун сўнг очмоқга майл кўргузмагил. Нединким, рўзани тутмоқда ва очмоқда таассубсиз бўлмағусидур. Ҳар вақтким, шаҳарнинг қозиси ва муфтиси рўза тутсалар, алар била тутғил ва очсалар, алар била очғил ва жаҳл сўзиға кўнгил бермагил ва огоҳ бўлғилким, Худойи таоло сенинг очлиқ-тўқлигингдин мустағнийдур³ ва билғилким, рўза бир муҳрдурким, Худойи таоло ўз мулкиға босмоқ учун муҳайё қилибдур ва бу муҳрни баъзи аъзо учун тузатмамушдур, балки жами баданчун тузалмушдурким, андоғ қўл ва оёғ ва қорин ва қулоқ ва кўз ва авратчун бу андомларни муҳрлик тутсанг, фиску фужурдин омон сақласанг, рўза муҳрини(нг) додин бермиш бўлгай. Билгилким, рўзада яхшироқ иш улдурким, ўзинг кечлик таомиға қаноат этиб, кундуз нонин очларға ва ожизларға бергайсен. То рўзада чеккан ранжингни(нг) фойдаси зоҳир бўлгай ва ул фойдадин ул вақтда баҳра топқайсанким, ранжингни(нг) манфаати бир мустаҳиқға етгай. Ушбу уч тоатдаким, барча жаҳон аҳлиға оmdур. Асло тақсирни раво кўрмагил. Нединким, бу уч тоатнинг тақсириға ҳеч узри йўқтур. Аммо ул икки тоатким, мунъим ва тавонгарларға⁴ махусдур. Анда тақсир боузр раво бўлур. Аммо бу бобда сўз кўбдур, лекин улчаким лобуддидур⁵, баён қилдим.

¹ Хирадманд — ақли, донишманд.

² Таассуб — кўр-кўрона эргашиш.

³ Мустағний — эҳтиёжсиз, бениёз.

⁴ Тавонгар — қудратли, бадавлат.

⁵ Лобуд — фақат, бор-йўғи.

НЕЪМАТЛАРҒА ШУҚР ҚИЛМОҚ
ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгилким, Худойи таоло молдору мухташамлар ва хос бандалар учун икки тарийқ¹ пайдо қилди: ул ҳаж ва закотдур ва буюрди, то ҳар кишининг қудрати етса, они(нг) уйин, яъни Каъбани зиёрат қилгай ва қудрати етмаган кишига буюрмади. Андоқ-ким, дунёда подшоҳлар дарғаҳи муомаласин ҳам қудратлиғ одамлар қила олурлар, ожизлар қила олмаслар ва яна сафарга эътимод даркордур ва қудрати етмай сафар қилмоқ доноларнинг иши эрмасдур. Нединким, истеъдодсиз² сафар қилмоқ ўзин ҳалок биймига³ солмоқдур ва чун қудратинг етиб, сафар қилмасанг лаззат ва неъматни камо ҳаққуху тамом қилмамиш бўлгайсан. Лаззат ва неъматни камолга етмаги ул ишда муяссар бўлурким, кўрмай кўрарсан ва емай егайсан ва топгайсан. Бу ишлар сафардин ўзга ерда муяссар бўлмағусидур. Нединким, сафар қилғон, яхши ва ёмонни имтиҳон этган кишилар зийрак ва доно бўлурлар. Бас, Худойи таоло қудрат ва неъматлиғ одамларга сафар қилмоқни буюрди, то қудрат ва неъматнинг додин бергайлар ва неъмат лаззатидин баҳра олгайлар ва Худонинг фармонин ўзлариға фарз билгайлар ва онинг уйин зиёрат қилгайлар. Асбоб ва озуқаларга қудрати етмаган дарвешларга буюрмади. Бас, дарвеш агар ҳаж ирода қилса, ўзин ҳалокат даштида саргардон қилмиш бўлгай, бир бемордекким тандурустларнинг ишиға қўл ургай. Онинг достони икки ҳожиға ўхшарким, бири дарвеш, бири тавонгар эрди.

Ҳикоят. Эшитибманким, бир вақтда Бухоро шаҳрининг раиси Макка сафарин ирода қилди, зиёда давлатманд киши эрди ва ул қофила орасида ондин

¹ Тарийқ — йўл-йўриқ, йўсин.

² Истеъдод — қобилият.

³ Бийм — хавф-хатар, таҳлика.

давлатманд киши йўқ эрдиким, юздин кўпроқ тева онинг асбоб ва юкин кўтарур эрди ва ўзи бир кажаванинг устида ўлтуруб, хуррам ва шодмон сахрою биёбонни қать қилур эрди ва ўзига тавонгардин кўб киши онга ҳамроҳ эрдилар. Атрофга ёвуқ етган вақтда бир дарвешким оч ва ташна ва оёқяланг келур эрди. Раисга кўзи тушдиким, гурур ва ноз ва тан осонлиқ била борадур. Анга қараб деди:

— Сен онча неъмат била борурсан ва мен мунча шиддат била борурман. Икковимизнинг ҳам амалимизнинг жазоси бирдек бўлғусидур.

Раис деди:

— Хошоки¹, менинг жазом била сенинг жазонг баробар бўлгай, агар мен билсам эрдиким, менинг савобим била сенинг савобинг тенг бўлгай, ҳаргиз бу йўлга қадам қўймагай эрдим.

Дарвеш деди:

— Нечун?

Раис деди:

— Ул жиҳатдинким, мен Худонинг буйруғи била келурман ва сен Худонинг амри хилофин қилмишсан ва мени чақирмишлар. Мен асли меҳмондурмен ва сен туфайлий²дурсан. Туфайлийнинг иззати меҳмоннинг иззатича бўлмас ва Худойи таоло ҳаж қилмоқни тавонгарларга буюрди ва дарвешларга деди: „Ўз кўлларингни ҳалокатга ташламанг“. Сен буюрмаган ишни қасд этиб, оч ва оёқяланг келдинг ва ўзингни таҳликага солдинг ва Худонинг амри била қилмадинг. Анинг била ҳам фармонбардорлар³ била баробар бўлмоқ тиларсан. Ҳар кишиким қадрини етиб ҳаж қилса, Худонинг неъмат ва фармони додин бермиш бўлгай.

Эй фарзанд, агар қудрат ва дастгоҳинг бўлса, ҳаж қилмоқда асло тақсир қилмагил ва ҳажнинг асбоби бешдур: муҳлат ва муддат ва неъмат ва роҳат ва ният.

¹ Хошо — ҳеч қачон.

² Туфайлий — чақирилмаган, аммо чақирилганларга эргашиб борувчи.

³ Фармонбардор — буйруққа итоат қилувчи, бўйсунувчи.

Булардин баҳра топгандин сўнг тоатни камолга еткур, жаҳд қил ва билгилким, қудратинг етса, ҳаж доимий тоатдур, агар ниятни сўнгги йилга қўйсанг ҳам раво бўлур ва лекин закот бир таотдурким, агар давлатинг бўлса, анинг ҳеч ваъж била узри йўқдур ва Худойи таоло закот бергувчиларни ўзининг муқаррабларидин¹ санабдур ва закот бергувчилар била бошқа жамоанинг мисоли раият орасида подшоҳ мисолидекдурким, подшоҳ неъмат берувчи ва ўзгалар неъмат егучидурлар. Худойи таоло бир жамоани дарвеш ва бир жамоани тавонгар яратибдур. Агарчи барчани тавонгар қилмоққа қодирдур, лекин ул жиҳатдин икки гуруҳ қилдиким, баланд мартаба баландларнинг шараф ва манзилати пастлардан имтиёз топғай, андоқким, подшоҳ ҳар кишини бир шаҳарга ҳоким қилса, у киши ҳукумат суруб топган неъматни ўзи еб, подшоҳга ҳеч нимарса бермаса, подшоҳ қаҳридин эмин бўлмағусидур. Бу тариқа давлат ва неъматлиг киши закот бермаса, Худонинг газабидин омонлиг топмағай ва закот санга ҳар йилда бир мартаба фарздур ва садақа гарчи фарз эмасдур, аммо мурувват ва шафқат юзидин қудратинг етгунча бергил ва тақсир қилмағил. Нединким, садақа бергувчилар ҳамиша Худойи таолонинг оминида бўлғайлар ва Худойи таолодин эмин бўлмоқни ганимат билғайлар.

Эй фарзанд, зинҳор ҳаж ва закот борасида кўнглунгта шак келтирмағил ва тилинғга беҳуда сўз сурмағил ва демағил: Ҳаж ҳангомида² юрмағил ва надинким, баданни яланғоч қилмоқ, тирноқ олмоқ, надинким, закот деб йигирма динордин ярим динорни не учун берурлар ва тева-қўйлардин не учун закот олурлар ва не учун қурбон қилурлар? Бу жумлада кўнглунгга гумонга йўл бермағил ва Худонинг амри ҳарна бўлса, они қилғил ва отанг-онанг ҳақини яхши билғил.

¹ Муқарраб — яқин турувчи, ҳамсуҳбат.

² Ҳангом — фурсат, вақт.

ОТА ВА ОНА ҲАҚИНИ БИЛМАК
ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгилким, ақл юзасидин фарзандга ота-онани иззат ва ҳурмат қилиш вожибдур, нединким, унинг асли ота ва онадур. Ота ва онани нима учун ҳурмат қилурман, деб кўнглингга келтурмағил, билгилки, улар сенинг учун ўлимга ҳам тайёр турадурлар.

Ҳар фарзандки, оқил ва доно бўлса, ҳеч вақт ота-онанинг меҳр ҳақини адо қилмоқдин холи бўлмағусидур. Ота-она фармонбардордур. Бу фармонбардорликда ҳам иш бўлғай ва ҳам фармон бўлғай. Ота-онанинг иши сени парвариш қилмоқдур ва фармони сенга яхшилик ўргатмоқдур. Эй фарзанд, шул важдин ота-онангни сагал ҳам ранжитмағил.

Айтишларича, амиралмўъминин Алидан сўрадиларки, „Фарзандда ота-онанинг ҳақи қанчадур?“ Ҳазрат Али деди: „Ҳақ таоло бу адабни Расулнинг ота-онаси ўлумида кўргузди. Нединким, бу ҳазрат ота-онасининг ҳаётлик айёмин топса эрди, уларни ўзидан илгари тутмоқ, уларнинг ҳақини билмоқ ва уларга фарзандлик юзидан тавозеъ кўргузмоқ вожиб бўлур эрди“.

Бас, ота-онанинг ҳақига дин нуқтаи назаридан риоя қилмасанг ҳам, ақл юзидан, мурувват юзидан риоя қил ва кўргил: ота-она аслида сени жон ва дил била парвариш қилмишлар. Агар улар ҳақида камчиликлар қилсанг, тақсир кўргузсанг, сен ҳеч яхшиликка сазовор эмасдурсан, нединким, ҳар киши аслини яхшилигин билмаса, ўзганинг ҳам яхшилигин билмағусидур. Ўз фарзандинг сенинг ҳақингда қандай бўлишин тиласанг, сен ҳам ота-онанг ҳақида шундай бўлгил, нединким, сен ота-онангга нима иш қилсанг, фарзандинг ҳам сенинг ҳақингда шундоқ иш қилур, чунки одам мевага, ота-она дарахтга ўхшайдур. Дарахтни ҳар қанча яхши тарбият қилсанг, меваси шунча яхшироқ ва ширинроқ бўлур. Ота-онага иззат ва ҳурматни қанча кўп қилсанг, уларнинг дуоси шунча тезроқ мустажоб бўлур.

Зинҳор мерос олмоқ ҳирси била ота-онанг ўлимин тиламағилки, уларнинг ризқи била сенинг ризқинг етишур. Ота-онанинг ўлимини тиламағил, чунки ота-она ўлмай юрсалар ҳам ризқинг етишаверади, нединким, ризқ мақсумдур¹ ва у ҳар йўл била восил бўлур. Рўзий насиба учун ўзингни кўп ранж-машаққатга қўймағил, рўзий ранж ва азоб-уқубат била зиёда бўлмагусидур.

Ҳоли-аҳволи сендан яхшироқ бўлгон кишиларга қарамағил, ҳоли-аҳволи сендан ёмонроқ бўлгон кишиларга қарағил.

Агар молсизликдан қашшоқ бўлсанг, ақлдан бой бўлмоққа сайъ кўргузғилки, мол била бой бўлгондан, ақл била бой бўлгон яхшироқдур, нединким, ақл била мол жам этса бўлур, аммо мол била ақл ўрганиб бўлмас. Билғил, ақл бир молдурки, уни ўғри ололмас, у ўтда ёнмас, сувга оқмас.

Бас, агар ақлинг бўлса, ҳунар ўрганғил, нединким, ҳунарсиз ақл — бошсиз тан, суратсиз бадандекдур. Ундоқким дебдурлар: ал-адаб — суратил-ақл.

ОЛТИНЧИ БОБ

ҲУНАР АФЗУНЛИҒИ² БИЛА БАЛАНД ҚАДР ВА ОЛИЙ ТАБЪ БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, огоҳ бўлки, ҳунарсиз киши ҳамиша фойдасиз бўлур ва ҳеч кишига нафъ еткурмас. Билур-санки, хори муғилон³нинг тани бордур, аммо сояси йўқдур. Ҳунарсиз киши ҳам хори муғилон янглиғ на ўзига ва на ўзгага фойда берур.

Агар киши ҳар қанчаки олий насаб ва асл бўлса, аммо ҳунари бўлмаса, халойиқнинг иззат ва ҳурматидин ноумид бўлур. Агар кишида ҳам насаб гавҳари ва

¹ Мақсум — тақсимланган, бўлинган.

² Афзунлик — ортиқлик.

³ Хори муғилон — тиканли бута.

ҳам ҳунар зевари¹ бўлмаса, ундан баттарроқдур. Жаҳд қилгил, агар гавҳаринг ҳар нечаким асл бўлса, унга гарра бўлмагил, нединким тан гавҳари ҳунар зевари била музайян² бўлмаса, у ҳеч нарсага арзимагусидур. Андоқким дебдурлар: „Улуғлик ақл ва донишлик биладур, гавҳар ва насаб била бўлмас“.

Отни ота ва онанг қўймишлар, сен унга гарра бўлмагил, нединким, ул от маҳзи³ бир нишондин ўзга нарса эрмасдур. Аммо сен ҳунар била бир номга эга бўлгил. Ўзингни „Жаъфар“, „Муҳаммад“, „Аҳмад“, „устод“, „хўжа“, „фозил“ оти била атаб, аммо унга лойиқ бўлмасанг, у от эрмасдур. Агар кишида насаб гавҳари бўлса, аммо ҳунар зевари бўлмаса, у ҳеч кишининг суҳбатига лойиқ бўлмагусидур. Гарчи бу икки гавҳар ҳосил қилгон кишини топсанг, этагини маҳкам тутгил ва ундин илкингни чекмагил, билки у барча кишиларнинг мушкулин осон қилгай.

Барча ҳунардин сўз ҳунари яхшироқдур, нединким, ҳамма махлуқотдин одам яхшироқ яралди ва ўзга жониворлардин одам ўн даража зиёдадур ва бу ўн даража одамнинг баданида ҳамиша бордур. Беши ташида зоҳирдур, беши ичида пинҳондур. Ул пинҳон нарсалар: биру бор нарсани ёд олмоқ; бири ҳамиша эсда сақламоқ; биру тахайюл⁴; бири таҳаввур⁵; бири такаллум⁶. Аммо ул бештаким ташида зоҳирдур, бу — завқ, яъни эшитмоқ, кўрмоқ, ҳид билмоқ, тотмоқ, сийпаламоқ, яъни сезув. Булар гарчи бошқа жониворларда бўлса ҳам, одамда бўлгондек эмасдурлар. Бу сабабдан одамзод ўзга жониворларга подшоҳ манзаласидандур.

Шуларни билгонингдан кейин тилингни яхши ҳунар била ўргатгил ва мулойим сўздин бошқа нарсани одат қилмагил. Нединким, тилга ҳар нечук сўзни ўргат-

¹ Зевар — безак, зийнат.

² Музайян — зийнатланган.

³ Маҳз — холис.

⁴ Тахайюл — хаёлга келтирмоқ.

⁵ Таҳаввур — шиддат билан ҳужум этиш.

⁶ Такаллум — сўзлаш.

санг, шуни айтур, сўзни ўз жойида ишлатғил, сўз агар яхши бўлса, аммо ноўрин ишлатилса, гарчанд у ҳар нечук яхши сўз бўлса ҳам ёмон, нобоп эшитилур. Шунинг учун беҳуда сўзламағилки, фойдасиздур. Бундай бефойда сўз зиён келтирур ва ҳар сўзки ундан ҳунар иси келмаса, бундай сўзни гапирмаслик лозим. Ҳақимлар дебдурлар: „Сўз бир нашъадур, ундан хумор пайдо бўлур“.

Аммо сўралмагон сўзни айтмағил ва беҳуда сўздан парҳез қилғил, ҳар бир сўзни сўрасалар, рост айтғил. Сендан талаб қилмаса, кишига насиҳат қилмағил, панд бермағил, хусусан, сени тингламагон кишига ҳеч сўз дема, чунки бундай кишилар пандни эшитмағайлар. Кўп кишиларнинг орасида бир кишига панд-насиҳат қилмағил.

Агар бирор киши кажликка¹ одат қилгон бўлса, унинг ёнига бормағилки, у ҳаргиз рост сўзламас. Нединким, бир дарахт эгри бўлса, то уни чопиб йўнмагунча у тўғри бўлмас.

Мулоийм сўзга бахил бўлмағил, халқ мулоийм сўз эшитмаса, мол ва дунёга мағрур бўлур. Қаттиқ сўз демағил, токи яхши сўз эшитғайсан. Шўристонга тухум сочмағилким ҳосил бермағай, меҳнатинг беҳуда бўлғай, яъни яхшиликни билмагон кишига яхшилик қилмоқ шўристон ерга тухум сочмоқдур. Аммо яхшиликка лойиқ кишидан яхшиликни дариг тутмағил ва унга ҳам яхшиликни ўргатғил.

Эй фарзанд, яхшилик қил ва қилгон яхшиликдин ҳаргиз пушаймон бўлмағил. Бир кишига бир яхшилик қилсанг, кўргилки, яхшилик қилгон вақтда у кишига нақадар роҳат етгон бўлса, сенинг кўнглиннга ҳам ундан зиёдроқ шодлик ва хуррамлик етишур. Агар бир кишига ёмонлик қилсанг, унга нақадар ранж етса, сенинг кўнглиннга ҳам ул миқдор танглик етишур. Демак, бу жаҳонда яхшилик ва ёмонлик мукофоти, албатта, етгусидур. Менинг бу сўзимга мункир бўлмағилки, ҳар киши бутун умрида бир кишига яхшилик ё

¹ Кажлик — қинғирлик, ёлғончилик.

ёмонлик қилгон бўлса, бу ҳақда андиша қилсин, менинг бу сўзим ростдур. Бас, агар қила олсанг ҳеч кишидан яхшилиқни дариг тутмағил, яхшилиқнинг фойдаси бир куни рўёбга чиқар.

Ҳикоят. Андоқ эшитибманки, Мутаваккил^{1*} у айёмда Бағдод халифаси эрди. Унинг Фатҳ отлиғ бир бандаси бор эрди, у гоятда донишманд, гўзал сиймоли, адаблиғ ва таваққалчи эрди. Ҳамма илм ва санъатни ўрганганди. Мутаваккил Фатҳни фарзанд атаб, ўз фарзандларидан ҳам азизроқ тутарди. Бир куни Фатҳ сувда юзмоқни ўрганмоқ тилади ва кемачилар келиб, унга Дажла дарёсида сувда юзишни ўргатдилар. Аммо Фатҳ ёш бола эрди, сувда юзишни ҳали у қадарли яхши билмасди, шунга қарамай: „Мен энди юзишни яхши ўргондим“, — деб кемачиларга айтмай, танҳо ўзи Дажла дарёси қирғоғига бориб, ўзини сувга ташлади. Сув тез оқарди. Фатҳни оқизиб кетди. Фатҳ юзмоқдин ожиз эрди ва сувнинг юзида қалқиб борарди. Ниҳоят, тўлқин зарбидан қирғоққа чиқиб қолди. Бир айланмада дарё қирғоғида сув мавжининг қилғои ўнгириклари бор эрди. Фатҳ шу ўнгирикларнинг бирига тушиб ўтирди ва „Жонимни ҳалокат гирдобидан қутқардим, энди Худойи таоло ҳар не хоҳласа, уни кўргумдур“, деб етти кун муддати мазкур ўнгурда ўтирди. Бир неча кундан кейин: „Фатҳ сувга ташлаб гарқ бўлди ва сувнинг юзида қалқиб қолди. Билмадик, қирғоққа чиқдим у ё чиқмадим“, — деб Мутаваккилга хабар еткурдилар. Мутаваккил кемачиларни чақириб деди: „Ҳар киши Фатҳнинг ўлугин ё тиригин келтурса, унга минг динар берурман“ ва ўзи „То Фатҳни кўрмагунимча таом емагайман“, — деб онт ичди. Кемачилар ўзларин дарёга ташлаб шўнғиб ва юзиб, ҳар тарафга бориб Фатҳни ахтарур эрдилар. Еттинчи куни иттифоқо бир кемачи ул ўнгурга етиб, Фатҳни кўриб шод бўлди ва унга деди: „Ушбу ерда турғил, то мен бир қайиқ келтуруб, сени халифанинг қошига олиб кетай“ ва тезда Мутаваккил халифанинг

^{1*} Юлдузчали сўзларнинг изоҳи китобнинг охирида берилган.

олдига қайтиб келиб, деди: „Эй амиралмўминин, агар мен Фатҳни сенинг олдинга тирик олиб келсам, менга нима берурсан?“ Мутаваккил деди: „Беш минг динор берурман“. Кемачи қайтиб бориб Фатҳни тирик келтурди. Халифа унга ваъда қилгон динорни берди ва вазирга деди: „Хазинага борғил, қанча мол бўлса, ярмини дарвешларга берғил“. Ондин сўнг деди: „Таом келтуринг, Фатҳ етти кундан бери очдур“. Фатҳ деди: „Мен тўқдурман“. Халифа деди: „Дажла дарёси суви билан тўйғондурсан?“ Фатҳ деди: „Йўқ, етти кун муддатида ҳар кун бир табақ¹ ичида йигирма чоғлик нон сувнинг юзида оқиб келур эрди ва мен чуствлик² била ундан икки-уч нон олиб ер эдим. Менинг тириклигимга сабаб ул эрди“.

Ҳар нонга бундоқ хат ёзилмиш эрди: „Менким, Муҳаммад бинни Ҳусайн ал-Аскоф, яъни бу нонларни дарёга ташлоган киши Ҳусайн кафшдўзнинг ўғли Муҳаммаддур“.

Мутаваккил: „Ҳар куни Дажла дарёсига нон ташлагон кимдур? Амиралмўминин уни қадрлайди ва бахтиёр қилади, ўзин маълум қилсун“ деб шаҳарга жар солдирди. Сўнгги кун бир киши келиб: „Мен эрдим“, — деди. Халифа: „Нишонинг борму?“ — деб сўради. Ул: „Нишоним улдулки, ҳар ноннинг юзида „Муҳаммад бинни Ҳусайн ал-Аскоф“ деб ёзилгон хат бор“, — деб жавоб берди. Халифа: „Нишонинг дурустдур, аммо неча муддатдин бери дарёга нон ташларсан?“ — деб сўради. Ул: „Бир йил бўлди“, — деб жавоб берди. Халифа: „Бундан муддаонг нима эрди?“ — деб сўради. Ул одам: „Бундоқ эшитиб эрдимким, „Яхшилиқ қилиб дарёга нон ташлагил, то бир кун сенга фойдаси етгай“, аммо менинг қўлимдан бошқа яхшилиқ келмас эрди ва қудратим етғони ушбу нон эрдик, дарёга ташлаб, ундин менга қандай фойда етушгай? — деб кўз тутар эдим“, — деди. Халифа деди: „Ҳар нимани эшитдинг — қилдинг, ҳар нимаким қилдинг — унинг фойдасини топдинг“.

¹ Табақ — лаган.

² Чуст — чаққон.

Дарҳол унга Бағдодда кўп мулк ва асбоб берди ва у оз вақт ичида муҳтарам ва муҳташам бўлди. Унинг авлоди ва ихфоди¹ хануз Бағдодда бордур. Мен ал-Қойим би-амриллоҳи замонида ҳажга бормиш эрдим. Байтуллоҳни зиёрат қилиб Бағдодга келдим ва Бағдодда ҳам у кишининг фарзандларини кўрдим ва бу ҳикоятни ҳам шу тариқа эшитдим.

Эй фарзанд, ҳаргиз яхшилик қилмоқни тарк этмағил, ҳамиша яхшиликни халойиққа кўргузғил ва асло унинг аксин кўргузмағил, бошқа тил била сўзламағил. Бошқа кўнгил била фикр этмағил, буғдойни кўргузиб арпани сотмағил ва барча ерда ўзингдин дод берғил. Ҳар кишиким ўзидин дод берса, доди мустағни² бўлур. Агар ғаминг бўлса, ғам ва шодлиғи бор кишининг ёнида айтғил ва шодликни ношод кишиларнинг қошида зоҳир қилмағил, ҳар турлук иш учун дилтанг бўлмағилким, бу иш ёш ўғлоннинг ишидур.

Билғилки, донишмандлар охири ғам бўлғон шодликни шодлик билмаслар ва охири шодлик бўлғон ғамни ғам ҳисоб қилмаслар. Ноумидлик вақтида умидворроқ бўл ва ноумидликка боғлиқ қилмағил. Ҳеч кишининг меҳнатини зоеъ қилмағил ва ҳар кишининг ҳолига лойиқ ҳақини бажо келтурғил. Хусусан, ўзингнинг яқин қариндошларингга имкон борича яхшилик қил ва ўзингнинг қабила ва уруғинг қариларини иззат, ҳурмат қил, лекин уларга буткул мухлис бўлмағил. Уларнинг ҳунарини кўрсанг, айбларига ҳам қарағил. Агар бегонадан хавфсиз бўлсанг, мазкур хавфсизлик даврни ўзинг сақла, хавфсизликни хавфлилик гумон қилмағил. Гумон қилиб заҳар ичиш нодонликдан ёмонроқдур.

Халқнинг оз ҳунарини кўп кўргил, ҳаққин яхши билғил. Беҳунарликдан, беҳирадликдан яхши от ва яхши таом қўлга келтура олсанг, беҳунар, беҳирад бўлғил, йўқ эрса ҳунар ўрганғил. Ўрганмак, эшитмакдин номус қилмағил, то хижолат ва пушаймонлиғдин қутулғайсан.

¹ Ихфод — насл.

² Мустағни — эҳтиёжсиз, тўқ, бой.

Халойиқнинг айби ва ҳунарига боққил, уларнинг наф ва зарари на чоғлиқдур. Бунинг фойда ва зиёнлари қайси ерга қадар борур, ундан сўнг ўз манфаатингни талаб қил. Кўрғил, қайси нарса халқни манфаатга яқин қилур. Ўзинг ана шундоғ ақл ва ҳунарни ўрганмоқ била баландликка кўтарилурсан. Бу иш сенга икки нарса била ҳосил бўлур: ё билғон ҳунарга яраша иш қилмоқ била ё билмағон ҳунарни ўрганмоқ била. Сукрот^{2*} ҳаким айтурки: „Ҳунардин яхшироқ нарса йўқтур ва донишдан улуғроқ нарса йўқтур, шармдин яхшироқ зевар йўқтур ва бадхўйликдин ёмонроқ душман йўқтур“. Ҳунарни ул вақтда ўрганурсанки, агар бир соатни ҳам бекор ўтказмасанг. Агар ул вақтда доно киши ҳозир бўлмаса, нодондин ўрганғил, чунки ҳунарни нодондин яхшироқ ўрганса бўлур. Бу шул жиҳатдинки, ҳар вақт кўнгул кўзи ва ақл назари била нодонга боқсанг, унинг нописандида ишларин кўруб, ундин парҳез қилурсан. Искандар деди: „Барча дўстлардин худ манфаат топарман, аммо душманлардин ундин кўпроқ манфаат топарман. Сабаби, менинг ёмон феълимни дўстлар манфаат юзидин пинҳон тутарлар ва мен уни билмай қолурман. Душманлар душманлик жиҳатидин ул феълни менга айтурлар ва мен ул феълни ўзимдин йироқ тутарман“.

Эй фарзанд, сен ҳам ҳунарни донодин ўрганмасанг, нодондин ўрганғил. Барча катта, кичикка ҳунар ўргатмак вожибдур, нединким, киши ҳунар ўрганмоқ била ўз ҳамроҳларидин баланд мартабада бўлур. Чунки ўзингда ҳунар кўриб ўз тенгларингда ул фазилатни кўрмасанг, ўзингни улардин баланд кўрарсан ва улар яна сени ўзларидин баланд мартабада билурлар. Ҳунарманд киши улдуким, фазли ва ҳунар сабаби била қадр ва мартабаси ўзгалардин баланд бўлғон эканини билиб, фазл ва ҳунарга аввалгидин зиёдроқ ҳаракат қилгай ва бурунгидин зиёдроқ фозил ва ҳунарманд бўлгай. Ҳар кишики бундоқ қилса тезда халқнинг орасида азиз ва улуг бўлгай. Бас, буни билғон киши фазл ва ҳунардин қўл тортса, бу ақлсизлик нишонасидур. Ҳунар ўрганмоқда меҳнат қилмоқ, баданни

ялқовлик, яъни бекорчиликдин қутқармоқ фойдалидур, нединким, бекорчилик баданнинг фасод ва беморлиғига сабаб бўлур. Агар баданга ранж бериб, уни ўзингга мутеъ қилмасанг, қаҳр била мартабали бўла олмассан, нединким, бадан қоҳилликни¹ ва роҳатни дўст тутғони жиҳатидин ҳам ўз ихтиёри била сенга фармонбардор бўлмас. Ул сабаб билаким, баданда асли ҳаракат йўқтур. У ҳаракатни фармон била қилур, ўз муроди била қилмас ва то сен буюрмағунча баданнинг ҳеч ишга рағбати бўлмас.

Бас, эй фарзанд, баданни ўзингга мутеъ қил ва уни қаҳр била итоатга буюрғил.

Ҳар киши ўз баданин ўзиға мутеъ қилса, ўзгаларнинг баданин ҳам мутеъ қила олур, чунки ҳар киши ўз баданин ўзиға фармонбардор қилса, фазл ва ҳунар ўрганмак била икки жаҳоннинг саломат ва шарофатин ҳосил қилур.

Барча дониш ва ҳунарнинг сармояси: адаб, тавозе, ҳаё, покдиллик, парҳезкорлик, беозорлик, сабр ва матонатликдур. Лекин кўп вақтлар бўлурки, шарм кишига зиён еткарур. Шундай шармли бўлмағилки, бу ишингга халал еткармасин, нединким, кўп вақтлар бўлурки, бешармлик била мақсуд ҳосил бўлур. Агар қила олсанг фаҳш, ёлғон ва ножувонмардликдин шарм қилмағил, салоҳиятлик сўз ва манфаатлик ишдин шармни қўйғил. Кўп кишилар бўлурки, шарм қилиб ўзларининг барча мақсудларидин айрилурлар. Сен ул миқдор шарм қилғилки, бу имон субути ҳосилига сабаб бўлсин. Ўзингга зарар ва зиён етказур даражада шарм қилмағил.

Сенга шарм жойин ва бешарм жойин билмак лозимдур, токим қайси яхшироқ бўлса уни қилғайсан. Дебдурлар: „Яхшилик муқаддимаси шармдур, ёмонлик муқаддимаси бепарҳезкорлик ва бешармликдур“.

Нодон била ҳамсуҳбат бўлмағил, хусусан, сени доно гумон этғон била.

¹ Қоҳил — суст, бўш.

Ўз жаҳлингга хурсанд бўлмағил ва некном¹ кишилар била суҳбат тутғил, некномлар суҳбати шарофатидин некном бўлғунг ва ҳамиша саъй ва кўшиш қилғилки, олимлар маҳбуоби бўлғайсан ва жоҳиллар марғуби² бўлмағайсан. Ундоқким, бир ҳикоятда эшитгонман:

Ҳикоят. Бир кун Афлотун^{3*} ўлтурмиш эрди, шаҳар халқининг улуғларидин бир киши унинг саломига келиб ўлтурди ва ҳар турлук сўз айтиб туриб, сўз орасида деди:

— Эй ҳаким, бугун фалон одамни кўрдим. Ул сени таъриф этиб, ҳаққингга кўп дуолар қилди ва мен унинг шукрин сенга еткурмакдаман.

Афлотун ҳайрон бўлди. Ул киши деди:

— Эй, менинг бу сўзимдин ҳайрон ва дилтанг бўлдингму?

Афлотун деди:

— Йўқ, хўжа, менга сенинг сўзингдин ҳеч ранж ва танглик етушмади. Лекин менинг фикримда улуғ мусибат мавжуд бўлди. Нединки, мени бир жоҳил таъриф қилмиш ва менинг ишим унга мақбул тушмиш. Гўё мен бир жоҳилона иш қилмиш эрманки, мени бир жоҳил тавсиф этгай. Мен шул важдин ғамгинманки, жоҳилларнинг марғуби бўлмишман. Нединким, жоҳилнинг марғуби жоҳил бўлгусидур.

Яна бу маънода бир ҳикоят ёдимга тушди.

Ҳикоят. Эшитибманки, Муҳаммад Закариёйи Розий^{4*} ўзининг шогирдларидин бир жамоа била ўлтурмиш эрди, бир девона уларнинг олдига келди ва ҳеч кишига қарамади. Аммо бир кун Муҳаммад Закариёйининг юзига қараб кулди. Ундан сўнг Муҳаммад Закариёйи бир яхши таом буюриб, пиширтириб еди.

Шогирдлари сўради.

— Эй ҳаким, бу таомни бурун емас эдингиз, ҳозир нечук ерсиз?

¹ Некном — яхши.

² Марғуб — севимли, ёқимли.

Ҳақим деди:

— Ул девона менинг юзимга қараб кулгони учун ерман, нединким, ул то бу вақтгача менга илтифот қилмас эрди ва юзимга қараб кулмас эрди. Энди билдимки, ул мени ўз аҳлидин ҳисоб қилди. Андоқким дебдурлар:

*„Кабутар бо кабутар, ғоз бо ғоз,
Кунад ҳамжинс бо ҳамжинс парвоз“.*

Тундлик ва тезликни одат қилмагил. Лекин ул миқдор ҳам мулойим бўлмағилки, сени одамлар ёмон кўрмасунлар ва дурушт¹ бўлмағилки, сендин қочмасунлар. Дўст ва душманга мувофақат қилмоқдин мурод ҳосил қилса бўлур деб барча била мувофиқ бўлмағил.

Ҳеч кимга ёмонлик ўргатмағил, ўргатмак ҳам ёмонликнинг биридур. Агар бир киши сенга ҳеч гуноҳсиз озор берса, сен унга бермағил, одамнинг асили кам озорликдур.

Агар одам эрсанг, кам озор бўл, халойиққа хулқингни яхши қил. Одамга дийдор керакдур, нединким, ойнага қарағон агар дийдори яхши бўлса, кирдорини ҳам дийдоридек қилгай. Чунки яхшидин ёмонликнинг чиқмоғи яхши эмасдур, яъни бугдойдин арпа кўкармоғи номуносибдур. Агар киши ойнага қарағонда юзи ёмон кўринса ҳам яхшилик қилсун, йўқ эрса ёмонлиқ устига ёмонлиқни зиёда қилмиш бўлгай ва икки ёмоннинг бир ерда жамъ бўлмоғи ниҳоятда ёмондур.

Мушфиқларни қабул этғил ва улар била ҳар вақт хилватда суҳбат қилғил, нединким, улардин кўпроқ фойда сенга хилват вақтда етар. Бу сўзларни мен сенга баён қилдим, агар уқиб, билиб, фазл ва ҳунарлар ҳосил қилсанг, унда ҳам фазл ва ҳунарингга ғарра² бўлмағил ва ўзингни нодон санамағил. Доно ул вақтда бўлурсанким, нодонликдин хабардор бўлсанг.

¹ Дурушт — кўпол, дағал.

² Ғарра — мағрур.

Ҳикоят. Эшитибманким, Хисрав Парвезнинг^{5*} подшоҳлиғи замонида ва Абузуржмеҳр^{6*}нинг вазирлиғи вақтида Румдин бир элчи келди. Хисрав уни олдиға чақириб Абузуржмеҳрнинг донолиғини унга маълум этмак истади ва элчининг қошида Абузуржмеҳрға деди: „Эй фалони, ҳар нарсаки оламда бордур, сен унинг барчасин билурсан“. Хисравнинг бу сўздан муддаоси: „Абузуржмеҳр биламан деб ҳозир жавоб беради“, деб ўйларди. Аммо Абузуржмеҳр: „Билмасман“ деб жавоб берди. Хисрав бу жавобдин танг бўлуб, элчининг қошида кўп хижолат чекди ва яна сўради: „Унда ҳамма нарсани ким билур?“ Абузуржмеҳр: „Ҳамма нарсани ҳамма билур, аммо ҳамма нарса ҳануз онадин тугилмамишдур“, — деди.

Эй фарзанд, сен ҳар нечаки доно бўлсанг, ўзингни халқдин донороқ билмағил, нединким, ўзингни нодон билдинг — доно бўлдинг. Рост, доно ул кишидурким, қачон ўзин нодон ва ожиз ҳисоблар. Чунки Суқрот ҳаким айтурки: „Агар бир киши десақим, Суқрот ҳаким донишманддур ва жаҳон донишининг даъвосин қилур. Дарҳол айтур эрдимки, мен ожизман ва ҳеч нарсани билмасман. Лекин бу сўзни ҳам айта олмағумдур, нединким, бу сўз мен томондин айтилгон улуғ даъводур“.

Демак, эй фарзанд, донишлиғингга ғарра бўлмағил. Киши донишлиғига ғарра бўлса, албатта, ул ҳамиша пушаймон бўлур.

Ҳар ишда машварат¹ қил, нединким, машварат қилмоқни айб билмағил, оқил ва мушфиқ дўстларга машварат қил, ҳар ишда ўз ёрларингга машварат қил.

Билғилким, бир кишининг раъйи икки кишининг раъйи чоғлиқ бўлмағусидур ва бир кўз икки кўз янглиг кўра олмағусидур. Кўрмасмусанким, бир табиб бемор бўлса, ўз муолижасига эътимод қилмағусидир. Бошқа бир табибни келтуриб, унинг машварати била даво қилғусидир.

¹ Машварат — кенгаш, маслаҳат.

Агар ўз ҳамжинсингдин бирининг сенга иши тушса, унинг ишини битқурагга жонинг била ҳаракат қилгил. Агар ул душман бўлса ҳам мол харжин ва тан мушкулин осон қилғонингни билса, бул жиҳатдин унинг душманлиги дўстликка айланур.

Сухандон кишилар сенинг саломингга келсалар, уларни ҳурмат қил ва эҳсон кўргазгил. Шунда сендин улар хушҳол ва миннатдор бўлгайлар ва ҳамиша саломингга келгайлар. Жаҳонда нокасроқ киши ул кишидурким, ҳеч ким унинг саломига келмагай.

Сухандон кишилар била ҳам суҳбатда бўлгил ва қандай қилиб сўзлаш кераклиги шартларин ҳам билгил.

ЕТТИНЧИ БОБ

СУХАНДОНЛИК БИЛА БАЛАНД МАРТАБАЛИ БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Киши сухандон, сухангўй (нотик) бўлиши керак. Аммо, эй фарзанд, сен сухангўй бўлгил ва лекин дуруггўй (ёлғончи) бўлмагил. Ростгўйликда ўзинг шуҳрат қозонгил, токим бирор вақт зарурат юзидин ёлғон сўз десанг қабул қилгайлар. Ҳар сўз десанг ҳам рост дегил ва лекин ёлғонга ўхшагон ростни демагилким, ростга ўхшаган дуруғ дуруғга ўхшагон ростдин яхшидур, нединким, ул дуруғ мақбул бўлур, аммо ул рост мақбул бўлмас. Демак, номақбул ростни айтишдин парҳез қил, токи менинг била Абу Сувор Шопур бинни Абу ал-Фазлнинг^{7*} орасиндаги воқеа сенинг бошингда содир бўлмасин.

Ҳикоят. Билгил, мен амиралмўъминин замонида бир йил ҳаждан қайтиб келиб, Ганжада қарор тутдим. Ҳиндистонга кўп газот қилмиш эрдим, Румга ҳам юриш қилмоқни ўйлардим. Абу Сувор Ганжада улуг подшоҳ эрди. Ул бағоят хушманд, одил, сахий ва фозил киши эрди. Бир кун мени кўруб кўп ҳурмат қилди ва менинг била сўзлашмоқ мақсадинда ҳар турли сўз сўрар ва мендин маъкул жавоб эшитар эрди. Менинг сўзларим унга маъкул тушуб, кўп карамлар қилиб, менга кўнгул

қўйди. Мен ҳам унинг эҳсонларин кўриб, унга кўнгул қўйдим. Шул сабаб била бир неча йил Ганжада муқим бўлдим ва ҳамиша подшоҳнинг мажлисида ҳозир эрдим. Подшоҳ мендин ҳам турли сўзларни сўрар эрди. Бир куни сўз орасиға менинг вилоятим тушди ва мендин Гургон^{8*} қишлоғи ҳолидин сўради. Вилоятларнинг ажойиб-ғаройибларидин сўз очилди. Сўз асносинда мен дедим: „Гургонда Сиёваск дегон бир кент бордур ва унинг бир чашма суви бордурким, ул кентдин узокроқдур. Хотинлар жам бўлуб, ҳар бири бир кўза кўтариб, ул чашмага бориб сув олурлар ва кўзани бошларига кўтариб, барчаси ҳамроҳ бўлиб уйларига қайтадилар. Уларнинг орасида бир хотин кўза кўтармай, барчадин илгари юруб, йўлига эҳтиёт бўлуб, назар ташлаб боради. Нединким, ул ерларда бир кўк қурт бордур. Уни сизак дерлар. Агар ул қуртдин бирини топсалар, йўлдин олиб, йироққа ташлайдурлар, токим хотинлар ул қуртни билмай босиб ўлдурмасунлар. Агар сув кўтаргон хотинлардин бири қуртни босиб ўлдурса, бошиға кўтаргон кўзадаги сув сасиб, бадбўй бўлиб кетади. Шундан кейин аввал сувни тўкиш, кўзани ювиш керак бўлади ва кўзани тозалагон хотин қайтиб бориб чашмадин сув олади.

Мен бу сўзни дедим, аммо амир Абу Сувор турш-рўй (бадбуруш, қовоғи солиқ) бўлиб, мендин юз ўтурди ва бир неча кун менга бурунғидек (аввалгидек) мулоқот ва илтифот қилмади.

Бир кун Фирузон Дайлабий^{9*} бу аҳволни менга айтди: „Амир сендин гина қилиб деди: „Фалон киши бағоят донодур, аммо ёш ўғлонларға айтгудек ёлгон сўзни менга айтадур. Унингдек кишидан менингдек подшонинг олдида бунингдек дуруг сўзни айтмоқ муносиб эмасдур“.

Мен бу сўзни эшитгондин сўнг дарҳол Ганжадан Гургонга бир киши юбориб, уламонинг шаҳодати била бир гувоҳ хат талаб қилдим. Гургоннинг барча уламо, қозилари бу кентнинг, қуртнинг ҳоли ва қиссаси ростлиғи ҳақида гувоҳ бўлишиб, бу бобда бир хат ёзиб юбордилар.

Бу хат түрт ой муддатида менга етиб келди. Мен уни подшоҳга кўргуздим. Подшоҳ уни ўқиди ва табассум қилиб деди: „Мен худ¹ таҳқиқ² билурманким, сенин-дек кишидин ёлгон сўз зоҳир бўлмағусидир, хусусан, менин-дек подшоҳнинг олдида. Аммо түрт ой муддатида икки юз одил кишининг гувоҳлиғи била бир рост сўзни айтмоқ муносиб эмасдур. Бунингдек сўзлар аввал исбот этилғай, ундин сўнг ул сўзни қабул этғайлар.

Эй фарзанд билғилки, сўз түрт нав бўлур, ундоқким халойиқ ҳам түрт нав бўлгондек. Бири улким, билур ва билғонин ҳам билур. Ул олимдур, унга тобе бўлмоқ керакдур. Бири улдурким, билмас ва билмағонин билур, ул қобилдур, унга ўргатмоқ керак. Бири улдурким, билур ва билғонин билмас, ул уйқудадур, уни бедор қилмоқ керакдур. Бири улдурким, билмас ва билмағонин ҳам билмас, у жоҳилдур, ундин қочмоқ керакдур. Аммо деб эрдимки, сўз ҳам түрт навдур: бири, билинмайтурғон ва айтилмайтурғон; иккинчиси, айтилатурғон ва билинатурғон; учинчиси, ҳам билинатурғон ва ҳам билишга заруратсиз, аммо айтса бўлатурғон; түртинчиси, билинатурғон ва айтилмайтурғон. Аммо айтилмайтурғон ва билинмайтурғон ундоқ сўздурки, дунёнинг салоҳи унга боғлиқдир. Ул сўздин айтгувчига ҳам, эшитувчига ҳам кўп наф етар. Аммо билинатурғон, бироқ айтилмайтурғон ундоқ сўздурким, бир мухташам одамнинг айби сенга маълум бўлур. Лекин ақл тариқидин хаёлга келсанғ, уни айтмоқ бешармликдур. Чунки айтсанғ ул мухташамнинг қаҳри ё у дўстнинг озори сенда ҳосил бўлур, ёхуд ўз бошинга улуг шўриш ва ғавғо пайдо қилурсан. Шул важдиң ҳам бул сўз билинатурғон, аммо айтилмайтурғон сўздур. Бу сўзларнинг яхшироғи ҳам билинатурғон ва ҳам айтилатурғон сўздур.

Бу түрт нав сўзнинг икки юзи бордур. Бири хўб ва бири зишт³. Ҳар сўзни халойиққа зоҳир қилсанғ, яхши

¹ Худ — ўз, ўзим.

² Таҳқиқ — бирор нарсанинғ ҳақиқатини излаш.

³ Зишт — хунук, ёмон.

юз била зоҳир қил, токи мақбул бўлсун ва халойиқ сенинг сўз била баланд мартабага эғалиғингни билсунлар. Нединким, кишининг мартабасини сўз била билурлар, аммо сўзнинг мартабасини киши била билмаслар, чунки ҳар кишининг аҳволи ўз сўзининг остида пинҳондур, яъни бир сўзни бир иборат била айтса бўлур, эшитгон кишининг эса кўнгли ундин тира¹ бўлғай ва яна ўшал сўзни бир иборат била айтса бўлурким, эшитгон кишининг жони ундин роҳатда бўлғай.

Ҳикоят. Ундоқ эшитдимки, бир кеча Ҳорун ар-Рашид^{10*} бир туш кўрдиким, оғзидин барча тишлари тўкулмиш. Эрта тонг туриб бир муаббирни² чақириб сўрадиким, „бу тушнинг таъбири недур?“ Муаббир деди: „Эй амиралмўминин, сенинг олдинда барча хеш, ақрабо ва қариндошларинг ўлғусидур. Андоғким сендин ўзга ҳеч киши қолмағусидур“. Бу сўзни эшитгон Ҳорун ар-Рашид: „Менинг юзимга бундоқ дардлиғ ва андуҳлиғ сўзни айтдинг. Менинг барча қариндошларим ўлсалар, сўнгра мен қандоғ ишга ярарман ва на янглиғ рўзғор сурарман?“ — деди ва унга юз таёқ урмоқ буюрди. Сўнг бошқа бир муаббирни чақириб, тушин унга таҳрир³ қилди. Муаббир деди: „Эй амиралмўминин, сенинг умринг барча ақраболаринг умридин узоқ бўлур“. Ҳорун ар-Рашид деди: „Барча ақлнинг йўли бирдур ва икковининг таъбирининг негизи бир ерга борур, аммо бу ибора била ул иборанинг орасида фарқ бағоят кўпдур“. Буюрди, сўнгги муаббирга юз тилло бердилар.

Эй фарзанд, сўзнинг юзин ва орқасин билғил ва уларга риоя қилғил, ҳар на сўз десанг, юзи била дегил, то сухангўй бўлғайсан. Агар сўз айтиб, сўзнинг нечук эканини билмасанг, қушга ўхшарсанки, унга тўти дерлар, ул доим сўзлар, аммо сўзнинг маъносин билмас.

¹ Тира — қоронғу.

² Муаббир — тушни таъбир қилувчи.

³ Таҳрир — мақсадни оғзаки англатиш.

Сухангуй шул киши бўлмайки, ул ҳар сўзни деса, халққа маъқул бўлмай ва халқ ҳам ҳар сўз деса, унга маъқул бўлмай. Бундай кишилар оқиллар қаторига кирмай, йўқ эрса ул инсон суратида мавжуд бўлган бир ҳайвондур.

Сўзни бағоят улуғ билғил, сўз осмондин келмас ва ул хор нарса эмасдур. Қай бир сўзники билсанг, жойини ўткармай айтғил, вақтни зое қилмағил; йўқ эрса донишга ситам қилган бўлмайсан. Ҳар сўз десаг, рост деғил ва бемаъниликни даъво қилғувчи бўлмағил.

Билмаган илмдин дам урмағил ва ундин нон талаб қилмағил. Ҳар на матлубинг бўлса, билган илм ва ҳунардин ҳосил бўлур. Билмаган ҳунар даъвосидин ҳеч нарса ҳосил бўлмас, фақат беҳуда заҳмат чекарсан.

Ҳикоят. Бундоғ айтурларки, Ануширавон^{11*} Одилнинг замонида бир хотин Абузуржмеҳрнинг олдига келиб, ундин бир савол сўрди. Абузуржмеҳр ул саволни билмамиш эрди ва хотинга қараб деди: „Эй хотин, ул сўзни сен сўрорсан, уни билмасман“. У хотин деди: „Сен бугина сўзники билмассан, подшоҳнинг неъматин нечун ерсан?“ Абузуржмеҳр деди: „Билган сўз учун ерман, аммо билмаган сўз учун емасман. Ҳар сўзники билмасман, подшоҳ менга ул сўз учун ҳеч нарса бермас ва ҳарна берса билган сўзим учун берур“.

Аммо, эй фарзанд, ҳеч кишининг олдида ифрот¹ қилмағил ва ифротни шумлиқ деб билғил. Ҳар ишда миёна (ўртача) бўлғил, сўз айтмоқда ва иш қилмоқда сангин² бўлғил. Розингни³ ўзингдин ўзга кишига айтмағил, агар айтсанг, сўнгра уни роз демағил.

Халойиқнинг орасида бир кишининг қулоғига сўз айтиш яхши эмасдур. Агар бу сўз гарчанд яхши сўз бўлса ҳам, ташқарисиндан уни ёмон сўз деб гумон қиладилар ва кўп одамлар бир-бирларидан даргумон бўладилар. Гар сўз демоқчи бўлсанг, шундай сўз деғилки, сўзингнинг ростлиғига гувоҳлик берсинлар. Агар ўзингни зўрлик

¹ Ифрот — ҳаддан ошиш.

² Сангин — оғир.

³ Роз — сир.

била айбдор қилмоқ тиламасанг, бирор нарсага гувоҳ бўлмағил ва агар гувоҳ бўлсанг, гувоҳлик берар вақтда эҳтироз¹ бўлғил. Агар гувоҳлик берсанг, майл била бермағил.

Ҳар сўзни андиша била бошлағил, токи айтгон сўзингдин пушаймон бўлмағайсан.

Андишани илгари тутмоқ ҳам бир нав кароматдур. Ҳеч сўзни эшитишдан дилтанг бўлмағил. Ул сўз ишинга хоҳ ярасун, хоҳ ярамасун, уни эшитғил, то юзингга сўз эшиги бекланмасун ва фойдаси фавт² бўлмасин.

Совуқ сўзлик бўлмағил. Совуқ сўз бир тухумдур, ундин душманлик ҳосил бўлур.

Агар ҳар қанча доно бўлсанг ҳам ўзингни нодон тутғил, токи сенга ҳунар ўргатиш эшиги ҳамиша очиқ бўлғай. Гар сўзни ва ҳунарни яхши билсанг ҳам ҳеч бир сўзни синдирмағил, тўғри таъриф қилғил ва уни бир рангда айтғил: хосга хос сўз, омийга омий сўз деғил, токи у ҳикматга мувофиқ бўлсун ва эшитгон кишига огир келмасин, йўқса сўзингни далил ва ҳужжат била ҳам эшитмағайлар. Ундин сўнг уларнинг ризосига қараб сўзлағил, то саломат бўлғайсан.

Эй фарзанд, агар ҳар нечаким сухандон бўлсанг ўзингни билгондан камроқ тутғил, то сўзлаш вақтида нодон ва бекбурд бўлиб қолмағайсан. Кўп билиб, оз сўзлағил ва кам билиб, кўп сўз демағил. Нима учунки ақлсиз шундоғ киши бўладур — у кўп сўзлар. Дебдурларки, хомушлиқ саломатлик сабабидур, чунки кўп сўзлагучи оқил киши бўлса ҳам, авом уни ақлсиз дерлар. Ақлсиз киши хомуш бўлса, уни оқил ҳисоблайдилар. Ҳар неча пок, порсо³, равиш⁴ бўлсанг ҳам ўзингни таъриф қилмағилки, ҳеч киши сенинг гувоҳлигингни эшитмас. Кўшиш қилким, халойиқ сени таъриф қилсунлар ва шундоқ сўз деғилким, у ишга ярасун, бекор ва зое кетмасун.

¹ Эҳтироз — сақланиш, эҳтиётланиш.

² Фавт — йўқотиш, ўлим; фавт бўлмоқ — ўлмоқ.

³ Порсо — художўй, тақводор.

⁴ Равиш — йўл, йўсин, қоида.

Ҳикоят. Бир донишманд киши бор эди. У Зинжон вилоятининг шайхи ҳамда музаккар¹ ва музакки² эрди ва бир алавий йигит бор эрди. У ҳам музаккарлик қилур эрди. Ҳамиша бу иккови бир-бири била мукошафа³ қилур эрдилар. Бир кун бу алавий курсининг устида ул шайхни „кофир“ деди. Бу хабар шайхга етиб, бир кун ул ҳам курсининг устида деди: „Агар мен кофир бўлсам бу алавий ҳаромзодадур“. Бу хабар алавийнинг қулоғига етди. Алавий дарҳол ўрнидан сапчиб туриб суръат била Рай шаҳрига бориб, ул шаҳарнинг ҳакими Соҳиби Аббоднинг^{12*} олдига борди ҳам ул шайхдин шикоят қилиб йиғлади ва деди: „Равомудурким, сизнинг айёмингизда ул шайх Расул алайҳиссаломнинг фарзандига ҳаромзода дегай“. Бу сўздин Соҳиби Аббоднинг қаҳри келиб, дарҳол киши буюруб, ул шайхни Рай шаҳрига келтурди ва ўзи Райнинг барча сайидлари ва фикҳлари билан музолим⁴ девонида ўлтуруб, ул шайхни ҳам бу ерга ҳозир қилиб, деди: „Эй шайх, сен имом Шофеий асҳобининг⁵ имомларидандурсан. Ўзинг багоят олим, қари ва гўрнинг лабига ёвуқ етгон кишидурсан. Не учун Расул алайҳиссаломнинг фарзандига ҳаромзода дерсан? Энди айтгон сўзингни дуруст қил. Йўқ эрса сенга шундоқ уқубат⁶ қилурманки, барча халойиқ сендин ибрат олгайлар ва бундин буён ҳеч киши бундоқ беадаблиғ қилмагайлар“.

Шайх деди: „Бу ишда адл қилгилким, менинг гувоҳим алавийнинг ўзидур ва унинг ўзига ўзидан яхши гувоҳ талаб қилмагил. Аммо менинг сўзим била у ҳалолзодадур“. Соҳиби Аббод деди: „Қайси важҳ била?“ Шайх деди: „Халқнинг барчаси билурларки, унинг онасининг никоҳин мен қилмишман. Ул курсининг устида ўтириб, мени „Кофир“ дебдур. Агар ул бу сўзни

¹ Музаккар — покиза, тоза, покиза қилувчи.

² Музакки — нотик, эслагувчи.

³ Мукошафа — фош қилиш.

⁴ Музолим — зулм кўрган, мазлум.

⁵ Асҳоб — суҳбатдошлар.

⁶ Уқубат — жазо.

эътиқод юзидин айтгон бўлса, унда кофирнинг никоҳи дуруст бўлмағусидур ва ул сўзи билан бешак ҳаромзода бўлғусидур. Агар ул бу сўзни эътиқод юзидин айтмагон бўлса, ул ёлгончидур. Ҳеч шак йўқдурким, бу иккиннинг бири бўлур. Энди унга шариат ҳукми била сиз на қилсангиз қилинг“. Бу сўздин сўнг алавий ниҳоятда хижолатманд бўлуб, ҳеч жавоб қила олмади ва андишасиз айтгон сўзи ўзига шунча зарар еткурди.

Эй фарзанд, демак, ёлгон ва беҳуда сўз айтмак девоналикнинг бир қисмидур. Ҳар кишига сўз айтур бўлсанг, қарағил, ул сенинг сўзингга харидорму ёки харидор эмасму? Агарда уни сўзингга харидор топсанг, унга сўзингни сотғил. Йўқ эрса, ул сўзни қўйиб, шундоқ сўз деғилким, унга хуш келсин ва сенинг сўзингга харидор бўлсин. Лекин инсон била инсон бўлғил, одамий била одам бўлғил, нединким, инсон бошқа, одамий бошқадур. Ҳар кишиким гафлат уйқусидин бедор бўлса, халойиқ била қандоқ зиндагонлиг¹ қиларин мен баён қилдим.

Эй фарзанд, токи қила олсанг, сўз эшитмакдин қочмағилким, киши сўз эшитмак била сухангўйлик ҳосил қилур. Аввало буни шундоқ далиллаш мумкин, агар бир ўғлон онадин туғилса, унга ернинг остидан бир жой қилиб сут бериб, ул жойда парвариш қилсалар, онаси ва дояси унга гапирмасалар, у ўғлон ҳеч кишининг сўзин эшитмаса, улуғ бўлғонда лол² бўлур. Кўрмасмусанким, барча лоллар кар бўлурлар.

Бу сўзни қабул қилғил, хусусан, донишмандларнинг сўзин, нединким, донишлар дебдурлар: „Дононинг панд-насиҳати кўнғил кўзин равшан қилур, нединким, ул панд ақл ва ҳикмат кўзининг сурмаси ва тўтиёсидур“. Бас, бу тоифанинг сўзин хушқулоғи била эшитмак керақдур. Бу жамоанинг сўзида манфаат кўпдур. Бу вақтда Ануширавон Одилнинг бадеъ³ ва

¹ Зиндагонлиг — ҳаёт кечирिश.

² Лол — соқов.

³ Бадеъ — ажойиб, нодир.

нофeъ¹ сўзларидин бир неча сўз ёдимга келдики, уни бу китобда қарам қилдим.

Эй фарзанд, сен дағи ўқиғайсан, билғайсан, ёд қилғайсан ва унга қараб иш қилғайсан, нединким, ул подшоҳнинг сўзларига ва пандларига амал қилмоқ сенга ўзга ишдин вожиб ва ловимдур. Оғоҳ бўлким, мен ўтғон халифаларнинг қиссаларин ҳам ўқимишман. Бир кун Маъмун халифа Ануширавон Одилнинг турбатини² кўрмоққа борди ва унинг даҳмасининг қиссаси бағоят узундур. Аммо мақсуд булдур: Маъмун унинг даҳмасига бориб очиб кўрдики, унинг аъзоси бир тахтнинг устида тупроқ бўлуб ётибдур. Унинг тахти устида даҳма деворига паҳлавий³ ибора била бир неча сўз зар била ёзилмишдур. Маъмун буюрди ва паҳлавий лафзин билатурғон далирларни⁴ ҳозир қилдилар. Улар ёзилғон хатни ўқиб, арабий ибора ажам^{13*} халқининг орасида маъруф ва машҳур эрди. Унда шундай деб эрди: „То мен тирик ва подшоҳ эрдим, барча бандалар менинг адлимдин баҳраманд эрдилар. Менинг хизматимга ҳар кишиким келмиш эрди, менинг марҳаматимдин баҳравар бўлур эрди. Мана энди ожизлик вақти келди, бундин ўзга ҳеч чора топмадим ва бу сўзларни даҳма деворига ёздим: „Агар бирон киши менинг зиёратимга келса, бу сўзларни ўқисин, билсин ва бу сўзларнинг фойдасидин маҳрум қолмасин, менинг бу пандларим у кишининг қадам ранжининг музди⁵ бўлсин“. Ануширавоннинг ул пандлари бу турур.

¹ Нофeъ — гўзал.

² Турбат — қабр.

³ Паҳлавий — қадимги форс тили.

⁴ Далир — паҳлавон, ботир.

⁵ Музди — иш ҳақи, меҳнат ҳақи.

АНУШИРАВОН ПАНДЛАРИН ЁД
ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, Ануширавон деди: „Модомики, кеча ва кундуз келадурлар ва кетадурлар, барча ҳолларнинг тагайюри¹ ва табаддулига² таажжуб кўргузмағил.

Яна деди: „Халқ не важдин бир бор пушаймон бўлгон ишдин яна пушаймон бўлур?“

Ва яна деди: „Хунарсиз киши била дўстлик қилмағил, нединким, бундай киши дўстлик ва душманликка лойиқ эрмасдур“.

Яна деди: „Ўзини доно саноғон нодондин парҳез қилғил“.

Яна деди: „Гарчанд ҳар қанча талх бўлса ҳам, ҳақ дўстингга айтмағил“.

Яна деди: „Агар розимни душман билмасин десанг, дўстингга айтмағил“.

Яна деди: „Ҳар бандани³ сотарлар ва сотиб оларлар. Аммо ул банда нафс бандасидин озодроқ бўлғай“.

Яна деди: „Ҳар кишининг (билими) бўлса-ю, аммо унга лойиқ ақли бўлмаса, бу билим унга зарар еткар-гусидур“.

Яна деди: „Агар ҳар кишини турмуш устоди доно этмаса, ҳеч бир доно унга сўз ўргатиш учун ранж чекмасун, ранжи зое бўлур“.

Яна деди: „Нодондин барча нарсани сақламоқ осондур, худди нодондин ўз танин сақлағондек“.

Яна деди: „Агар халқ сенинг ҳақингда яхши сўз айтарин тиласанг, халқ ҳақида яхши сўз айтғил“.

Яна деди: „Агар халқ ҳақидин чеккан ранжинг зое бўлмаслигин тиласанг, ўзинг ҳақингда халқ чеккан ранжин зое қилмағил“.

Яна деди: „Агар ёру дўст бўлмоқни тиласанг, сергиналик бўлмағил“.

¹ Тагайюр — ўзгариш.

² Табаддул — алмашилиб туриш.

³ Банда — қул.

Яна деди: „Агар гамсиз бўлмоқ тиласанг, ҳасадлик бўлмағил“.

Яна деди: „Осон зиндагонлиғ сурмоқ сенга муяссар бўлса, ўз ютуғингни қўлдин бермағил“.

Яна деди: „Агар ранжишдин узоқ бўлишни иста-санг, битмайдиғон иш учун урунмағил“.

Яна деди: „Агар сени девона демасунлар десанг, топилмас нарсани ахтармағил“.

Яна деди: „Агар беобрў бўлмайин десанг, яхшилики-ни касб қилғил“.

Яна деди: „Агар шармисор бўлмайин десанг, қилмағон ишни қилдим дема“.

Яна деди: „Агар ўз сиригини очирилини истама-санг, бировнинг сирини фош қилмағил“.

Яна деди: „Агар юзимнинг пардаси йиртилмасин десанг, бировнинг юз пардасин йиртмағил“.

Яна деди: „Агар изимдин кулмасунлар десанг, зердастлар¹га шафқатлиғ бўлғил“.

Яна деди: „Узоқ пушаймонлиқдин холис бўлмоқ тиласанг, кўнгили ҳаваси била иш қилмағил“.

Яна деди: „Агар зийрақлардин бўлмоқ тиласанг, юзингни халқнинг кўзгусида кўрғил“.

Яна деди: „Агар қадрли бўлмоқ тиласанг, халқнинг қадрин билғил“.

Яна деди: „Агар халқ сенинг сўзинг била иш қилмо-ғин тиласанг, сен ўз сўзинг била иш қилғил“.

Яна деди: „Агар халойиқ орасида марғуб² бўлмоқ тиласанг, пинҳон сўзингни ошкор қилмағил“.

Яна деди: „Агар барча одамдин юқори бўлмоқ тиласанг, вафолиғ бўлғил“.

Яна деди: „Агар айбсизлар қаторида бўлмоқликни тиласанг, тамани кўнгулға келтурмағил“.

Яна деди: „Агар додгарлар³ зумрасидин⁴ бўлмоқ тиласанг, зердастларни итоатингда яхши тутғил“.

¹ Зердаст — бировнинг қўли остида яшовчи, тобеъ.

² Марғуб — ёқимли, сеvimли.

³ Додгар — адолатли.

⁴ Зумра — тўда, гуруҳ.

Яна деди: „Агар халойиқнинг ёмон сўзларидин йироқ бўлмоқ тиласанг, улардин зўрлиг била ҳеч нарса олмағил.

Яна деди: „Агар халойиқнинг сеvimлиси бўлмоқ тиласанг, улардин ҳеч нимани аямағил“.

Яна деди: „Агар тилинг узун бўлмоғин тиласанг, қўлингни қисқа қилғил“.

Эй фарзанд, Ануширавон Одилнинг сўзлари ва пандлари бу турур. Буларни ўқиғил ва уни хор тутмағил, нединким, бу сўзлардин ҳам ҳикмат, ҳам салтанатнинг иси келур. Буларнинг барчасин йигитлик вақтида ўқиғил ва билғил. Аммо қаригондан сўнг пандни эшитмоққа ҳожат йўқдур, қарилар ҳар бобдан хабардор бўлурлар ва улар панд эшитмоқдин ожиз бўлурлар.

ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

ҚАРИЛИК ВА ЙИГИТЛИК СИФАТИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар нечун йигит бўлсанг ҳам, ақлинг қари бўлсун. Мен сенга: „Йигитлик қилмағил“ демасман. Аммо йигитликни чидам била қилғил. Енгил йигитлардин бўлмағил, чунки йигитларга оғирлик муносибдур. Бу ҳақда Аристотелис^{14*} дониш шундай дебдур: „Йигитлик жунуннинг бир навидур“. Жоҳил йигитлардин бўлмағил, жоҳилликдин бало пайдо бўлғусидур. Йигитлик замонида зиндагонлиғ қил, токим қаригон чоғда ўз ҳолинга йигламағил. Ҳар қанча ёш бўлсанг ҳам ҳеч вақтда ўлимдин беҳабар бўлмағил, нединким, ўлим на қарини ва на йигитни кўйғувсидур.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманким, бир шаҳарда бир пардозгир устанинг дўкони бор эрди ва қозуққа бир кўзани осиб кўймиш эрди. Унинг иши шул эрдиким, ҳар ўликни гўристонга кетирғонларида уста кўзанинг ичига бир тош ташлар эрди ва ҳар ойда ул тошларни санаб, неча киши ўлгонин билур эрди. Яна кўзани бўшатиб, уни мазкур қозуққа осиб кўяр эрди. Яна шул зайл бир ой муддатинда кўзага тош ташлар эрди. У неча

вақтгача умрини шундай ўтказди. Қазо етиб ул пардозгир ўлди. Бир неча кундан сўнг бир киши уни йўқлаб келди: Унинг ўлгонидин бу кишининг хабари йўқ эрди. Дўконнинг эшиги боғлиқ эрди. У устанинг ҳамсояси (қўшниси)дан: „Пардозгир дўконида йўқдур, қаерга кетгон?“ — деб сўради. Ҳамсояси эрса: „Пардозгир ҳам кўзанинг ичига тушди“, — дея жавоб берди.

Эй фарзанд, хушёр бўл, йигитликка фарра бўлмагил, афв тилагил ва ўлимдин кўрқгил, то ул пардозгир янглиг оғир юк ва гуноҳ била кўзанинг ичига тушмагайсан.

Барча вақт йигитлар била суҳбатда бўлмагил, қарилар била ҳам суҳбатда бўлгил ва мажлисингни ҳам қарилар била, ҳам йигитлар суҳбати била музайян қил, нединким, йигитлар билмагон кўп нарсани қарилар билурлар. Йигитларнинг одати андоқдурким, улар қариларни кўп тамасхур¹ қилиб ўйнарлар, улар қариларни йигитликка муҳтож билурлар. Ушбу сабаб била қариларни тамасхур қилиб, беҳурмат қилмоқлари яхши эмасдур. Чунки қарилар қанчалик йигитлик орзусида бўлсалар, йигитлар ҳам бешак қарилик орзусидадурлар. Лекин қарилар ул орзуга етибдурлар, аммо йигитларга маълум эрмаским, бул орзуга улар ё етгайлар, ё етмагайлар. Яхши назар қил, чунки қари ва йигит бир-бирларининг маҳсулидур.

Йигит ўзини ҳамма кишидан донороқ билур, аммо шул иши била у барчадин нодонроқдур. Бас, эй фарзанд, бундоқ йигитларнинг қаторидин бўлмагил, қариларни ҳурмат қилгил. Улар ҳақида беҳуда сўз демагил, уларнинг олдида одоб ва мискинлик била сўзлагил.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманким, юз йил яшагон ва қадди ёйдек ҳам бўлгон бир қари киши қўлига асо тутуб борур эрди. Бир йигит уни тамасхур қилиб деди: „Эй шайх, ушбу ёйни неча тангага олдинг? Айтгил, то мен ҳам олурман“. Шайх деди: „Агар умр топсанг ва сабр қилсанг, бу ёйни сенга текинга берурлар“.

¹ Тамасхур — масхаралаш.

Эй фарзанд, қариллик ҳолига етсанг, йигитлардин йироқ бўлгил, нединким, қарилиғда йигит феълин қилмоқ номуносибдур ва йигитликда қарилар феълин қилмоқ ҳам ёмон кўринур. Ўзига оро бергон қаридин қочгил, нединким, зоҳирин безагон қари жоҳил йигитдин ёмонроқдур. Нопок қарилардин қочгил. Йигитлик замонин ганимат бил ва унга муносиб иш қил, чунки сезгиларинг ишдин қолиб, эшитмоқ, кўрмоқ, ишламоқ, маза топмоқ, қаттиқ ва юмшоқни сийпалаб билмоқ лаззатидин жудо бўлсанг, ундоқ тирикликдин ўзинг ҳам шод бўла олмассан, ўзгани ҳам шод қила олмассан. Шунда одамларнинг бўйнига тушган оғир юк бўлурсан, ундоқ тирикликдин эса ўлим яхшироқдур. Аммо қаригонда йигит хаёли ва мажолидин йироқ бўл, чунки қариллик ўлимга яқинроқдур“.

Барча халойиқнинг умри қуёш янглиғдур: йигитларнинг қуёши машриқдадур, қариларнинг қуёши мағрибадур ва мағриба бўлгон қуёш тез ботғусидур. Бу сабабдин қариларга йигитлар феълин қилмоқ номуносибдур.

Эй фарзанд, ҳамиша қариларга тараҳхум қил, қариллик бир беморликдур, ҳеч киши уни кўришга бормас. Қариллик иллатдурки, ўлимдан бошқа ҳеч киши унинг иложи борисин билмас. Қарилар то ўлгунча қариллик ранжидин асло қутулмаслар. Ундин бошқа ҳар иллат борки, ул иллатнинг ҳар кун яхшироқ бўлмоқ умиди бордур, аммо қариллик иллоти ҳар кун ёмонроқ бўлар ва яхшилик умиди йўқдур. Фақир (мен) китобда ўқимишманким, одамнинг қуввати то ўттиз тўрт йилгача ҳар кун зиёда бўлур. Уттиз тўрт ёшдин сўнг қуёш осмоннинг ўртасига етгондек, зиёда бўлмай ва нуқсон топмай турар. Ундин сўнг ботиш сайри оҳистароқ бўлғай. Қирқ ёшига етгондин сўнг то элик ёшгача ҳар йил ўзида нуқсон кўрғайким, бурунги йилда кўрмамиш бўлғай. Эллик ёшидин олтмиш ёшгача ҳар ой ўзида нуқсон кўрарким, аввалги ойда кўрмамиш бўлғай. Агар ёши олтмишдан ўтса, ҳар соатда дард ва ранж кўрғайким, ўтгон соатда кўрмамиш бўлғай. Умрнинг ҳадди қирқ йил бўлур. Мана, умр нурининг

қирқинчи зинасига чиқдинг, энди юқорига йўл топмагунгдур, ундин сўнг даража ошмоғинг учун пастга тушиб, бурунги жойингга етмоғинг лозимдур.

Эй фарзанд, қариликнинг ҳикоятин сенинг олдингда шул жиҳатдин айтдимки, мен ундин гиламандурман¹. Нединким, қарилик душмандур ва душмандин шикоят этмак ажаб эрмасдур. Сен менинг дўст кишимдурсан. Душманнинг шикоятин дўстнинг олдида айтурлар (илоҳим сен ҳам фарзандларингга шундай шикоят қилғайсан), нединким, қариларнинг дард ва ранжин қарилар яхши билурлар.

Отам ҳожиблар² жумласидин эрди ва уни ҳожиб комил дер эрдилар. Ул саксон ёшдин ўтғон қари киши эрди. Бир куни от олмоқ тилади. Унинг олдига бир от келтурдиларки, от ниҳоятда семиз ва хушранг эрди. Ул отни кўриб хоҳлади ва лабларин очиб, тишин кўрди. Бироқ от қари эркон, бул жиҳатдин уни олмади. Мен дедим: „Эй ота, ул отни фалони олди, сиз нечун олмадингиз?“ Отам дедим: „У йигит кишидур, қарилик ранжидин хабари йўқдур. Ул отнинг ранг ва суратига маҳлиё бўлибдур. Бу ишда у маъзурдур. Мен қариликнинг ранж, офат ва заифликларидин хабардордурман. Қари от олсам маъзур бўлмағумдур“.

Эй фарзанд, агар қарилик мақомига етсанг, бир жойда мутамаккин³ бўлғил. Айниқса, қариликда, хусусан, бенаволикда⁴ сафар қилмоқ ақлдин йироқдур. Нединким, қарилик бир душмандур ва бенаволик ҳам бир душмандур. Бу икки душман била сафар қилмоқ доноликдин эрмасдур. Аммо агар бир иш бошингга тушса ва изтироб⁵ била уйингдин чиқсанг ва агар сафарда яхшироқ роҳат олсанг, ҳаргиз уйингни орзу қилмағил, мол ва озук талаб қилмағил. Ҳар жойдаким ишингга (тартиб) топсанг, унда мақом қил ва у жойни

¹ Гиламандурман — норозиман.

² Ҳожиб — пардадор, эшик оғаси.

³ Мутамаккин — бир жойда маҳкам турувчи.

⁴ Бенаволик — қашшоқлик.

⁵ Изтироб — бегоҳатлик.

Ўзинга яхши мол ва озуқ бил. Ўз ҳолингнинг фойдасига қарагил. Дебдурларким, некбахтлар¹ ўз ҳолин яхши бўлишлигин орзу қилурлар, бадбахтлар эса озуқ ва мол жам этмакни яхши иш билурлар. Аммо сен ўзингда бир яхши ҳол кўрсанг ва бир фойдали ишни қўлга киритсанг, жаҳд қилиб ул ишингни собит ва маҳкам қил, то шу ишни мустаҳкам қилмагунча ундин баландроқ ишни талаб қилмагил, токи баландликни талаб қилиш била пастликка тушмагайсан. Дебдурларким, яхши нарсани кўйиб, ундин яхшироқ нарсани талаб қилмагил, бундай маҳалда тамаъ била ундин ҳам бебахра қолгайсан. Аммо ўз рўзгорингни ўткармакда бетартиб бўлмагил. Агар дўст ва душманнинг кўзига яхши кўринмоқ тиласанг, даража ва хунарингни халойиқнинг орасида зоҳир қил, беҳуда зиндагонлик қилмагил ва барча ишингни тартиб била қилгил.

ЎНИНЧИ БОБ

ТАМКИН² ШАРОФАТИ ВА ТАОМ ТАРТИБИНИНГ БАЁНИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгилки, авом³, халойиқнинг барча ишларида вақт тартиби йўқдур. Улар вақтига ва бевақтига қарамаслар. Аммо хушманд⁴ кишилар ўзларининг ҳар бир ишларига аниқ вақтни тайин этибдурлар. Улар кеча ва кундузнинг йигирма тўрт соатин ўз ишларига тақсим қилибдурлар. Бир ишни яна бир ишдин фарқ этиб, унга вақт, ҳад⁵ ва андоза⁶ пайдо қилибдурлар, токи ишлари бир-бирига аралашмағай. Уларнинг хизматкашлари ҳам қайси вақтда қайси ишга

¹ Некбахт — бахтиёр.

² Тамкин — сабот, нафсни тийиш.

³ Авом — кўпчилик.

⁴ Хушманд — ақли.

⁵ Ҳад — чегара.

⁶ Андоза — ўлчов.

машғул бўлурин яхши билғайлар. Шунда уларнинг барча ишлари тартиб била бўлғай.

Даставвал таом емак сўзининг маъносин билғил. Бозор одамларининг одати шундоқдурки, уларнинг аксари қисми таомни оқшом ерлар, бу беҳад зиёндур ва улар ҳамиша ўз жонларига бешак қасд қилғайлар.

Сипоҳпеша одамларнинг одати шундоқдурки, улар вақтига ва бевақтига қарамаслар. Вақт топсалар емакка машғул бўлғайлар. Бу одат ҳайвонларнинг одатидур, нединким, улар ҳар вақт алаф¹ топсалар, емак била машғул бўлурлар. Аммо хос² ва муҳташам³ одамларнинг одати улдурки, кеча ва кундузда бир мартаба таом ерлар. Нафсни тийишнинг бу йўли бағоят яхшидур. Лекин бадан бағоят заиф бўлур. Бас, энди шул нарса яхшидурки, муҳташам одамлар тонг вақтида хилватда бирон нарса ерлар. Шундин сўнг ташқарига чиқиб, то пешин вақтигача ўзларининг ишлариға машғул бўлғайлар. Ундин сўнг ҳар на таом бўлса, ҳозир қилғайлар ва атрофларида ким бўлса, уни ҳам чақириб бирга егайлар.

Эй фарзанд, агар таом бўлса, ҳамтовоқларингни чақирғил, то сенинг бирла таом есунлар, аммо таомни тез емағил ва оҳиста еғил. Таом емак вақтида одамлар била сўзлашғил, бу ислом шартидур, лекин бошингни қуйи солиб ўтур, ҳамтовоқларингнинг олғон луқмасиға қарамағил.

Ҳикоят. Эшитибманки, бир вақти Соҳиби Исмоил бинни Соҳиби Аббос ўзининг қариндошлари ва надимлари била таом ер эрди. Бир киши табақдин бир луқма кўтарди. Унинг луқмасида бир мўй бор эрди, Соҳиби Исмоил уни кўруб деди: „Эй фалони, у мўйни луқмадин олғил“. Ул киши луқмани ташлаб, мажлисдин чиқиб кетди. Соҳиб бир кишини буюрди. Ул киши чиқиб кетгон одамни қайтариб мажлисга келтурди. Соҳиб деди: „Эй фалони, нечун таом еб бўлмасдин бизнинг дастур-

⁶ Алаф — ўт, кўкат.

⁷ Хос — эътиборли.

⁸ Муҳташам — мўътабар.

хонимиздин чиқиб кетдинг?“ Ул киши деди: „Бир луқмада бир мўйни кўргон кишининг таомин емак менга лойиқ эмасдур“. Соҳиб бул сўздин ниҳоятда хижолатманд бўлди.

Эй фарзанд, таом вақтида ўз-ўзингга машғул бўлгил, ундин сўнг табақ қўймоқ буюргил. Муҳташам халқнинг расми икки нав бўлур: мажлисга турлук таом келтуруб, баъзиси ўзига бурун табақ қўйдурур, ондин сўнг ўзгаларга қўйдурур; баъзилар олдин табақни бошқаларга қўйдириб, ундин сўнг ўзи олур. Сўнггиси олийжаноб, карам аҳлининг тариқидур ва аввалгиси сиёсат аҳлининг тариқидур. Аммо турлик таом ва рангоранг табақ келтурмак ул сабабдинки, барча одамнинг қорни бирдек эмасдур. Пурхўр¹ ва камхўр — ҳамма бирдек тўйсинлар. Агар сенинг олдингдаги табақ ичида бир мазалиғ нарса тургон бўлса, ўзгаларнинг олдида мазалиғ нарса бўлмаса, мазкур таомдин ўзгаларга ҳам насиб бергил. Таом устида турушрўй² бўлмагил ва таомнинг фалони яхши, фалони ёмон демагилким, бу сўзлар таом устида яхши эрмасдур.

Мана таом емак тартибин билдинг, энди шароб ичмак тартибин ҳам билгил, нединким, шароб ичмакнинг ҳам жойи ва расми бордур.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

ШАРОБ ИЧМАК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгилки, сенга шароб ич деб айтмасман, аммо ичма деб ҳам айтмасман, негаки ёш йигитлар қари кишининг сўзи била йигитлик вақтининг ишларин тарк этмаслар. Менга ҳам йигитлигимда кўп панд бердилар, мен ҳам қабул қилмадим, аммо эллик ёшимдан сўнг тавба — тавфиқни қабул этдим.

Эй фарзанд, агар шароб ичмасанг икки жаҳон фойдасини топгундур: Ҳақ таолонинг хушнудлигин

¹ Пурхўр — кўп егувчи.

² Турушрўй — бадбуруш, қовоғи солиқ.

ҳосил қилғунгдур ва халқнинг маломатидин қутулғунгдур. Мен ҳам сени ўзимга ниҳоятсиз дўст тутғумдур. Лекин сен ёш йигитдурсан, ҳарифлар (улфатлар) сенга шароб ичирмай қўймас, мен буни аниқ билурман. Шундай бўлгоч, гарчи бир ҳол била шароб ичар бўлсанг, ичмак расмин билгил, нединким, агар билмай ичсанг заҳардур, уни билиб ичсанг позаҳардур. Ҳақиқатан ҳам агар ҳар таом ва шаробни исроф била есанг ё ичсанг заҳардур. Бу жиҳатдин дебдурларким, агар кўп ичилмаса ва андозасидин чиқилмаса, заҳар позаҳардур.

Таомнинг изидин агар ташна бўлсанг, уч мартаба шароб ичгил ва агар ташна бўлмасанг, уч соат миқдори таваққуф¹ қил, нединким, агар меъда қавий² ва яхши бўлса, таомни ҳар қанча кўп ва исроф била есанг ҳазм қилур. Шундоқки, меъда уч соатда таомнинг қувватин олур ва жигарга етқарур, жигар эса уни барча ажсод³га тақсим қилур, нединким, жигар тақсим қилғувчидур. Сўнггида неки ортиб қолса, барин ичак йўллар. Саккиз соатда меъда таомдин батамом холи бўлур. Агар меъданинг бу миқдор қуввати бўлмаса, у меъда эрмасдур, қовоқдур. Шунинг учун деб эрдиким, таом егандин уч соатдин сўнг набиз⁴ ичгил. Бу жиҳатдин дедимки, то меъдадан таом пишиб (ҳазм бўлиб), танангнинг тўрт таъби⁵ ундин ўзларининг насибин олсинлар. Ундин сўнг набиз ичгил, то ҳам шаробдин, ҳам таомдин баҳра олғайсан. Аммо шароб ичмакни намози дигарда ибтидо қил, то сен маст бўлғунча оқшом бўлган ва халойиқ мастлигингни кўрмағай. Мастликдин сақлан, яъни йиқилмағилки, йиқилиш ёмон бўлур. Шароб ичмак учун боққа ва сахрога кўп бормағил. Агар борсанг, то уйга қайтиб келгунингча маст бўлмағил ва мастликни уйингда қилгил. Уй ичида қилғон ташқарида

¹ Таваққуф — тўхташ.

² Қавий — кучли, қувватли.

³ Ажсод — жисмлар.

⁴ Набиз — хурмо ёки узумдан қилинган май.

⁵ Таъби — таркиби.

қилиб бўлмағусидур, нединким, уй ичининг яширин ҳолати дарахт соясидин пўшидароқдур¹, нединким, киши ўз уйида подшоҳ бўлса ҳам, дашт фазосида² ғарибдур. Агар мунъим³ ва мухташам кишилар ҳам ғурбатга⁴ тушсалар, маълумдурки, қўли қисқа бўлур ва ҳеч нарсага қудрати етмас.

Набиз ичғил, аммо икки коса ва уч коса ичмағил. Иштаҳа бор вақтида ичмағил. Луқмаларни кўп емакдин, қадахларни кўп ичмакдин парҳез қилғил, нединким, ҳар шароб ичишда тўймоқ ва маст бўлмоқ муносиб эрмасдур. Бир ютум шаробни камроқ ичғил, бир луқма таомни камроқ егил. Демак, таом луқмасин камроқ егил, шароб косасин камроқ ичғил, токи иккисин ҳам зараридин қутулғайсан.

Шаробхўрларнинг ҳосили икки нарсадур: ё беморлик ёки девоналик. Нединким, шаробхўр ё маст бўлур, ё махмур. Агар маст бўлса, девоналар жумласидин бўлур ва агар махмур бўлса, беморлар зумрасидин бўлур, нединким, хумор⁵ беморликнинг бир навъидур. Демак, ундоқ ишга мойил бўлмоқ нолозимдур, чунки унинг ҳосили ё беморлик, ё девоналикдур.

Эй фарзанд, билурманким, сен бу сўзлар била шароб ичмакдин воз кечмассан. Аммо қила олсанг, сабуҳий⁶ ичмакни одат қилмағил ва агар иттифоқо сабуҳий ичсанг, вақти била ичким, хушмандлар сабуҳийни ёмон дебдурлар. Сабуҳийнинг дастлабки шумлиғи улдурки эрта тонг намози фавт бўлур, яна кечагининг бухори⁷ думоғидин ҳануз кетмасдин бурун кундузнинг бухори унинг устиға юкланур ва молихулё⁸

¹ Пўшида — яширин.

² Фазо — майдон, кенғлик.

³ Мунъим — неъмат берувчи, ризқ берувчи.

⁴ Ғурбат — ғариблик, мусофирлик.

⁵ Хумор — ичкиликдан кейин бош оғриғи.

⁶ Сабуҳий — тонг пайтидаги ичкилик.

⁷ Бухори — буғ, пар.

⁸ Молихулё — савдойилик касали, бир хил руҳий касал.

иллати шундин ҳосил бўлур. Чунки икки муфсиднинг¹ фасоди бир муфсиднинг фасодидин кўпроқ бўлур. Яна шулким, ҳар вақт халқ уйқуға борса, сен ночор бедор бўлурсан, халқ бедор бўлганда сен уйқуда бўлурсан. Кундуз ухлаб, оқшом уйғоқ бўлсанг, сўнги кун барча аъзонг хаста бўлур. Бундоғ улуғ гуноҳни қилиб, сўнгра пушаймонлиг чекарсан.

Эй фарзанд, агар набиз ичмакни тарк эта олмасанг, жума кечаси ичмасликни одат қил. Ва яна жума кечаси ичмасанг бир ҳафта ичмакдин кўнглинг совур, дунёда неқномлиг ҳосил бўлур. Бир ҳафта шароб ичмакдин хорифон думогинг, томирларинг, кўзинг, ақлинг, нафасинг ва руҳинг шул бир кечада осойиш топар ва осудалиғ ҳосил бўлур. Яна молингга тавфир² бўлур ва халқ сен ҳақингда яхши сўзин айтурлар. Демак, бундоғ фойдали ишни одат қилмоқ керакдур.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

МЕҲМОН ОЛМОҚ ВА МЕҲМОН БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, ҳар кун бегона одамларни меҳмон қилмағил, нединким, ҳар кун меҳмон олсанг, меҳмонга лойиқ ишларни кўнгул муродича қила олмағунгдур. Кўрғилким, кўнглинг ҳар ойда неча мартаба меҳмон чақирмоқ тилайди. Агар уч мартаба чақирришни тиласа, бир мартаба чақирғил, уч мартабада қиладигон харажатингни бир мартабада қилғил, то дастурхонинг айбсиз бўлғай ва айбжўй³ларнинг тили боғлиқ бўлғай.

Ҳар вақт меҳмонларинг уйингга оёқ қўйсалар, сен барча одамларинг била уларнинг олдиларига чиққил ва яхши сўз била мулоқот⁴ қил, то улар сенинг шукрингни айтсинлар.

¹ Муфсид — фасодчи, бузувчи.

² Тавфир — орттириш.

³ Айбжўй — айб ахтарувчи.

⁴ Мулоқот — кўришув.

Агар мева вақти бўлса, таом емасдин аввал мева келтурғил, то бахузуридил есунлар.

Бир замон таваққуф қил, ундин сўнг барча одамларни ўлтурғуз ва ўзинг ўлтурмағил, токи барча меҳмонлар иттифоқ била есунлар. Меҳмонлар бир-икки сўрамагунча сен ўлтурма. Улар ўлтурғил ва бизларга мувофақат¹ қил (бизлар розимиз) десалар, сен айтғил-ким: „Мени кўйинглар, то сизларга хизмат қилғумдур“. Агар яна такрор таклиф қилсалар, ундан сўнг ўлтурғил ва уларга мувофақат кўргузғил, аммо ҳаммадин пастда ўлтирғил. Ҳар соат: „Эй фалони, таомни яхши егил, ҳеч нима емадинг ва мен сенга лойиқ ҳеч иш қила олмадим. Иншааллоҳ, келгуси сафар бунинг узрин яхшироқ қилғумдур“, — деб айтмағил. Бу улуг ва муҳташамларнинг сўзи эрмасдур, балки бозорийларнинг ва авбошлар²нинг лафзидур. Бундоқ сўздин халқ хижолат ерлар, таом емаслар ва овқатга тўймасдин туриб кетарлар. Бизларнинг Гилонда яхши расмларимиз борки, агар меҳмон чақирсалар, дастурхон ёзиб, таомларни келтуруб кўярлар ва кўзаларда сув ҳам келтуруб, дастурхоннинг четларига кўярлар. Барча меҳмонларни таомнинг атрофига ўлтурғузиб, ўзлари чиқиб кетарлар. Бир киши табақ ва косаларнинг саранжоми учун қолур. Меҳмон таомдин кўнгли хоҳлагунча ер, ундин сўнг мезбон ўтиришга келур. Араб халқининг дастури ҳам шундайдур.

Меҳмонлар таом еб бўлуб, қўл ювгондин сўнг атир ва гулоб келтируб, мажлисни муаттар қилғил. Меҳмонларнинг чокар ва хизматкорларига ҳам яхши риоя қилғил, нединким, кишининг яхши отин улар чиқарурлар. Мажлисга нуқл³ни кўп келтурғил ва хушовоз мутрибларни⁴ ҳам ҳозир қилғил. Набиз ҳам муҳайё қилғил, нединким, меҳмонлар таомдин сўнг шароб ичиб, нагма ва наво эшитсалар хушҳол бўлурлар. Агар коса ва

¹ Мувофақат — келишиш, бировнинг розилигини олиш.

² Авбош — бебош, саёқ.

³ Нуқл — мева-чева.

⁴ Мутриб — чолғувчи, созанда.

таомингда бир айб ва тақсир воқе бўлса, бунинг биладу пўшида¹ бўлур.

Шароб ичмак улугу гуноҳдур. Агар гуноҳ қилмоқ тиламасанг, бемаза ва бетартиблик қилмагил. Бас, агар менинг бу сўзларимни айтгонимдек қилсанг, ўзингни меҳмонга ва меҳмоннинг ҳақин ўзингга вожиб билгил.

Ҳикоят. Эшитдимки, ибн Муқла Мансур^{15*} Тамимийнинг ўгли Насрга Басра ҳокими амалини берди. Сўнгги йилда уни чақириб кўп ситойиш² қилди.

Айтурларки, у давлатлиг ва неъматлиг киши эрди. Халифа ундин кўп мол тамаъ қиларди. Улар ҳисоб қилдилар, кўп мол унинг (Насрнинг) бўйнига юкланди. Ибн Муқла унга деди: „Ё бу молни берғил, ёки зиндонга кирғил“. Наср деди: Эй мавлоно, менинг кўп молим бордур, аммо бу ерда ҳозир эмасдур. Менга бир ой муҳлат берғил ва бу миқдор мол учун мени зиндонга солмоқ муносиб эрмасдур“. Ибн Муқла буни: „Мол бермоққа тоқати йўқтур, бу сўзни кўнгил биладу айтмади“, — деб гумон қилди. Ниҳоят унга деди: „Сени ўз жойингга юбориб, бу молни олмоқ зарур. Аммо амиралмўъмининнинг фармони буки, менинг ҳовлимнинг бир ҳужрасида ўлтурғил ва бир ой менга меҳмон бўлғил“. Наср қабул қилиб, ибн Муқланинг уйида маҳбус бўлиб ўлтурди. Иттифоқо, ул ой рамазон ойи эрди. Ибн Муқла ҳар куни Насрни ифторга чақириб, унинг биладу рўзасин очар эрди. Ийдин сўнг ибн Муқла Насрга киши юбориб, ўшал молни талаб қилди. Наср: „Мен ул зарни бердим“, — деди. Ул киши: „Кимга бердинг?“ — деди. „Ибн Муқлага бердим“, — деди. Бу сўзни ибн Муқла эшитиб ҳайрон бўлди ва Насрни олдига чақириб: „Эй Наср, зарни менга қачон бердинг?“ — деди. Наср деди: „Мен сенга зар бергоним йўқ, лекин бир неча муддат сенинг таомингни текин едим ва сенга меҳмон бўлиб, ҳар куни рўзани сенинг бирладу очдим, энди ийд (байрам) келди, сенинг зар талаб қилишга ҳақинг қолма-

¹ Пўшида — яширин, махфий.

² Ситойиш — мақташ.

ди“. Ибн Муқла бу сўздин хушқол бўлди ва кулиб деди: „Зат (тилхат)ни олғил, хушвақт бўлиб кетғил, ул зарни сенга бағишладим“. Наср бу сабаб била зар бермоқдин кутулди.

Бас, эй фарзанд, меҳмондил бўлғил ва меҳмонга таъна қилмағил, ҳар вақт очиқ юзлик бўлғил, токи ҳар кишиким меҳмонинг бўлса, шодлик била таомингни есин. Лекин ўзинг набизни кам ичғил, меҳмондин аввал маст бўлмағил ва ҳамиша очиқ юз, хуш хандон бўлғил. Аммо беҳуда кулмағил, кўп кулмак бир навъ девоналиғдур, оз кулмак бир навъ сиёсат ва бурдборлиғ¹дур, нединким, дебдурлар, беҳуда ва бевақт кулгу ғам ва кабро² вақтида воқе бўлур.

Меҳмонлар маст бўлгондин сўнг кетмак тиласалар бир мартаба, икки мартаба тавозеъ била кетманг деб илтимос қил ва учинчи мартабада кетмак тиласалар, лутф кўргузуб рухсат берғил. Агар хизматкорларинг бир хато қилғон бўлсалар, меҳмоннинг қошида турушрўй бўлуб, уларни қоҳиш³ қилмағил ва хатосин афв қилғил.

Агар меҳмон ҳар нечук қаттиқ сўз айтса, унга қаттиқ сўз демағил, балки хурматини сақлағил.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманким, халифа Муътасим^{16*} бир гуноҳкорни олдиға келтуруб ўлдирмоқ тилади. Ул киши „Эй амиралмўминин, мени бир коса сув била меҳмон қилким, мен бағоят ташнадурман, ундин сўнг ҳарна қилмоқ тиласанг буюрғил“. Халифа Муътасим ҳам ул онтнинг хурматин сақлаб буюрди, унга сув бердилар. Ул киши сувни ичғондин сўнг араб расми била: „Хайран касиран, ё амиралмўминин, энди бир коса сув била сенинг меҳмонинг бўлдим. Агар мурувват тариқида меҳмонни ўлдирмоқ вожиб бўлса, буюрғилким, мени ўлдурсинлар. Агар афв қилсанг, мен сенинг олдингда барча журмимдин⁴ тавба қилурман“. Муътасим:

¹ Бурдборлиғ — бардошли, сабр-тоқатли.

² Кабро — азоб-уқубат.

³ Қоҳиш — камситиш.

⁴ Журм — гуноҳ.

„Рост айтурсан, меҳмон ҳақи улуғдур. Энди гуноҳингни афв қилдим ва сен ҳам тавба қилиб, бундин буёқ ҳеч бир хатога қадам қўймағил“, — деди.

Демак, эй фарзанд, агар меҳмон бўлсанг, ҳар кишиникига меҳмон бўлуб боравермағил, чунки ҳашмат шавкатинга зиён еткарурсан. Агар меҳмон бўлуб бир ерга борсанг, кўп оч бўлуб бормағил ва тез юруб бормағилким, таом емакдин маъзур бўлуб ўлтурсанг, мезбон озор топар. Агар таомни кўп есанг, халқнинг кўзига ёмон кўринур. Шунинг учун мезбоннинг уйига кирсанг, ўзинга муносиб жойда ўлтирғил. У гарчи ошно кишингнинг уйи бўлса ҳам таом ва набизнинг устида корфармолик қилмағил, яъни мезбоннинг хизматкорларига: „Эй фалони, бу уй менинг ўз уйимдур ва табақни у ерга қўйғил, ўзгаларнинг таом ва косасига қўл урмағил“, — демағил. Ўз чокарларингга зулолни² олиб бермағилким, дебдурлар, меҳмоннинг уйидин нарса олиш уят.

Шароб ичиб кўп маст бўлмағил, қайтар чоғда йўл асносида мастлик асари сендин зоҳир бўлмасун ва халқ ҳолингни билмасунлар. Ҳар неча мастлик тиласанг ўз уйингда бўлғил. Агар сен шароб ичғон вақтда тобеъларинг ҳар неча гуноҳ қилсалар ҳам уларга адаб ва гўшмол³ бермағил, нединким, уни ҳеч киши адаб санамас ва дерларки, бадмастлик қиладур. Неки қилмоқ тиласанг, шароб ичмагон вақтда қилғил, ул бадмастлик эмасдур. Дебдурларким, девоналиғ гуногун⁴ арбада⁵, яна гуногундурким, мастлик девоналикдандур. Бас, бу айтғон сўзлардин парҳез қил. Бегона одамнинг қошида ҳеч вақт маст ва хароб бўлмағил. Ўзингнинг аёл ва бандаларинг орасида бўлғон тақдирингда ҳам одоб била умр кечирғил.

¹ Корфармо — иш буюрувчи, ишбоши.

² Зулол — тиниқ сув.

³ Гўшмол — танбех.

⁴ Гуногун — ранг-баранг, хилма-хил.

⁵ Арбада — шовқин-сурон.

**МАЗОҲ¹ ҚИЛМОҚ, ШАТРАНЖ² ВА НАРД
ЎЙНАМОҚ ОДОБИН БАЁНИ ЗИКРИДА**

Эй фарзанд, билғилким, кўп кишилар дебдурларким, мазоҳ — фасоднинг муқаддимасидур. Мазоҳ, яъни хонаки сўз била кишига дахл этмакдин ҳазар қилғил. Агар мазоҳ қилсанг мастликда қилмағилки, кўпроқ шур ва шар³ мазоҳдин пайдо бўлур ва фаҳш⁴ ҳақида сўз очишдин шарм қилғил. Хусусан, нард ва шатранж ўйнагон вақтда икки кишининг орасида низо пайдо бўлур деб айтмағил. Нард ва шатранж ўйнамоқни кўп одат қилмағил. Агар ўйнасанг, гаров боғлаб ўйнамағилки, ул қиморбозлиғ бўлур. Танга қўймай ўйнамоқ адабдандур. Агар ўйнамоқни яхши билсанг ҳам қиморбозликда машхур бўлгон киши била ўйнамағил. Нард ва шатранж ўйнамоқда адаб улдулки, сен биринчи бўлиб муҳрага⁵ кўл урмағайсан, то ҳарифинг⁶ аввал на қилмоқ тиласа, шундоқ қилсун. Агар нард бўлса, аввал қаъбатайн⁷ни ҳарифингга берғил. Аммо мастлар, турк ва авбошлар била ҳаргиз гаров боғлаб ўйнамағил ва бир шўриш орттирмағил. Нардда қаъбатайннинг нақши учун ҳарифинг била урушмағил ва фалон ишни қилдинг деб онт ичмағил. Агар рост десанг ҳам уни барча киши ёлгон дерлар. Ҳосил улким, мазоҳ ва арбададин парҳез қилғил.

Гарчи мазоҳ қилмоқ айб эрмасдур, аммо ундин эҳтиёт бўл.

Эй фарзанд, агар мазоҳ қилсанг, ўзингдин пастроқ кишига қилғил, йўқ эрса қилмағил, то сенинг иззатинг кетмасун. Агар ночор айтсанг, ўзингга баробар одамларга айтғил, то агар бир жавоб берсалар айб бўлмағай.

¹ Мазоҳ — ҳазил-мазаҳ.

² Шатранж — шахмат.

³ Шур ва шар — фитна ва фасод.

⁴ Фаҳш — ярамас сўз, қабиҳлик.

⁵ Муҳра — соққа, садаф.

⁶ Ҳариф — рақиб.

⁷ Қаъбатайн — нард ўйинидаги икки сўнгак.

Фаҳш айтмоқдин парҳез қилгил. Ҳаддан зиёда мазоҳ қилмағилким, ул одамни хор ва бемиқдор¹ қилғувчи мазоҳ бўлур. Нединким, ҳар сўз десанг, халқдин уни эшитурсан ва ҳар иш қилсанг, улусдин² уни кўурсан. Аммо ҳеч киши била урушмағил, нединким, урушмоқ оқил ва муҳташам кишиларнинг иши эрмасдур, ёш ўғлонларнинг ва хотинларнинг ишидур. Агар иттифоқо бир киши била урушсанг, оғзингга келгон дашном ва фаҳшларни айтмағил. Ул миқдор урушғилки, ярашмоққа жой қолсун. Бирдан бешармлиқ қилмағил, бу иш бозорий, авбошларнинг одатидур. Одатларнинг яхшироғи тавозеъли бўлмоқдур.

Шароб ичмак, мазоҳ қилмак ва ишқибозлик этмак йигитларнинг ишидур. Чунки ўз ишингга ҳаддан ташқари қадам урмасанг, халқнинг маломатидин қутулурсан.

Билғилки, энди ишқибозликдин ҳам билғонимча сўзлайдурман. Билмасманки, сен уни бажо келтура олурмусан ё келтура олмасмусан? Бир дилдорға ошиқ бўлмоқ бағоят душвордур³.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

ИШҚ ВА УНИНГ ОДАТЛАРИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, то кишининг таъби латиф бўлмагунча ошиқ бўлмағусидур, нединким, ишқ бешак таъби латифликдин пайдо бўлур. Ҳар нарсаки таъби латифликдин пайдо бўлса, ул бешак латиф бўлур. Шул важдинким латиф таъбидин латифлик туғулур.

Кўрмасмусан, йигитларнинг кўпи ошиқ бўлур. Ул жиҳатдин йигитларнинг таъби қариларнинг таъбидин латиф бўлур. Ғализ таъб ва ялқов киши ҳеч вақт ошиқ бўлмас. Нединким, бу бир иллатдурким, у руҳонийларга кўпроқ тушар. Аммо сен жаҳд қилиб ошиқ бўлмағилким, ошиқ бўлмоқ бағоят қаттиқ ишдур. Хусусан,

¹ Бемиқдор — беқадр.

² Улус — халқ.

³ Душвор — қийин.

қашшоқликда бир муфлис¹ киши ошиқ бўлса, унинг қарашлари, термулишлари қон била боғланади, қари кишининг эса олтинсиз муроди ҳосил бўлмағусидур. Бас, агар иттифоқо бир вақт сенга ошиқ бўлмоқ насиб қилса, зинҳор дилтанг² бўлмағил. Нединким, киши ошиқ бўлса, ё висолда, ё фироқда бўлур. Билғилки, бир йиллик висол роҳати бир кунлик фироқ меҳнатига арзигусидур. Нединким, ошиқлик сартосар ранж ва меҳнатдур. Агар фироқда бўлсанг, ҳамиша азобдур ва агар висолда бўлсанг, маъшуқанг сенинг кўнглинг ҳолидин хабари бўлмаса, унинг нозу бадхўйлиғидин³ висолнинг роҳатин билмассан. Агар маъшуқанг фариштага муқарраб⁴ бўлса ҳам ҳеч вақт халқнинг маломатидин қутула олмассан, халқ ҳамиша сенинг маломатинг ва маъшуқанг шикоятда бўлурлар, нединким, халқнинг одати шундоқдур. Бас, гар шундай экан, ўзингни сақлағил ва ошиқликдин парҳез қил, ошиқ бўлмоқ хирадманд⁵ ларнинг иши эрмасдур. Хирадмандлар ошиқликдин парҳез қилмишлар, нединким, аввал бир зебо суратни кўргусидур, ундин сўнг кўнгулга писанд⁶ тушгусидир. Кўнгулга писанд тушгондин сўнг табъинга мойил бўлур, кўнгул унинг суратини тақозо қилур. Агар сен шаҳватингни кўнглинг ихтиёрига қўйсанг, кўнглингни шаҳватга тобеъ қилурсан ва уни (маъшуқани) яна бир кўрмоқ тадбирида бўлурсан. Икки марта кўргондин сўнг кўнглинг ҳавоси ғолиб бўлур, ундин сўнг учинчи мартаба кўрмакка қасд қилурсан. Учинчи мартаба уни кўруб, ҳар сўз айтиб жавобин эшитсанг, ихтиёрни қўлингдин берурсан ва ундин сўнг ўзингни сақламоқ тиласанг ҳам сақлай олмассан. Иш илкингдин кетур. Ҳар кун ишқ зиёда бўлур, сўнгра кўнгулга ноиллож тобеъ бўлурсан. Аммо агар биринчи кўргонда ўзингни сақласанг, ақлни кўнгулга муаккал⁷ қилсанг ва ўзинг-

¹ Муфлис — камбағал, бечора.

² Дилтанг — сиқилган, хафа.

³ Бадхўйлик — ярамас қилиқ.

⁴ Муқарраб — яқин.

⁵ Хирадмандлар — ақли кишилар.

⁶ Писанд — ёқтирилган.

⁷ Муаккал — вакил этилган, бирор иш топширилган киши.

ни ўзга нарсага машғул этсанг ва маъшуқангнинг дийдоридин кўз юмиб, ўзга ерда қарор тутсанг, бир ҳафта ранж чекарсан ва ул балодин ўзингни қутқарурсан.

Лекин бундоқ иш ҳар кишининг иши эрмасдур. Бу иллатнинг иложин қилмоққа бир хирадманд киши керакдур.

Ишқ иллатининг доруси ҳамиша оғир юк чекмак, узоқ сафар қилмоқ ва доимо ўзини ранжта тутмоқ — бунга ўхшаш ишларни ихтиёр этмакдин ўзга нарса эмасдур.

Аммо шундоқ кишини дўст тутки, сенга унинг суҳбатидин ва хизматидин роҳат етишсин. Шунда уни қабул қил, нединким, ошиқлик бошқа ва дўстлик бошқадур. Дўстликда кишининг вақти гоҳо хуш бўлса, гоҳо нохуш бўлур, аммо ошиқликда мудом ранж ва балода бўлур. Агар киши йигитликда ошиқ бўлса узрдур, уни ҳар киши кўрса маъзур тутгай ва айтурким, йигитдур, айби йўқдур, лекин жаҳд қилким, қариликда ошиқ бўлмағил. Қарининг ҳеч узри йўқдур, агар авомуннос¹ дин бўлсанг иш бир нав осондур, агар подшоҳлардин бўлсанг, зинҳор андиша қил ва ҳеч кишига кўнгул боғламаким, подшоҳга қариликда ишқбоз бўлмоқ бағоят қийиндир.

Ҳикоят. Андоқким, бобом Шамсулмаолий^{17*}нинг замонида бундоқ хабар келтурдиларки, бир бозоргоннинг² бир зебо ғуломи бор эрди. У ғуломининг баҳосин икки минг динор дер эрди. Аҳмад Жағдий^{18*} амирнинг вазири эрди ва амир унга: „Шу ғуломни сотиб ол“ деб буюрди. Аҳмад Жағдий ул ғуломни икки минг динорга сотиб олди ва Гургонга келтуруб амирга кўргузди. Амир қабул қилиб, бул ғуломга таштдориғ³ мансабин берди. Бир неча муддатдин сўнг амир кўлин ювиб ўлтурғон ҳолда ул ғуломга назар қилди. Ғулом кўзига бағоят яхши кўринди. Бир замон ўтгондин сўнг бу ҳолни ўзининг

¹ Авомуннос — оддий халқ.

² Бозоргон — савдогар.

³ Таштдориғ — сочинг тутувчи, яъни қўлга сув қуйиб турувчи хизматкор.

вазири Абул Аббосга баён қилиб деди: „Бу ғуломни озод қилдим ва фалон кентни унга бағишладим. Унинг отига ёрлиқ ёзгил, унга бир яхши қиз олиб берки, то соқоли чиққунча ўзининг уйида ўлтурсин, ҳаргиз ташқари чиқмасун“. Абул Аббос деди: „Жон била қабул қилурмен, аммо бу банданинг муддаоси улдурки, бу ишдин мақсудингиз на эрканин билсам“. Амир деди: „Бугун шундоғ ҳолга дучор бўлдим: саксон ёшга киргон подшоҳнинг ошиқ бўлмоғи бағоят қабиҳдур. Мени бандалар ва лашкарларнинг ҳолидин огоҳ бўлмоқ, мамлакатнинг низомин тузмоқ учун подшоҳ қилибдур. Агар мен бугун ишққа машғул бўлсам, фуқаронинг аҳволи била шуғулланишни тарк этсам, халқнинг маломати-дин на янглиғ қутулурман?“

Тўғри, агар йигит ошиқ бўлса, маъзурдур. Аммо одам ҳар нечаким йигит бўлса ҳам ошиқ бўлуб, бирдин ўзин олдурмасин, сиёсат, ваҳшат йўллари барҳам урмасун.

Ҳикоят. Ундоғ эшитибманки, Ғазнин вилоятида ўн ғулом бор эрди. Уларнинг бирини Нуштегин дер эдилар. Султон Масъуд уни барча қулларидин дўст тутар эрди. Бир неча йил шу аҳволда ўтди. Султон ўн ғуломнинг орасида қайси бирига муҳаббат пайдо қилгонин, унинг маъшуқи қайси эканлигин ҳеч ким билмас эрди. Беш йил шундоқ юрди. Бир кун султон маст ҳолда буюрдиким: „Отам Аёзга улуфа¹, ер, пул бағишламиш эрди, уларни Нуштегин отига ёрлиғ ёзинглар“. Халойиқ шундин сўнг султоннинг мақсуди Нуштегин эрканин билдилар.

Эй фарзанд, билғилки, мен сенга ҳаммасин айтдим, аммо билурманки гарчи бошингга ишқ савдоси тушса, менинг айтгон сўзим била иш қилмассан.

Бас, агар ошиқ бўлсанг, шундоғ кишига бўлғилки, ул маъшуқалиққа лойиқ бўлсун, Ботлимус^{19*} (Птолемей) ва Афлотундек, Яъқубнинг ўғли Юсуфдек^{20*} сабоҳати (хусни) бўлмаса ҳам, бир оз малоҳати бўлсун:

¹ Улуфа — аскар ва амалдорларга белгилаб қўйилган маош ва озиқ-овқатлар.

Шунда халойиқнинг тили таъна ва маломатдин боғлиқ бўлмай ва сенинг ишқингни маъзур тутгайлар, нединким, халқ бировнинг маломатин қилмоқдин ва айбларин айтмоқдин бир лаҳза фориг эмасдур. Аммо бир жойга меҳмон бўлсанг, маъшуқангни ўзингга ҳамроҳ қилиб олиб бормагил. Агар олиб борсанг, бегоналар қошида унинг била машғул бўлмагил ва кўнглингни унга банд қилмагил, нединким, уни ҳеч ким тилга олмайди ва ҳамма уни ўзингдек кўради деб хаёл қилмагил. Сенинг кўзингга у ҳар қанча яхши кўринса ҳам, ўзгаларнинг кўзига шу миқдор ёмонроқ кўринур.

Ҳар замон унга мева беравермагил ва ёнингга чақириб қулоғига сўзламагилким, халқ ҳар хил гумон қилади.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

НАФЪ ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгилким, агар бир кишини дўст тутсанг, ҳамиша онинг била мастликда ва хушёрликда мужомаъат қилмагил. Агар ҳар нутфа ҳар кишининг жони пайдо бўлса ҳам, мастликда мужомаъат қилмагилким, зиёни бағоят кўпдур. Аммо хумор вақтида қилсанг, яхшидур ва ҳар вақтким, ёдингга тушса, ул ишга машғул бўлмагилким, ул ҳайвонларнинг одатидур. Одамга вақт таъйин этмак керакдур, то ҳайвонлар била онинг орасида фарқ бўлмай. Аммо хотундин майлингни узмагил, то ундин баҳра топгайсен ва бу тоифа сенга душман бўлмасин. Сен агар мужомаъат қилсанг, иштаҳа била қилгил ва такалуф била қилмагил, то зиёни камроқ бўлмай. Аммо хоҳ иштаҳа бўлсун, хоҳ бўлмасун, ёзнинг иссиқ вақтида ва қишнинг совуқ бўлгон замонда парҳез қилким, бу икки фаслда зиёни кўп бўлур. Хусусан, қариларга зиёни кўп бўлур ва ҳамма вақтдин баҳор вақти яхшироқ бўлурким, баҳор вақтида ҳаво мўътадил бўлур ва чашмаларнинг суви зиёда бўлур ва жаҳон яхшилиқга юз кўюр ва роҳат берурсан. Чун олам-

ким, ушбу жаҳондур мундоқ бўлса олам сафир¹дур. Ул ҳам ондоқ бўлур ва мани зиёда бўлур ва томурларда қон зиёда бўлур ва халқ мужомаъат қилурға муҳтож бўлурлар. Ва чун табиат иштаҳаси кўп бўлса, мужомаъат қилмоқнинг зиёни кам бўлур. Ва томурларидин қон олдирмоқ ҳам бу тариқададур. Бас, агар қилолсанг, қаттиқ иссиқда ва қаттиқ совуқда томурдин қон олдурмагил ва агар қонинг зиёда бўлса, мувофиқ таомлар ва шарбатлар ила таскин бергил ва муҳолифат нимарса емагил. Бу бобда сўзни мухтасар қилдимким, мундин зиёда тафсил ҳожат эрмасдур.

УН ОЛТИНЧИ БОБ

ҲАММОМГА БОРМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, агар ҳаммомга бориш ниятинг бўлса, қорнинг тўқ вақтида бормагил, бу била ўзингга зиён еткурурсан. Ҳаммомга ҳар кун боришнинг фойдаси йўқдур, балки зиёни бордур, чунки ҳаммом одамнинг суяклари, баданларини мулойим қилиб қаттиқлигини йўқотади. Шундин кейин у ҳар куни ҳаммомга боришни одат қилур. Агар бир кун бормаса, киши ўзини бемордек сезади, барча баданларин қотиб қолгондек ҳис этадур. Демак, ҳаммомга бир кун бориб, бир кун бормагон яхшидур, чунки бадан тинчланади ва халқ ҳам бу одатингни раъноликқа² мансуб қилмаслар.

Хоҳ ёз, хоҳ қишда ҳаммомга борсанг, аввал совуқ хонада ўтир, бу хонада баданинг роҳат қилсин. Сўнгра иссиқ хонага, яъни ўртадаги уйга кириб, унда бир соат ўтиргил, токи иссиқ уйдан роҳат қилғил. Иссиқ сенга таъсир қилгондин кейин хилват хонага бориб, унда ювингил.

Иссиқ сувнинг ичида ўтирмагил, кўп иссиқ ва кўп совуқ сувни бошингдан қуймагил, мўътадил³ сувни

¹ Сафир — ёқимли, майин.

² Раънолик — мағрурлик.

³ Мўътадил — ўртача.

куйғил. Агар ҳаммом холи бўлса, ғанимат билғил, чунки донишмандлар холи ҳаммомни ғанимат билғайлар.

Ҳаммомға қандай кирғон бўлсанг, шундай чиқиб кетғил, яъни қуригиб чиқғил. Чунки ҳўл мўй била чиқиб йўл юрмоқ улуғларнинг иши эмас ва ҳўл мўй била улуғларнинг саломига бориш ҳам одобдан эмасдур.

Демак, сен ҳаммомнинг наф ва зарарин билдинг, аммо ҳаммомда сув ва шарбат ичишдан парҳез қилғил. Бунинг зиёни кўпдур, истисқо касали шундан пайдо бўлур. Агар жуда ҳам хумор ва ташна бўлсанг, оз ичғил, бу билан хумор ва ташналик шиддати босилғай.

Донишмандлар ҳаммомдин чиқадиғон бўлсалар, ҳаммомнинг жомаҳонасида бир оз ухлаб оладилар, сўнгра ҳаммомдин чиқиб кетадилар.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

УХЛАМОҚ ВА ОСУДА БЎЛМОҚ¹ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, донишмандлар уйқуни кичик ўлим дебдурлар. Ул жиҳатдин ўлғон киши ухлагон киши била баробардур ва бу икковининг ҳам ҳеч бири оламдин оғоҳ эмаслар.

Кўп ухламоқ ёмон одатдурки, баданни сушт ва табиатни вайрон қилур, юзнинг суратин бошқа ҳолга айлантирур. Олти нарса кишига етишса, унинг юз суратини ўзгартиради: бири дарҳол муяссар бўлғон шодлик, бири ногоҳ етишғон ғам, бири қаҳр, бири уйқу, бири мастлик ва яна бири қарилиқдур. Одам қари бўлса сурати ўзгаради, аммо бу ўзгариш бошқа турга киради. Аммо киши ухлагон вақтда тирик ёки ўлик деб ҳукм чиқариб бўлмас, яъни ўлғон кишига ҳукм йўқдир, ухлагон кишига ҳам ҳукм йўқдур.

Кўп ухлаш зиён қилғонидек, ухламаслик ҳам зарар қилур. Масалан, агар бир одамни етмиш икки соат, яъни уч кеча-кундуз жўрттага ухлатмасдин олиб юрилса, тўсатдан ўлим ҳавфи туғилади. Аммо ҳамма ишнинг

¹ Осуда бўлмоқ — дам олмоқ.

ўлчови бордур. Чунки кеча-кундуз йигирма тўрт соат бўлур. Шундан саккиз соатни ибодатга, саккиз соатни ишратга ва руҳни тоза қилмоққа ва саккиз соатни мана шу ўн олти соат давомида қийналғон аъзоларга ором бермакка тайин этмоқ керакдур, токи аъзо ҳаракат та-каллуфидин осуда бўлсин. Аммо жоҳиллар ушбу йигир-ма тўрт соатнинг ярмин уйқу била ўткариб ва ярмида бедор бўлурлар. Коҳиллар¹ икки ҳиссасида ухлаб, бир ҳиссасида ўзга ишга машғул бўлурлар. Оқиллар бир ҳис-сасида ухлаб, икки ҳиссасида бедор бўлурлар.

Билғилки, кеча бандаларнинг роҳат ва осойиши учун яратилғон ва тан жон била тирикдур. Тан жон-нинг маконидур. Жон унда мутамаккиндур².

Жоннинг уч хосияти бордур: ҳаёт, ҳаракат ва сукун (ҳаракатсизлик). Таннинг ҳам уч хосияти бордур: ма-мот (ўлим), сукун ва оғирлик. Модомики, жон тан била муттасил³дур, кўнгул танни ўз хосияти била сақлар, ундин сўнг кўнгил танга иш буюрар, гоҳо кўнгил танни ўз хосияти била ишдин қўяр ва ғафлатга чекиб, уйқуга элтар. Таннинг уйқуга борғони бир қулаб тушғон уй-дек бўлади. Уй қулағон чоғда ичида ҳар ким бўлса, уни босиб қолади. Худди шунингдек, уйқу ҳам кишининг ҳамма аъзосин босиб, гўё ер била яксон қилур. Шунда қулоқ сўз эшитмас, кўз ҳеч нарса кўрмас, бурун исни, оғиз мазани, қўл юмшоқ, қаттиқ, оғир, енгилни бил-мас.

Уйқу беҳикмат яратилмади, балки барча ҳайвонот-нинг роҳат ва осойишлари учун яратилди. Аммо уйқу учун кўп вақт сарф қилиб, кундузни кечага айлантир-моқ ҳикматдин эрмасдур. Аммо улуғлар ёз фаслида чошт⁴ вақти қайлула⁵ қилсалар раводур, филжумла⁶, бизларга умримизнинг кўпроғин бедорликда ўткармак керакдур, нединким, туганмас узоқ уйқу олдимизда бордур.

¹ Коҳиллар — ялқовлар.

² Мутамаккин — муқим, барқарор.

³ Муттасил — туташ.

⁴ Чошт — тушга яқин вақт.

⁵ Қайлула — чошттоҳ вақтидаги уйқу.

⁶ Филжумла — лўнда қилиб гапирганда.

Эй фарзанд, уйку қилмоқ тиласанг оқшом ё кундуз танҳо ухлагил, ё бир зебо шоҳид била ухлагил, нединким, ўлгон била ухлагон баробардур, икковининг ҳам оламдин хабари йўқдур. Лекин бири ҳаёт уйқусидур ва бири мамот уйқусидур. Аммо икковининг орасида бундай фарқни билмоқ керакдур.

Эрта туришни одат қил. Ҳар кишиким қуёш чиққунча уйқуда бўлса, ризқи кам бўлур.

Агар ишинг бўлмаса, кўнглинг тиласа шикор¹ томошасига борсанг ва сайд андозлик² қилсанг раводур.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

ШИКОРГА ЧИҚМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, отга минмоқ, шикорга бормоқ ва човгон ўйнамоқ улуғларнинг ҳамда подшоҳларнинг ишидур. Аммо ҳар ишнинг ҳадди, андозаси ва тартиби бўлур. Ҳар куни шикорга чиқмағил, тартиб бузилур. Бир ҳафта етти кундир. Икки кун шикорга чиқғил, икки кун ўз рўзгоринг ишига машғул бўлғил.

От минсанг кичик отга минмағилким, кишининг жуссаси ҳар қанча улуғ бўлса, кичик ва ҳақир³ кўринур. Агар кишининг сурати ҳар қанча ҳақир бўлса ҳам, катта отга минса шуқуҳлиғ⁴ ва ҳайбатлиғ кўринур.

Сафарда йўрға отга минғилким роҳат қиласан. Шаҳарда юртоқ, тунд ва шўх отга минғил, токи отнинг юртоқ ва шўхлиғи сабаби била ўзингдин гофил бўлмагайсан. Шикорга чиқсанг, беҳуда от чопмағил, беҳуда от чопмоқ боланинг ишидур.

Қочгон дарранданинг изидин от чопмағил, нединким, унда зарардин бошқа ҳосил йўқдур. Бизнинг аслимиздин икки улуғ подшоҳ сибоъ⁵ ва дарранданинг шикорида ҳалок бўлдилар: бири менинг отамнинг бо-

¹ Шикор — ов.

² Сайд андозлик — овчилик.

³ Ҳақир — паст, тубан.

⁴ Шуқуҳлиғ — савлатли.

⁵ Сибоъ — йиртқич ҳайвонлар.

боси амир Вушмагир бинни Марзаён ибн Зиар бинни Зиёр ва бири менинг амакимнинг ўгли амир Шараф ал-Маолий.

Сен дарранданинг изидин чопмагил, то сендин кичиклар ҳам чопмасунлар. Сен бир улуғ подшоҳнинг олдида бўлсанг, ўзингни кўргузмак ва ном чиқармоқ учун чопсанг арзийди.

Агар шикор томошасига майлинг бўлса, қарчигай, итолуку шоҳин, шунқор ва ит била шикор қилмоққа машғул бўлғил. Бу вақтда ҳам шикор қилғунгдур, ҳам сенга ҳеч хатар бўлмағусидур ва ҳар қанча сайд қилсанг, гўшти емакка ярағусидур. Агар сибоъни сайд қилсанг, гўшти емакка ва пўстини киймакка ярамағусидур. Бас, шикор қилсанг икки тариқада қилғилким; подшоҳлар икки тариқада қилурлар: баъзилари ўз қўллари била қуш солурлар ва баъзилар ўз қўллари била қуш солмаслар. Агар подшоҳ бўлмасанг, кўнглинг қандай хоҳласа, шундай қил, агар подшоҳ бўлсанг ва ўз қўлинг била қуш солмоқ тиласанг раводур. Аммо ҳеч қачон қарчигайни икки марта учирмагил, бу иш подшоҳларнинг иши эрмасдур. Яна агар қуш солмоқ тиласанг, бошқа қушни олиб солғил, нединким, подшоҳларнинг шикор қилишдин мақсуди гўшт эмас, балки томошадур. Агар подшоҳ ит била шикор қилса, итнинг қалодасин¹ ўз қўли била очмоғи муносиб эрмасдур. Уни подшоҳнинг олдида турғон бандалар очсун ва подшоҳ назорат қилиб турсун.

ЎН ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

ЧАВГОН ЎЙНАМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар чавгон ўйнамоқ тиласанг, гоҳ-гоҳ ўйнағил, аммо ҳамма вақт ўйнамоқни одат қилмагилки, кўп кишилар бу ишда кўп балоларга учрабдилар.

¹ Қалода — итнинг бўйнига тақилган ҳалқасимон тасма.

Ҳикоят. Бундоқ айтурларким, Амир бинни Лайснинг^{21*} бир кўзи кўр эрди. Хуросонга амир бўлгондин сўнг, тўп ўйнамоқ учун бир кун саҳрога кетаётган эрди. Унинг Азҳархар^{22*} дегон бир сипаҳсолари¹ бор эрди. У келиб Амир бинни Лайс мингон отнинг жиловин ушлаб деди: „Сени тўп ўйнагали юбормайман, чунки сенга чавгон ўйнамоқ раво эрмас“. Амир бинни Лайс деди: „Нима учун чавгон ўйнаш сизларга раво-ю, менга раво эрмас?“ Азҳархар деди: „Шунинг учунки, бизларнинг икки кўзимиз бордур. Агар тўп тегиб бир кўзимизни кўр қилса, яна бир кўзимиз қолур. Шу бир кўз биладу оламни кўрармиз. Сенинг эса фақат бир кўзинг бор. Агар тўп тегиб, уни ҳам кўр қилса, Хуросоннинг амирилигини айрилурсан“. Амир бинни Лайс деди: „Хар бўлсанг ҳам рост айтурсан, сўзингни қабул қилдим. Бундан буён ҳаргиз чавгон ўйнамасман“.

Эй фарзанд, агар томоша учун бир-икки мартаба чавгон ўйнасанг раводур ва лекин кўп отлиг биладу чиқиб издиҳом² қилмағилким, саккиз отлиқдин зиёда бўлишга ҳожат йўқ. Сен майдоннинг бир бошида турғил, яна бир киши майдоннинг охирида турсин. Олти киши майдонда тўпни урсин, ҳар вақт тўп сенинг тарафинга келса, тўпни урғил ва майдоннинг охирига сурғил, аммо оломоннинг ичига отмағил, чавгон ўйинининг йўли шудур. Шу биладу бирга, маррага етказишга муваффақ бўл. Аммо уруш майдонига кирсанг, сусткашлик қилмағил, даранг³, сусткашлик яхши эрмасдур.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

УРУШ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, урушда даранг, сустлик мақбул эрмасдур. Чунки уруш майдонига кирсанг, ҳаргиз тақсир⁴ кўргузмағил ва жонингга раҳм қилмағил. Не-

¹ Сипаҳсолар — бош кўмондон.

² Издиҳом — тўда, оломон.

³ Даранг — аста-секинлик.

⁴ Тақсир — камчилик.

динким, ҳар кишига гўрда ётмоқ муқаррар бўлса, уйда ётмоққа имкон бўлмас. Маъракада¹ ҳаракат қилиб илгари қадам қўя олмасанг ҳам, аммо бир қадамни кейин қўймағил, чунки маъракада душманлар ўртасига тушсанг, урушдан асло илгари чиқмағил. Чунки уруш бида душман қўлидин қутуласан. Сенинг ҳаракат ва чобуклигинг²ни кўрсалар, улар тагин ҳам сендин кўпроқ гайрат ва шиддатга тушарлар. Шундай жойда ўлимга кўнгил қўйғил ва далир³ бўлғилким, қисқа қилич баҳодирларнинг қўли бирла узун бўлур.

Асло қўрқмағил. Андак қўрқинч кўнглингга келса, минг жонинг бўлса ҳам бирин ул маҳлака⁴дин омон қутқара олмассан ва ярамас киши устингдин ғалаба қилур. Сен эса мақтул⁵ бўлурсан ва бадномлик бида от чиқарурсан, қўрқоқлик бида машҳур бўлурсан, омманинг орасида ҳеч эътиборинг бўлмас. Бу янглиғ тирикликдин ўлим яхшироқдур. Аммо ноҳақ қон тўкмоққа ботирлик қилмағил.

Шариат бида қатли вожиб бўлгон кишиларнинг, ўғриларнинг, қароқчиларнинг қонин тўкғилки, ноҳақ қон тўксанг икки жаҳонда балога гирифтор бўлурсан. Аввал улким, қисматингга яраша жазо топурсан, иккинчидан, бу жаҳонда ёмон от кўтарурсан. Ҳеч одам сендин шод бўлмас ва хизматкорларнинг умиди сендин узилур. Ҳамма сендин қочиб, кўнгилларидин душман тутарлар. Ноҳақ қоннинг мукофотин танҳо ўзинг у жаҳону бу жаҳонда кўргунгдур.

Мен буни китобларда ўқимишман ва тажриба ҳам қилмишман. Агар золим бу жаҳонда „мукофотин“ кўрмаса, албатта, ўзидин сўнг фарзандлари кўргусидур. Эй фарзанд, ўзингга, фарзандларингга раҳм қилғил ва ноҳақ қон тўкмағил. Аммо ҳақ қонни тўкмакда суслик кўргузмағилким, бу суслик ўзингга зарар қилгусидур.

¹ Маърака — уруш майдони.

² Чобук — чаққон, эпчил.

³ Далир — юракли, жасур.

⁴ Маҳлака — қўрқинчли.

⁵ Мақтул — ўлдирилган.

Ҳикоят. Андоқ айтурларки, менинг бобом Шамсулмаолий бағоят қаттол киши эрди ва ҳеч бир кишининг гуноҳин афв қилмас эрди. Унинг бадлиғидин лашкари гина пайдо қилиб, менинг амаким Фалакулмаолий^{23*} била бир бўлдилар. Фалакулмаолий лашкар била бирга келиб, отаси била Шамсулмаолийни тутдилар. Ул зарурат юзасидин мулк бегонага кетмасун деб лашкарнинг сўзи била бундоқ ишни қилди. Алқисса, уни (Шамсулмаолийни) тутуб, банд қилиб, бир отга миндириб, атрофига қоровулар қўйиб, Хаёник қалъасига жўнатдилар. Унинг муаккалларидин¹ бири Абдуллоҳ Жаммазабон отлиқ бир киши эрди. Шамсулмаолий унга деди: „Эй Абдуллоҳ, менинг бунча улуғлиғим била бу ҳолга гирифтор бўлмоғимга сабаб ким бўлди?“ Абдуллоҳ беш кишининг отини айтиб дедиким: „Булар сабаб бўлдилар ва мен ҳам уларнинг орасида эрдим. Мен уларнинг барчасига онт бериб, ишни бу ерга еткурдим. Лекин бу ишни ўзингдин кўрғил“. Шамсулмаолий деди: „Нима учун?“ Абдуллоҳ деди: „Халқнинг қонин кўп тўкканинг учун бу ҳол сенинг бошингга тушди“. Шамсулмаолий деди: „Сен ёлгон айтурсан, бу иш менинг бошимга киши ўлдурғоним учун тушмади, балки киши ўлдурмағоним учун тушди. Нединким, мен сени ва ул беш кишини ўлдирсам эрди, бу ҳолга гирифтор бўлмас эрдим“.

Эй фарзанд, бу сўзни шу жиҳатдин дедимки, муносиб жойда қон тўкишдин воз кечмағил. Ҳар ким қочса, уни қаттиқ қувмағил. Уруш вақтида ўлимдин кўрқмағил ва жонингни аямағил, токи баданингни итлар емасинлар. Аниқ билғилки, ҳар киши бир кун туғулубдур, бир кун ўлғусидур. Нединким, жонивор уч наводур: бири сўзлайтургон тириклар, бири нотиклар, бири ўликлар, яъни фаришталар, одамлар, ваҳшийлар. Бас, маълум бўлдики, барча тирик ўлғусидур ва ҳеч киши ажал етмай ўлмағусидур. Демак, эй фарзанд, бундоқ эътиқод қилиб қўшиш қилмоқ керакдур, токи яхши от ва олий даражага эга бўлғайсан.

Амиралмўминин Али Розийи шундоғ дебдурлар: „Билғилки, жаҳонда мол ва неъмат қўлингга тушса, уларни жамлашга ҳаракат қилғил, яхши сақлағил ва жойида харж этғил“.

¹ Муаккал — вакил этилган киши.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

МОЛ ЖАМ ЭТМАК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ўзингни мол жам этмакдин гофил тутмағил ва лекин ҳар нарсани этмак тиласанг жаҳд қилғил, токи ҳалоллик била жам бўлсун ва ҳамиша сенга боқий ҳамда ёқимли бўлсун.

Жам этгондин сўнг яхши сақлағил ва ҳар ботил¹ иш учун уни қўлдан бермағил, нединким, сақламоқ йиғишдин мушкулдур. Агар керак вақтида зарур иш учун олиб харж этсанг, ҳаракат қилиб, унинг ўрнини тўлдурғил. Агар харж этиб, яна жойини тўлдирмасанг, агар Қорун^{24*} нинг ганжидек² бўлса ҳам, у бир кунда йўқ бўлур.

Молни доимий турар деб унга кўнгул қўймағил. Токи бирор вақт у йўқ бўлса, тангдил бўлмағайсан.

Агар молинг кўп бўлса, уни тақдир ва тадбир била ишга яратғил. Нединким, тақдир ва тадбир била яратгон озгина мол тақдирсиз ва тадбирсиз кўп молдин яхшироқдур. Агар мол оз бўлса ҳам яхши сақламоқни вожиб билғилки, ҳар киши оз нарсани сақлай олмаса, кўп нарсани ҳам сақлай олмағувсидур.

Мол жам этарда қоҳиллик³ қилмағил, бу бадбахтликнинг шогирдидур.

Ўзинга ранж берғил, яъни ўзинг машаққат тортғил, нединким, мол қийинчилик била йиғилади ва қоҳиллик била йўқ бўлур. Донолар дебдурларки: „Ҳаракат қилинг, то ободон бўлғайсизлар ва озга қаноат қилинг, токи молларингиз кўп бўлғай, юмшоқ табиатли ва ширин сўз бўлинг, дўстингиз кўп бўлғай“.

Демак, кўп ранж била топилгон ганжни ғафлат ва қоҳиллик била қўлдин бермак ақли кишининг иши эрмасдур. Қашшоқ бўлгондин сўнг ҳар қанча пушаймон бўлса, суд⁴ қилмайдур. Демак, молинг барқарор бўлгунча машаққат устига машаққат чекғил, сен бундин баҳраманд бўлғайсан.

¹ Ботил — бузилган, бузук.

² Ганж — бойлик, газна.

³ Қоҳиллик — сустлик.

⁴ Суд — фойда.

Бироқ мол ҳар қанча азиз бўлса ҳам, уни дўстлардин дариг тутмағил. Ҳар ҳолда молни гўрингга олиб бормагунгдур. Аммо дахлинг¹ на чоғлиқ бўлса, харжинг ҳам ул миқдор бўлсун. Шунда сенга қашшоқлик машаққати юзланмағай. Ҳар кишики харжини дахлидин оз қилса, ҳеч вақт қашшоқ бўлмағай.

Бор молингга қаноатда бўлғил, қаноат туганмас ганждур ва сенга тақдим этилғон насиба, кундалик овқат сенга, албатта, етишгусидур.

Яхши сўз ё халқнинг шафоати била ҳар ишки сенга вожиб бўлса, ул ишга йиғилғон молни бадал² қилмағил, чунки молсиз одамнинг ҳеч қадри бўлмағусидур. Халойиққа бойнинг ҳеч фойдаси бўлмаса ҳам уни дўст тутғусидур, ҳеч зарари етмаса ҳам қашшоқларни душман тутғусидур. Бас, халққа қашшоқликдин ёмон ҳол йўқдур.

Халқнинг оройиши³ мол бермақдур ва кишининг оройиши на чоғлиқ кўп бўлса, унинг қадрин шул чоғлиқ билғил. Аммо исрофни шум эътиқод қилғил. Ҳар ишнинг бир сабаби бордур. Аммо қашшоқликнинг сабаби исрофдур. Исроф танҳо молнинг харжида эрмас, балки овқатда, хулқда, сўзламақда ва ўзга ишларда ҳам ёмондур. Исроф танни алдар, нафсга ранж еткарур, ақлни қочирур, тирикни ўлдирур. Кўрмасмусанму, чироқнинг тириклиги ёғ биландур. Агар ёғни ҳаддан зиёда солсанг, ёғ фатила (пилик)нинг бошига келиб, чироғ ўчар. У ёғки чироқнинг ҳаётига сабаб эрди, исроф жиҳатдин мамотига (сўнишига) сабаб бўлур.

Донишлар дебдурларки, ҳеч бир ишда исроф қилмағил, исроф қилғувчи барча вақт зиёнкордур. Аммо тирикликни талх қилғудек қаттиқлик қилмағил. Рўзгорингнинг зарурий ишларида тақсир нуқсон кўргузмағил. Жонингга жабр қилмағил: мол ҳар нечаким азиздур, аммо жонингдин азиз эрмасдур. Алқисса, жаҳд этиб йиғилғон молингни бахилларнинг қўлига топширма-

¹ Дахл — даромад.

² Бадал — айирбош.

³ Оройиш — зийнат.

гил ва шаробхўр, қиморбозларга эътимод қилмагил. Барча кишини ўғри гумон этмагил, токи молинг ўғридин омон бўлғай.

Мол жам этмакда хато қилмагил, ҳар одам ўз ишида хато қилса, саодатдин маҳрум бўлғай ва муддаоларидин бебахра қолғай, нединким, роҳат меҳнатдадур. Шундоқки, бугуннинг роҳати кечаги меҳнатнинг натижасидур.

Ҳар нарса қўлингта тушса, бир тангадин икки ҳиссани қарилиғ ва ожизлиғ вақтининг зарурий ишларига эҳтиёт қилиб қўйгил ва ундин кўз юмиб, асло унга қўл урмагил. Қолғон икки ҳиссани ўзингнинг зийнат ва асбобингта сарф этгил.

Жавоҳир, зар ва мис асбоби тартиб била бўлсун. Агар бундин зиёдроқ бўлса, мулк олғил ва бундог асбобларни олғондин сўнг сотмагил. Ҳозир сотиб, яна керак вақтида олурман деб ўйламагил, чунки олинмай қолиши ҳам мумкин, уйинг асбобсиз қолур ва оз фурсатда барча муфлис¹ камбағалларнинг муфлиси бўлурсан.

Ҳар зарурий иш учун қарз этмагил ва гаров бериб, фойдасин емагил.

Қарзни бетамкин²ликка улуг далил билғил.

Қила олсанг, кишига танга қарз бермагил. Хусусан, дўст кишиларгаки, қайтиб олмоқнинг озори бермагоннинг озоридин кўпроқдур. Агар берсанг, бергон зарни ўз молинг санамагил ва уни дўстимга бағишладим деб хаёл этгил. Ўзи бермагунча ундин талаб қилмагил, то олмоқ сабаби била дўстликка зарар етмасун ва дўстинг душман бўлмасун.

Молингдин мустаҳиқларга³ едурғил. Ўзгаларнинг молидин тамаъ қилмагил, токим барча халойиқнинг яхшироқ ва азизроғи бўлғайсан.

Молингни ўзгаларнинг моли деб билғил, ўзгаларнинг молин ўз молингдин зиёдроқ билғил, токи омонатга хиёнат қилмаслик, тўғрилиқ била халққа машҳур бўлғайсан.

¹ Муфлис — камбағал, фақир, қашшоқ.

² Тамкин — оғирлик, чидам.

³ Мустаҳиқ — муносиб, лойиқ.

ОМОНАТНИ САҚЛАМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сенга бир киши омонат топширса, то қила олсанг, ҳеч ҳол била қабул қилмағил. Ул жиҳатдинки, омонатни қабул қилмоқ бағоят душвордур. Мардум ва жувонмардликнинг йўли улдурки, омонатни қабул қилмағил ва агар қабул қилсанг, яхши сақлағил, токи омонатни эгасига саломат топширғайсан.

Ҳикоят. Мен шундоқ эшитибманки, бир киши кеча саҳар вақтида қоронғуда уйидин ташқари чиқди ва ҳаммомга бормоқ тилади. Ўз дўстларидин бирига деди: „Менинг била ҳаммомга ҳамроҳ бўлиб борғил“. Ул деди: „Сенга ҳамроҳлик қилурман ва лекин ҳаммомга кирмасман, нединким, менинг бир зарурий ишим бордур“. Ул киши ҳамроҳи била ҳаммом томонга кетди. Икки йўлнинг айрилғон бошига бориб, ҳаммомга борғувчи кишига хабар қилмай изига қайтди ва ўзга йўлга равона бўлди. Иттифоқо, бир ўғри ҳаммомга борғувчининг изидин тушди. Лекин ул киши: „Изимдин кетатурғон дўстимдур“, — деб хаёл этди. Ул кишининг кўйнида юз тиллоси бор эрди. Ҳаммомнинг эшигида тиллони кўйнидин чиқариб, кеча қоронғусида танимай, тиллони ўғрига берди ва деди: „Эй биродар, мен ҳаммомга кириб-чиққунча бу зар сенда турсун, ҳаммомдин чиқсам, менга топширғил“. Ўғри зарни олиб, ул жойда ўлтурди. Ул киши ҳаммомдин чиқиб, либосларин кийиб йўлга равона бўлди. Ўғри унинг изидин чақариб деди: „Эй жувонмард, келғил ва мендан зарингни олғил. Бугун мен сенинг омонатингни сақлаб ўз ишимдин қолдим“. Ул киши деди: „Сен кимдурсан, бу олтин қандай олтиндир?“ Ўғри деди:

— Мен бир ўғридурман ва бу сенинг менга топширган зарингдур. Ул киши деди:

— Агар сен ўғри бўлсанг, нима учун зарни олиб кетмадинг?

Ўғри деди:

— Агар минг тилло бўлса ҳам сендин андиша қилмай олиб кетар эрдим. Лекин сен бу зарни менга омонат топшурдинг. Омонатга хиёнат қилмоқ жувонмардликдин эрмасдур.

Бас, эй фарзанд, омонат қабул қилиб, омон сақлаб, то эгасига топширмагунча сенга кўп ранж етадур. Омонат эгаси сендин ҳеч миннатдор бўлмағусидур ва айтадурким: „Топшурғон молимни олдим, унга не зарар тушди“. Демак, чеккан ранжинг зоеъ бўлур. Агар омонатга бир офат етиб йўқ бўлса, сенинг ўзингга ҳеч киши ишонмағусидур ва сен халойиқнинг ўртасида хиёнатчи номи била машҳур бўлурсан. Ана шундай тухматни бўйинга кўтармоқ яхши эрмасдур. Агар мункир¹ бўлсанг, сендин жабр-ситама била олурлар. Шундин сўнг сенга ҳеч одам эътибор қилмас.

Аммо агар сен бир кишига омонат қўймоқ тиласанг, молингни пинҳон бермағил ва икки одил гувоҳнинг олдида берғил. Бир нима берсанг қози хати олиб берғил, то сўнгра қозининг олдига бормоқдин қутулгайсан ва агар қозининг олдига борсанг, ожиз ва залил² бўлмагайсан. Токи қила олсанг, ҳаргиз онт ичмағил ва онт ичмак била машҳур бўлмағил. Агар зарурат бўлгон вақтда онт ичсанг қабул бўлғай. Ундин сўнг тавонғар ва ростгўй бўлсанг ҳам, ўзингни дарвешлар жумласидин ҳисоблаб, камтар бўлғил, нединким, бадномлик ва дуруғгўйликнинг охири қашшоқликдур.

Омонатга хиёнат қилмағил, омонатни кимёйи зар дебдурлар. Ростгўй бўлғил, олам моли ростгўйликка вобастадур³. Кўшиш қил, то фириб емагайсан ва ҳазар қил, то фириб бермагайсан.

¹ Мункир — рад этувчи, инкор этувчи.

² Залил — хор, тубан.

³ Вобаста — бир-бирига боғлиқ.

АСИР СОТҒУН ОЛМОҚНИ(НГ) ЗИКРИДА¹

Эй фарзанд, агар асир сотғун олмоқ (кул сотиб олмоқ) тиласанг, хушёр бўлгилким, одам сотғун олмоқ бағоят душвор илмдур. Чунки кўп бандалар бўлурким, кўзга кўп яхши кўринур. Аммо ақл кўзи билан боқсанг, акси зоҳир бўлур. Аксар халойиқ фикр қилурларким, кул сотиб олмоқ осон ишдир, аммо кўп мушкулдур ва анча кўп донолиг керакдур. Нединким, ҳар киши билмаган матони сотиб олди, билгилки, ўзига албатта зарар қилур ва барча нимарсадин одамзодни(нг) айби ҳазин, билмак мушкулдур. Чунки одамнинг иллоти ҳам, фазилати ҳам кўп бўлур. Баъзан одамнинг бир айбини унинг юз минг фазилати, бир фазилати юз минг иллоти яширур. Одамни фаросат ва тажрибият илми била таниб бўлур. Нединким, бу фаросат илмидинким, одамзодни пайғамбар ва пайғамбар юборгандин ўзга зот билмағусидур. Сен билгилким, банда сотғун бўлмоқда уч шарт бордур. Аввал анинг зоҳиру² ботинидаги³ айб ва ҳазин фаросат била билмак ва иккинчи, ташқи белгиларига қараб, анинг пинҳон ва ошкор иллатларин билмак ва учинчи, ҳар қайси жинснинг наслини, нуқсон ва қадрини идрок қилмак. Аммо аввалги шарт улдуким, ҳар вақт банда сотғун олсанг, яхши билгилким, бандаларнинг харидори икки турлик бўлур: бири юзига қарар, тан ва атрофига қарамас. Бири тан ва атрофига қарар, юзига қарамас. Аммо ҳар киши кул олса, бурун-оғзиға эҳтиёт била назар қилмоқ, андин сўнг оёқларига ва ўзга аъзоларига назар қилмоқ керакдур. Баъзилар нозик ва бежирим қулни, баъзилар тўла ва гўштдор қулни ёқтирадилар. Лекин шуни билгилки, қулга кўзи

¹ Ушбу боб Огаҳий таржимасида тўлиқ бўлмагани учун форс тилидаги Техрон нашри билан Е. Э. Бертельс таржимаси асосида тўлдирилди. (У. Д.)

² Зоҳир — ташқи кўриниш.

³ Ботин — руҳий, ички олам.

тушган одам, биринчи навбатда, унинг юзига қарайди, кейин унинг гавдасига эътибор беради. Чунки ҳамма вақт юз биринчи кўзга ташланади, танаси эътибордан четроқда бўлади. Шунинг учун ҳам қулнинг чиройлилигини танламоқ маъқул, чунки сенинг ўзинг ҳам у билан мулоқотда бўлурсан. Қул танлашда, биринчидан, унинг кўзи ва қошига аҳамият бер, кейин бурнига, лабига ва тишига, кейин эса сочиға қара. Чунки парвардигори олам гўзалликни одамларнинг кўзига ва қошига, нафисликни бурнига, ширинликни лаб ва тишларига, нозикликни юзига жо қилган, буларнинг ҳаммасини гўзал қилиш учун сочни вужудга келтирмиш. Сочни одамнинг кўрки учун яратди. Агар икки кўзи ва қоши гўзал, бурни нафис, лаб ва тишлари ширин, юзи тоза бўлса, бу қулни албатта сотиб ол, қолганлари ҳақида ўйлама. Айниқса, унинг назокатлилигига аҳамият бер, назокат чиройдин юқори турадур. Иккинчи, айтадиларким, қул маълум хизмат учун сотиб олинади. Шунинг учун мўлжалланган ишга муносиб белгиларига эътибор бер. Уз тинчинг, мулоқотинг учун олаётган қулинг бўй-басти ўртача, юмшоқ этли, майин терили, текис суякли, жигарранг ёки қора ўсиқ қошли, қора кўзли, қирра бурунли, хипча белли, юмалоқ энгакли, қизил лабли, текис оппоқ тишли, тани мен айтгандек бўлсин. Бундай қул муносабатда чиройли ва ёқимлидир, хушфеълли, содиқ, зукко ва очиқ чехралидир.

Ақли ва омадли қул аломатлари — қоматли, мўтадил сочли ва этли, оқ-қизил кенг кафтли, бармоқ оралари сербар, кенг пешонали, кулгига мойил, очиқ чехрали ва тўқ кулранг кўзли бўлур. Бундай қул илм ўрганишга қодир, китобат, хазина каби хўжалик ишларига мойил ва ишончли одам бўлур.

Мусиқага яроқли қул майин этли, озгин, ингичка бармоқли бўлур. Сергўшт юзли қулдин эҳтиёт бўл, у ҳеч нарсага ўргана олмайди. У юмшоқ кафтли, оралари кенг очиқ бармоқли, очиқ чехрали, майин терили бўлур, сочлари жуда узун ҳам эмас, жуда калта ҳам эмас, жуда ҳам қизил, жуда ҳам қора эмас, кўзлари

тўқ кулранг, оёқ кафти текис бўлади. Бундай кул ҳар қандай нафис ишни, айниқса, мусиқани тез ўрганadi.

Ҳарбий ишга лаёқатли кул аломатлари — дағал сочли, қад-қомати келишган, чидамли, қаттиқ этли, бақувват бармоқли, мустаҳкам суякли, тери ва тан аъзолари дағал, тортилган томирлари билан бўғимлари мустаҳкам, бўртиб чиққан пайлари танасида кўриниб турар, кенг кафтли, кенг кўкракли, кенг елкали ва бўйни бақувват бўлур. Агар қал бўлса, янада яхшироқ. Албатта, қорни ботиқ, думбаси ихчам, улар ўртасида мустаҳкам пай бўлиши, юрганда болдирлари кўтарилиб туриши керак. Юзи хўмрайган, кўзи қора бўлиши керак. Бундай хусусиятларга эга кул омадли, жасоратли сипоҳ бўлур.

Аёллар хос саройини кўриқловчи кул белгилари — қора танли, аччиқ қиёфали, кўпол терибли, қотма, заиф овозли, ориқ оёқли, қалин лабли, япалоқ бурунли, калта бармоқли, букчайган, ориқ бўйинли бўлур. Бундай кул аёллар хос саройида хизмат қилишга қодирдур. Бу хизматга оқ ёки қизғиш танли ярамайди. Айниқса, сочи олдинга тушган малла сочлидан эҳтиёт бўл, агар унинг кўзида хуморлик, рутубат бўлса, бундай кулни бу ишга яқинлаштирма. Нединким, бундай одамлар аёлни яхши кўрадилар ёки кўшмачилик билан машғул бўладилар.

Итларга ва отларга қарайдиган кулнинг белгилари будур — чақчайган кўзли, қалин қошли, қовоқлари йўғон ва қизил, кўк кўзли, кўз оқида қизил нуқталари бўлур, лаб ва тишлари чўзиқ бўлур, огзи катта бўлур. Бундай кул анча орсиз, сурбет, кўрс, жаҳлдор бўлур ва ҳамиша жанжал қидирар.

Фаррошлик ва ошпазликка ярайдиган кулнинг сифатлари будур — унинг юзи, тани покиза бўлсин, юзи думалоқ, кўл-оёқлари нозик, кўзлари тўқ кулранг, бўйи баланд, камгап, сочлари тўқ малла бўлсин.

Учинчи шарти шулким, сен белгиларига қараб, кулнинг зоҳирий ва ботиний касалликларидан воқиф бўлғил. Кул сотиб олишда зийрак бўл. Нединким, бир кўришда жуда маъқул кўринган кул ярамас бўлиши

ёки аксинча, ярамас бўлиб кўрингани яхши бўлиши мумкин. Бундан ташқари, одамнинг юзи, ташқи кўри-ниши ҳамма вақт ҳам табиий бўлавермайди: баъзан гўзалликка, баъзан хунукликка мойил бўлади. Сен унинг танасин ҳамма аъзоларини эътибор билан кузат. Кўп ҳолларда пинҳона, кўзга ташланмаган ва бир неча кундан кейин юзага чиқадиغان хасталикнинг аломат-лари бўлур. Агар юзи бир оз сарғиш, лаблари оқарган ва кўзлари нурсиз бўлса, у бавосил¹ касалига, агар кўз қовоқларида шиш бўлса, истисқо² касалига мубтало бўлгандур. Кўзларидаги қизиллик, пешонасидаги томир-ларнинг шишиб чиқиши тутқаноқ (куёнчик) хастали-ги аломатидур. Киприкларининг оҳиста ҳаракати, лаб-нинг учиши дилгирлик аломатидур. Бурун суягининг қийшиқлиги бурун қон кетиши ва чипқон аломатидур. Сочнинг ўта қоралиги, қаттиқлиги, қалинлиги, ора-сира қоралиги — сочнинг бўялганлигини билдиради. Тананинг баъзи жойларига ўринсиз тамға, белги қўйил-ган бўлса, диққат билан қара, бу тамғалар тагида мо-хов аломатлари йўқми? Лабнинг оқарганлиги, кўзнинг сарғайиши сариқ касал аломатидур.

Кул сотиб олаётганда уни ётқизиб, икки биқини-ни пайпасла, яхши эътибор бер, бирор ери оғримаяп-тими, хавфли саратон³ йўқми, жигар ёки талоқ хаста-ликлари аломатлари йўқми. Яширин хасталик белгилари билан бирга, очиқ белгиларига: оғиз-бурун, чипқон бадбўйига, кулоқ оғирлигига, дудуқлигига, қадам таш-лашига, милklarининг тўғри ва мустақамлигига ҳам эътибор бер.

Менинг ўғитларимни кулоғингга ол. Кулни ҳалол одамдин ол, бундай кул уйингда ҳам ҳалол бўлур. Фор-сийда гапира оладиган ажнабий қулдин кўра гапира ол-майдиган ажнабий қулни ол, нединким, гапира ол-майдиганни ўз хоҳишинга солишинг мумкин, гапира оладиган қулни ўз хоҳишинга солишинг мушкулдур.

¹ Бавосил — геморрой.

² Истисқо — аъзо бўшлиқларига сув тўпланиши касаллиги.

³ Саратон — рак, ўсма.

Сенда кучли иштиёқ уйғотган куни дарров сотиб олма, аввал бу иштиёқни пасайтир, чунки эҳтирос таъсирида қулнинг ножўя қилиқлари ҳам чиройли кўриниши мумкин. Бошқа хонадонда арзанда бўлган қулни олма: уни эркаламасанг, қочиб кетади ёки бошқага сотиб юборишингни истаб қолади, ё сени ёмон кўриб қолади. Агар уни эркаламасанг, сендин миннатдор бўлмайди, чунки у бошқа жойда ҳам бундай эркалашни кўрган. Аввалги хонадонда ёмон муносабатда бўлган қулни ол, агар сен у билан озгина яхши муомалада бўлсанг, сендин миннатдор бўлади.

Маълум муддатда қулларга бирор нарса тортиқ қилиб тур, уларнинг ҳамма вақт пулга муҳтож бўлишига йўл қўйма. Пулга муҳтож бўлган қул пул топиш йўлига ўтади. Қимматбаҳо қулларни олгин, чунки ҳар қандай нарсанинг қадр-қиммати пулига яраша бўлур. Хўжайини кўп бўлган қулни олма, эри кўп бўлган аёл каби хўжайини кўп бўлган қулдан яхшилик кам бўлур.

Агар қул ҳақиқатан ҳам сотилишини хоҳлаб қолса, тортишиб ўтирма, сотиб юбор. Ажралишни истаган аёлнинг ҳам, сотилишни истаган қулнинг ҳам баҳридин ўтгил, акс ҳолда унисидин ҳам, бунисидин ҳам кўнглинг тўлмайди. Агар қул атайин ялқовлик қилса, агар қасддан ножўя иш қилса, уни чаққонликка ўргатишга овора бўлма, у ҳеч қачон эпчил, чаққон бўлмайди. Бундай қулни тезроқ сотиб қутул, негаки, ухлаётган одамни бир хитоб билан уйғотиш мумкин, аммо дангасани карнай билан ҳам, дўмбира билан ҳам уйғота олмайсан.

Ўз атрофингга бекорчи нонхўрларни кўпайтирма, чунки кичикроқ оила ҳам — бойлик. Қароллар билан шундай муомалада бўлгилки, улар сендин қочишмасин, уларни яхши асра, чунки икки ялқовни асрагандин кўра бир андишали кишини асраш маъқулдир.

Билгилки, уйингдаги қуллар ака-ука тутинмасин, асиралар ўзларини уларнинг синглиси деб билмасинлар, кўп мушкул фалокатлар шу туфайли содир бўлади. Итоаткор бўлишлари учун қулларга ҳам, бошқа хизматкорларга ҳам қудратига яраша юкни мутаносиб бўлиб

бергил. Ўзинг ҳимматлилар орасида ҳимматли, адолатли бўл. Қул ўзининг хўжайинини оға, опа, она, ота ўрнида кўриши керак. Агар қул кўплаб қулфурушларни кўрган бўлса, уни сотиб олма, қул қулфурушдин қаттиқ кўрқиши керак. Агар қул ҳар хил арзимаган иш учун ўзини сотиб юборишларини хоҳласа, ўзининг сотилишидин ва сотиб олинишидин кўрқмаса, унга меҳр кўйма, ундин манфаат йўқ, бошқасига алмаштир. Мен айтгандек йўл тутсанг, тилагингга эришасан.

ЙИГИРМА ТЎРТИНЧИ БОБ

УЙ ВА ЕР СОТИБ ОЛМОҚ ЗИКРИДА¹

Билгил ва шоҳид бўлгилки, эй фарзанд, агар сен ер, уй сотиб олмоқ истасанг ва уни сотмоқ истамасанг, қонунга итоат эт. Сотиб олмоқ бўлсанг, касодлик вақтида сотиб ол, сотмоқчи бўлсанг, талаб қилинган вақтда сот, фойда қидир, бундин уялма, демишларки, бирон нарсани сотиб олмоқчи бўлсанг, усталик қил. Савдолашувни қўлдин берма, чунки савдолашув ва сўраш — ярим савдодур.

Бир нарса сотиб олар бўлсанг, зарар била фойдаси бир хилда бўлсин. Хонавайрон бўлмоқни тиламасанг, даромад устидин харажат қилма. Агар сармоёга зарар етказишни истамасанг, зарар келтирувчи фойдадин сақлан. Мўл-кўлчиликка эга бўлмоқни, қашшоқ бўлмасликни, бировга тобеъ ва очкўз бўлмасликни тиласанг, ҳар ишда сабр қил. Сабр қилмоқ оқилларнинг ишидур. Ҳар қандай ишда ўз фойдангга бепарво бўлма, нединким, бепарволик ҳам аҳмоқликдур. Шошиш била ҳар бир иш раво бўлмас.

Агар уй сотиб олмоқчи бўлсанг, тўғри одамлар яшайдирғон кўчадин сотиб олгил, шаҳар атрофидин, девор тагидаги уйлардин сотиб олмагил. Арзон бўлур

¹ Бу бобнинг бош қисми Огаҳий таржимасида йўқ, форсча кўлёмздан таржима қилинди. (С. Д.)

деб бузуқ уй сотиб олмагил. Уй олмоқчи бўлсанг, аввал кўшнини кўр, араблар „Аввал кўшни, кейин уй“, деганлар.

Донишманд Абузуржмеҳр дейди: „Тўрт нарса оғир фалокатдур: биринчиси — ёмон кўшни; иккинчиси — катта оила; учинчиси — жиззаки хотин; тўртинчиси — муҳтожлик“.

Шундай бир кўчадан уй сотиб олгинки, кўшнинг инсофли одам бўлсин. Уй сотиб олгонингда кўшнини ҳурмат қил, унинг ҳақ-ҳуқуқига риоя қил, чунки шундай дейдилар: кўшни ҳаммадин ҳам катта ҳуқуққа эга.

Ўз кўчангдаги ва маҳаллангдаги одамлар биля яхши яша, касалларни бориб кўр ва ҳол-аҳволларини сўра, кимга таъзия билдириш зарур бўлса, таъзия билдир, маъракада иштирок эт. Кўшнининг ҳар бир ишига ёрдам бер. Агар кўшни шод-хуррам бўлса, шодлигига шерик бўл. Мумкин қадар таом ёки кийим-бошдин совғалар юбор, чунки сен шу кўчада энг ҳурматли кишилардан бўлгил¹.

Ҳамсоянинг ёш ўғлонларини кўрсанг, ўпиб, қучоғинга олиб, навозиш² кўргузгил, кўчанинг қариларини кўрсанг, иззат ва ҳурмат расмин бажо келтур. Ҳар киши бир кишига бир ишни қилса, ул киши ҳам унга шул ишни қилур ва киши ҳар неча яхшилик ё ёмонлик кўрса, ўз феълидин кўрар. Демак, номуносиб ишни қилмагил ва нолойиқ сўзни айтмагилким, ҳар ким қилинмайдургон ишни қилса, айтилмайдургон сўзни айтса, бошқадин қайтур ва бировдин шундоғ сўзни эшитур.

Ватан қилмоқ тиласанг, улуғ шаҳарлардин ватан қилгилки, сенинг беҳбудинг³ ундадур. Уй олсанг, шундоқ уй олгилки, томи ўзгаларнинг томидин баландроқ бўлсун, то халойиқ сени кўрмасунлар ва сен ҳам халойиқни кўрмагайсан.

¹ Шу ўриндан Огаҳий таржимаси бошланди.

² Навозиш — яхшилик қилиш, сийлаш.

³ Беҳбуд — яхшилик, фойда, нажот.

Агар ер ва боғ олсанг, мададсиз¹ ва ҳамсоясиз ердин олмагил ва товонлиғ ерга рағбат қилмагил. Ҳар қандай ер олсанг, айбсиз ва шубҳасиз ерни олғайсан ва айблиг, шубҳалиғ ер олмагил. Ер олсанг, иморат солмоққа машғул бўлгил ва ҳар кун янги-янги иморатлар қилгил, то ҳамма вақт уни янги ва хуррам кўрғайсан. Ҳаргиз ер ва боғнинг иморатидин қўл тортмагилки, ерга ҳар қанча хизмат қилсанг, азиз бўлур ва ҳосил берур. Агар хизмат қилмасанг, ер юзи сенинг еринг бўлса ҳам ҳеч фойдаси йўқдур, балки зарардур.

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ
ЧАҲОРПОЙ (ОТ) СОТИБ ОЛМОҚ
ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар от олмоқ тиласанг хушёр бўл, то хато қилмагайсанки, от била одамнинг зоти бирдек бўлур: яхши от ва яхши одамга ҳар нечук оғир кўйсанг кўтарур. Агар ёмон от ва ёмон одамни ҳар нечаким ёмон десанг ҳануз оздур. Донишлар дебдурларки, жаҳон одам била барподур ва одамлар ҳайвонлар била барподур. Ҳайвонот жумласининг яхшироғи отдур. Уни азиз тутмоқ ҳам кадхудоликдур² ва ҳам мурувватдандур. Масалда айтурларки, отни ва либосни яхши тутғил, токи от ва либос ҳам сени яхши тутғай.

Отнинг яхши ва ёмонин билмак одамларнинг яхши ва ёмонин билмакдин мушкулдур, нединким, одам сўзлайдур ва унинг қандайлигин сўзининг маъносидин билса бўлур. От сўзламас ва унинг давоси дийдоридур. Аввал отнинг дийдориға қарағил, дийдориға назар этгон киши хато қилмайдур, нединки, яхши отнинг дийдори яхши бўлур ва ёмоннинг сурати ёмон бўлур.

Яхши, кўркам отга астон байтара дерлар. Унинг тиши нозик, пайваста туташган ва оқ бўлғай. Пастки лаби узунроқ, бурни баландроқ ва кенг, манглайи кенг, чеккаси очик, қулоги узун ва қулоқларининг ораси

¹ Мададсиз — кўмаксиз.

² Кадхудолик — уй-рўзгор эгаси бўлиш, уйланганлик.

очик, бўйни тўғри, бўйнининг туби йўғон, орқаси баланд, бўғини қисқа, сийнаси кенг, қўл-аёғининг ораси очик, қўйруғи қаттиқ ва узун, қўйруғининг турраси¹ нозик ва қисқа, кўз киприклари қора бўлур. Йўл юрғонда хушёрдур ва орқаси қисқа, қўйруғи ўсук, сағриси кенг, икки сонининг ораси гўшт била тўлиқ ва бир-бирига ёпишгон бўлғай. Шунинг учун мингон киши ҳаракат қилса, унинг ҳаракатидин огоҳ бўлғай. Бу аломатларни баён қилдим. Агар бу аломатлар ҳар бир отда бўлса яхши бўлур.

Яна ҳар рангнинг бир нав ҳунари бўлур. Энг яхши рангли от тўриқ ва хурмо ранг бўлур. Ул иссиқ ва совуққа бардошли бўлур. Аммо хурмо ранг от, яъни жийрон от заиф бўлур. Агар гўшти, сонларининг ораси, қўл-аёғи, туёғи, лабининг ости, манглайи ва қўйруғи қора бўлса, кўп яхши бўлур. Саман от, яъни сариқ-қизилга мойил от бағоят яхши бўлур. Агар саман отнинг юзида нуқта-нуқта қораси бўлса, манглайи, гўшти, сонининг ораси, кўзи, лаби қора бўлса, ул энг яхши саман от саналғай. Гулгун тусли, яъни у бир рангда бўлса ва аблақ² асари бўлмаса ва адҳам³, яъни тим қора бўлса, кўзи қизил бўлмаса, ул ҳам яхшидур. Нединким, аксари қизил кўзли от девона ва айбдор бўлур. Бўз отнинг яхсиси кам бўлур. Кўк рангдаги от, кўпинча, бадфеъл бўлур. Хусусан, кўзининг кети, туёғи оқ бўлса, бадхулқ бўлур. Кулранг туслик отнинг аёғлари оқ бўлса, яхши от бўлур. Аблақ от ёмон бўлур ва унинг яхши қилиқлари кам бўлур.

Мана, сен отларнинг фазилатларин билдинг, энди айбларин ҳам билғил. Отларнинг бир неча турлик айблари бўлур: ҳар айбники ишга зиёни бўлса, кўргувчига ҳам зиёни бўлғай. Яна шундай ҳам от бўлурки, ўзи шум бўлур ва эгасин ўлдиратурғон бўлур. Бундай от ўзининг шу айби била бадхўй бўлур.

Ҳар айб, иллатнинг бир оти бордур. Отнинг ёмонин шул айб ва иллат била билса бўлур. Буларнинг ало-

¹ Турраси — кокили.

² Аблақ — ола-була.

³ Адҳам — қора тўриқ от.

матларин айтурман. Билгилки, отнинг нуқсонларидин бири — гунглик. Гунг от йўлдин чиқиб, йўлин йўқотур. Бирор шарпадин хуркса, уни тўхтатиб бўлмас. Аьмо¹ от, яъни шабқўр от янада ёмон бўлур. У ўзга отлар хурккан нарсадин хуркмас ва ҳар жойга сурсанг борур, парҳез қилмас ва сени сақламас. Кар от ҳам ёмон бўлур. Бунингдек отнинг аломати улким, ўзга отлар овоз берса, ул жавоб бермас ва ҳамиша қулоғи пастга осилгон бўлур. Чап от ҳам ёмон бўлур, кўп хато қилур. Бул отнинг аломати улки, уни бир уйга бурсанг, аввал чап аёгин бўсагадин ичкари қўяр.

Шилпиқ кўзли, яъни шабқўр от кундузи кўр бўлур. Бу отнинг аломати улки, кўзи кўк ўтга мойил бўлур. Ҳамиша кўзини очик тутар ва кипригини тебратмас. Айби бир кўзда бўлур, баъзи отнинг икки кўзида ҳам бўлур. Аҳвал, яъни ғилай отнинг айби сиртида бўлур, лекин араблар ва форслар бунингдек отга муборак деб қарарлар. Шундоқ эшитибманким, Дулдул аҳвал эрди. Аржал ва аҳим от, яъни аёғи оқ шум бўлур, агар чап кўли оқроқ бўлса, шумроқ бўлур. Кўк отнинг икки кўзи кўк бўлса, яхши бўлур. Аммо агар бир кўзи кўк бўлса, хусусан, чап кўзи бўлса, ёмон бўлур. Мурғаб от, яъни кўзи қаро от ёмон бўлур. Бура от ёки қўнғир от ҳам ёмон бўлур. Аҳвар от, яъни икки аёғи қийшиқ от ёмон бўлур. Форслар уни „камон пой“ дерлар — ул кўпинча йиқилур. Қойиғ от, яъни кокилининг устида тик мўй бўлгон от шум бўлур. Мақхуъ от, яъни қўлтигининг остида тик мўй бўлгон от ҳам шум бўлур ва агар икки аёғи оқ бўлса, янада шумроқ бўлур. Асдаф от, яъни туёғи кичик от ҳам шум бўлур, уни ахнаф от ҳам дерлар. Отнинг қўл ва аёғи узун бўлса, ёмон бўлур, бунингдек отни афрақ дерлар.

Аьзал от, яъни қўйруғи эгри от ҳам ёмон бўлур, уни аканаф ҳам дерлар. Ит қўйруқлик от ҳам ёмон бўлур. Афҳаж от ҳам ёмон бўлур, чунки у аёғларини қўли-

¹ Аьмо — кўр, сўқир.

нинг ўрнига қўя олмас. Асбақ от ҳам ёмон бўлур, чунки у ҳамиша чўлоқ бўлур, нединким, суякларининг бўғинларида шиш бўлур.

Аруи от ҳам ёмон бўлур, чунки қўл бўғинларида суяк бўлур. Бул суяк аёғларининг бўғинида бўлса, акраи дерлар. Бундай от ниҳоятда ёмондур ва ул саркашлик қилур ва миндирғони қўймас.

Шамс от кўп кишновчи ва тишлоғич бўлур, заррот от тепағон бўлур, бошин кўп кўтарғон от ҳам ёмон бўлур. Қарға кўз от ҳам ёмон бўлур.

Ҳикоят. Андоқким эшитибман, Аҳмад Фарифуннинг чўпони наврўз куни Аҳмаднинг олдига келиб деди: „Мен наврўзлик келтира олмадим, аммо наврўзликдин яхшироқ бир хушхабар келтирдим“. Аҳмад деди: „Айтғил!“ Чўпон деди: „Ўтғон кеча сизнинг йилқиларингиз минг нафар зоғ кўзлик той туғди“. Аҳмад уни юз таёқ уруб деди: „Бу нечук хушхабардурки, менинг минг тойим шабкўр бўлғай!“

Эй фарзанд, буларни билғондин сўнг отларнинг иллатларидин огоҳ бўлғилким, ҳар бирининг бир оти бордур. Мен бу иллатларни қисқача зикр қилдим. Агар бу воқеаларни мукамал баён қилсам, сўз чўзилур. Бу деганларимнинг барчаси отнинг айбидур. Аммо қарилик барчасидин ёмонроқ айбдур. Ҳар айбга илож қилса бўлур, лекин қариликка илож қилиб бўлмас.

От минмак тиласанг, хурмо ранг катта отни минғил, нединким, агар кишининг сурати ҳар қанча салобатлиг бўлса ҳам, кичик от минса ҳақир кўринур. Билғилки, отнинг чап тарафининг қовурғаси ўнг тарафининг қовурғасидин ортиқ бўлур, санаб кўрғил, агар ҳар отнинг икки тарафи баробар бўлса, унда чап томонининг қобурғаси зиёдроқ бўлғон отни олғилки, у айбсиз ва югурак бўлур, ундин ҳеч от ўтолмас. Чаҳорпой, ер, боғ ва бошқа нарсалар олишни истасанг, шундай нарсаларни олғилки, у тирикликда сенга фойда келтурсин, сендин сўнг ворисларингга яна ҳам фойда берсун ва сенинг аҳли аёлларинг ҳам манфаат топсунлар.

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ ХОТИН ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар хотин олмоқ тиласанг, ўз хурма-тингни яхши сақлагил. Гарчи мол азиз бўлса ҳам, хотин ва фарзандингдин дариф тутмагил. Аммо хотинни покдил, фарзандни фармонбардор ва меҳрибон тутгил, бу иш сенинг қўлингдатур.

Хотин талаб қилсанг, хотиннинг молини талаб қилмагил. Ниҳоятда хушрўй хотин олмагилки, уни маъшуқ тутарлар. Хотин пок ниҳод¹ ва пок дил бўлсун: кадбону² эрига дўст бўлғай. Ҳаёлиғ, тақводор, тили қисқа, молни яхши сақлағувчи бўлсун. Дебдурларки, яхши хотин эрнинг ва умрнинг роҳати бўлур.

Агар хотининг хўбрўй, меҳрибон ва мақбул бўлса ҳам ихтиёрингни буткул унга бермагил ва унинг ҳукми остига кирмагил. Нединким, Искандарга дебдурлар: „Доронинг қизин нима учун олиб хотин қилмассан, бағоят хушрўйдур“. Искандар деди: „Жаҳон халқига голибман, энди бир хотинга маглуб бўлсам, кўп ёмон кўри-нур“. Бас, ўзингдин муҳташамроқ хотинни олмагил, қиз топилса, эридин қолгон хотинни талаб қилмагил. Нединким, унинг (қиз боланинг) кўнглида сенинг меҳрингдин ўзга кишининг меҳри бўлмағай, ҳамма киши бирдек бўлғай деб гумон этғай ва ўзга кишидин тама қилмағай.

Аммо дўст бўлмагон ва кадбону бўлмагон хотиндин қочгил, нединким, дебдурлар: „Кадбону бўлмагон тезроқ банд бўлур, аммо ул масобада³ эрмак. Бунингдек хотин сенинг молингни қўлингдин олиб, сўнгра сени унга молик бўлурга қўймағай, ундин сўнг сен унинг хотини бўлурсан, лекин ул сенга хотин бўлмас“.

Хотин олсанг улуғ салоҳлиғ⁴ хонадондин хотин талаб қилгил. Ҳар турлук авбошнинг қизин олмагил, не-

¹ Пок ниҳод — тоза табиат.

² Кадбону — уй бекаси, ишчан хотин.

³ Масоба — даража, ҳолат.

⁴ Салоҳ — яхшилик.

динким, хотинни уйнинг кадбонулиғи учун олурлар, шаҳват учун олмаслар.

Хотин камолга етгон, оқила бўлгон, онасининг кадбонулиғин, отасининг кадхудолиғин кўргон ва билгон бўлсун. Агар бундоқ нозанин кўлингга тушса, уни асло кўлдин чиқармағил ва жаҳд қилиб уни олғил.

Агар сен хотинингга рашклик қилмасанг, у сенга самимият била муносабатда бўлур. У сенга ота-онанг ва фарзандингдин ҳам мушфикроқ бўлур ва сенга ундин дўстроқ киши топилмас. Агар унга ғайрат¹ кўргузсанг, сенга минг душмандин душманроқ бўлур ва бегона душмандин ҳазар қилса бўлур, лекин ундин ҳазар қилиб бўлмас.

Агар қиз олсанг, уни ҳар қанча яхши кўрсанг ҳам ҳар кеча унинг била ётмағил, ул барчанинг одати ушбудур деб хаёл этар, агар бир вақт сенинг узринг бўлса, ул хотин сенсиз сабр қилур. Агар ҳар кеча унинг била ётмоқни одат қилсанг, ул сенсиз ўзгани орзу қилар ва сабр қилмоқ душвор бўлур.

Ғайрат мардин² бажо келтурғил. Беғайрат кишини киши демағил. Ҳар кишида ғайрат бўлмаса, дини ҳам бўлмағусидир. Хотинни айтғонимдек тутғондин сўнг, агар Худойи Таоло сенга фарзанд берса, унинг парвариши фикрида бўлғил.

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ

ФАРЗАНД ПАРВАРИШ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар фарзандинг бўлса, анга яхши от кўйғил, нединким, отадин фарзанд ҳақларидин бири унга яхши от кўймоқдур. Яна бири улдуким, фарзандни оқил ва меҳрибон дояларга топшурғайсан. Суннат қилур вақтида суннат қилғайсан, қудратингга лойиқ тўй ва томоша қилғайсан ҳамда ўқишни ўргатғайсан. Улуғроқ бўлгондин сўнг, агар раият³ бўлсанг, унга

¹ Ғайрат — рашк, қизғаниш.

² Ғайрат мардин — ҳақиқий рашк.

³ Раият — тобе халқ.

хунар ва касб ўргатгайсан, агар сипоҳ аҳлидин¹ бўлсанг, сипоҳ илмин ўргатгайсан. Буларни билгондин сўнг шиноварлик, яъни сувда юзмакни ўргатгил. Андоққим, мен ўн ёшимда эрконда менинг бир ҳожибим бор эрди, унга Манзар соҳиб деб эрдилар. Ул от минмак илмин яхши билур эрди ва Райҳон отлиқ бир ходимим бор эрди. Отам мени ул икковига топширди, токи улар менга отда юрмоқ, найза урмоқ, завбин отмоқ, чавгон урмоқ, каманд ташламоқ илмин ўргатгайлар. Мен уларнинг ёнида юриб, бир оз фурсатда от устида юришнинг барча илмин ўргандим ва хунарларини билдим. Ундин сўнг Манзар соҳиб ва Райҳон ходим мени отамнинг олдига олиб бориб дедилар: „Эй амир, агар рухсат берсангиз эрта тонгда саҳрода фарзандингиз амирзода ўйнаса, сиз унинг барча ўргангон ишларин кўрсангиз“. Амир „Кўп яхши бўлур!“ — деди. Мен иккинчи кун ҳар на билгон илмим ва хунаримни отамга намоиш қилдим, отам ҳожиб ва ходимга яхши хилъатлар² инъом қилди. Ундин сўнг уларга деди: „Фарзандимга ўргатгон ишларингизни барчасин яхши билибдур, хунарларнинг яхшисин ўргатмишсизлар, лекин яна бир зарур хунар қолибдур“. Улар дедилар: „Ул на хунардур?“ Отам деди: „Бу ўргатгон хунарларингизни зарур вақтда фарзандим учун бошқалар ҳам қила олур, лекин унинг ўзи қиладургон, унинг учун бошқалар қила олмайтургон хунар қолибдур“. Улар: „Ул қайси хунар?“ дедилар. Амир: „Сувда юзмакдурким, бундай ишни фарзандим учун ҳамма одамлар қила олмас“, — деди. Шундин кейин икки маллоҳни, яъни икки кемачини келтуриб, мени уларга топширди. Улар менга юзмак хунарин ўргатдилар. Мен каробит³ била ул ишга машғул бўлдим ва яхши ўргандим. Бир вақт бир неча киши била кемага кириб (ўтириб), Дажла дарёсидин ўтар бўлдик. Тоғгира отлиғ жойда гирдоб бор эрди ва хавфлиғ жой эрди. Устод кемачилар ундин кўп машаққатлар била ўтар эрдилар. Биз

¹ Сипоҳ аҳли — ҳарбий кишилар.

² Хилъат — сарпо, уст-кийим.

³ Каробит — хуррам-нохуррамлик билан.

кема била ўша жойга етушдик. Аммо кемачи уста эрмас ва кемани нечук сурарини билмади. Алқисса, йигирма етти чоғлиқ киши барча бирдан ғарқ бўлдик. Аммо мен ва бир киши, яъни менинг ғуломим, уни зийрак Кайковус дер эрдилар, сузуб чиқдик. Бу воқеадин сўнг отамнинг меҳри кўнглумда беҳад зиёда бўлди, садақалар бердим ва кўп дуолар қилдим. Мен отамнинг бошига ҳам шундай иш тушғонин билмас эрдим. Шунинг учун менга юзмак ҳунарин ўргатгон эркан.

Бас, керакдурким, ҳар турлик фазл ва ҳунарни фарзандингга ўргатгайсан, то оталик шафқати шартин бажо келтурмиш бўлгайсан. Киши бошига на иш тушарин билмағусидур, фазл ва ҳунар ишга яратғусидур.

Демак, фарзандингга ҳунар ва фазл ўргатмакда тақсир қилмағил ва ҳар илмни ўргатувчи муаллимлар таълим учун урсалар, сен шафқат кўргузғил, майли урсунлар, нединким, ёш ўғлон илм ва адабни таёқ била ўрганур ва ўз ихтиёри била ўрганмас. Аммо фарзанд беадаб бўлса ва сенинг ул сабабдин қаҳринг келса, ўз қўлинг била урмағил, муаллимларнинг таёғи била кўрқутғил. Болаларга муаллимлар адаб берсунлар, токи сендин ўғлингнинг кўнглида гина қолмасин. Аммо унинг кўзига ўзингни ҳайбатлиг кўргузғил, то сени хор тутмасин ва ҳамиша сендин кўрқиб юрсин. У бир нарсани орзу қилса, қудратинг етгунча ундин аямағил, то танга ҳаваси била сенинг ўлимингни тиламасин.

Фарзандга адаб, ҳунар ўргатмакни мерос деб билғил. Агар сен хоҳ унга адаб ўргатғил, хоҳ ўргатмағил турмуш машаққатларининг ўзи унга ўргатур. Ундоқким дебдурлар, ота-она тарбияламаса, кеча ва кундуз уни тарбиялайдур.

Оталиқ шартин бажо келтурғилки, фарзандинг вужудга келгондагидек тириклик қилсин, яъни ҳар одамки вужудга келур ва шу кундин эътиборан хулқи ва табиати унга ҳамроҳ бўлур, аммо ул ожизлик ва беқувватликдин уни намоён қила олмағусидур. Катта бўлгон сайин жисми ва руҳи қувват топар ва барча руҳи¹ ри-

¹ Барча руҳи — ҳамма феъл-атвори.

вожланадур, камолга етгондин сўнг тамоми яхшилик ва ёмонлигини зоҳир қилур. Лекин сен адаб, ҳунар ва донишни фарзандингга ўзингдин мерос қилғил, токи унинг ҳаққин бажо келтурмуш бўлғайсан. Чунки хос кишиларнинг фарзандларига адаб ва ҳунардин яхшироқ мерос йўқтур ва омий халойиқнинг фарзандларига ҳирфа¹, пеша²дин яхшироқ мерос йўқдур. Пеша қилмоқ (ўрганмоқ) муҳташамларнинг фарзандларига номуносиб кўринур. Аммо пеша ҳақиқатда барча ҳунарларнинг улугидур. Агар хос одамларнинг фарзанди юз ҳунар билса ва лекин ҳеч касбни қилмаса, айб эрмасдур. Ҳунар эса бир кун ишга ярағусидур.

Ҳикоят. Гиштосб^{25*} ўзининг мулки ва салтанатидин жудо бўлди. Унинг қиссаси бағоят узокдур. Салтанатидин жудо бўлгондин сўнг Рум^{26*} шаҳарларидин Қустантиния^{27*} шаҳрига борди. Ёнида бир танга йўқ эрди, кишилардин бир танга ҳам тилай олмади. Аммо ундоқ эрдиким, ёшликда бир темирчининг фарзандин кўрмиш эрдиким, ул ҳунар ўрганиб, отаси била пичоқлар ва қиличлар тузатур эрди. Гиштосбнинг толеъига ушбу ҳунар эсига тушмиш. Ноилож, бир кун уларнинг олдига бориб, темирчилик пешасин (ҳунарин) ўргонмиш эрди. Бир кун Рум шаҳрига борди, лекин авқотгузарлик учун ҳеч нарсаси йўқ эрди. Охир бир темирчининг дўконига борди ва деди: „Мен бу ҳунарни билурман“. Алар уни муздурлик (мардикорчилик) учун ишлатди. Ул мазкур вилоятда мутаваққиф³ бўлди ва ул ҳунар сабабидин ўз элига келгунча ҳеч кишига муҳтож бўлмади, унинг қиссаси машҳурдур. Ундин сўнг: „Ҳеч бир муҳташам, ҳашаматли, ҳайбатли киши ўз фарзандига ҳунар ва пеша ўргатмоқни айб билмасун. Кўп вақтлар бўлурки, мол, асбоб ва шижоат наф қилмағусидур. Бирон пешани ўргонса, бир кун ул пеша ишга ярағусидур“, — деб буюрди. Ундин сўнг Ажам аслзодалари орасида расм ундоқ бўлдиким, муҳташам кишилардин пе-

¹ Ҳирфа — савдо, ҳунар.

² Пеша — касб.

³ Мутаваққиф — тўхташ, яшаб қолиш.

шасиз ҳеч ким қолмади ва унга муҳтож бўлмасалар ҳам ўзларига ул ҳунарни одат қилдилар.

Бас, фарзандинга ҳар на ўргата олсанг ўргатгил, унинг фойдаси сенга ҳам етишур. Аммо фарзандинг балоғатга етгон бўлса, кўрғил, унинг оила бошлиғи бўлмоққа, хотин олмоқ ва рўзгор ишларига машғул бўлмоққа салоҳияти бўлса, сен унга хотин олиб бергил, токи шу била сен унинг бу ҳақин ҳам бажаргон бўлгайсан. Лекин агар ўғлингни уйлантирмоқ ва қизингни эрга бермоқ тиласанг, зинҳор ўз қариндошларинг била беришиб-олишмагил. Бегонадин хотин олғил, нединким, ўз қариндошларингдин олмасанг ҳам улар сенинг била гўшт, қондек яқиндурлар. Бошқа қабиладин хотин олғил. Бу била бир қабилани икки қабила қилмиш бўлгайсан, бегонани ўзингга қариндош қилгайсан, токи бир қувватинг икки бўлғай, икки тарафдин мададинг ва кўмагинг кўпайғай.

Аммо агар билсангким, ўғлингга кадхудо¹ бўлмоқлик ва хотин олмоқлик майли бўлмаса, бир мусулмоннинг қизини балога қўймагилки, иккови ҳам бир-биридин безор бўлурлар. Қиз ва йигитни ўз ҳолига қўйғил, катта бўлгондин сўнг ўзи нима қилса, шундоқ қилсун.

Агар қизинг бўлса, уни мастура дояларга топширгил, токи яхши парвариш қилгайлар ва каттароқ бўлгондин сўнг муаллимга топширгил. Балоғатга етгондин сўнг ҳаракат қилиб эрга бергил, унга шафқат ва марҳамат кўргузғил, нединким, қиз отанинг асири бўлур. Ўғил отасиз бўлса ҳам бир иш талабига бора олур ва ўзин маишатлиг тутар. Қиз эса ожиз ва бечора бўлур. Ҳар на боринг бўлса, аввал бурун қизга бергил ва унинг асбобин тузатгил. Тезроқ уни бир кишининг бўйнига банд этгил, токи унинг ғамидин қутулгайсан. Агар қизинг эрга тегмагон бўлса, уйланмагон йигитга топширгил, токи унга кўнгул боғласин ва ул бунга кўнгул боғласин.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманки, Ажам подшоҳининг қизи Шаҳрбонуни^{28*} асир этиб, Ажамдин Арабга Сал-

¹ Кадхудо — рўзгор боши.

мон Форисийнинг^{29*} уйига келтурдилар ва шу ерда уни эрга бермоқчи бўлдилар. Шаҳрбону деди: „То куёвни кўрмагунимча унга хотин бўлмасман. Мени мезанага ўтқизиб, арабнинг сайидларини менинг олдимдин ўтказинглар. Мен қай кишини ихтиёр қилсам, ул киши менга эр бўлсун“. Уни Салмоннинг уйида бир мезанага ўтқизиб қўйдилар ва Салмон ҳам унинг қошида ўлтуруб, сайидларни унинг олдидан ўтказиб, „Бу фалон, бу фалондур“ деб таъриф қилур эрди ва ҳар бирининг ҳақида бир нима дер эрди.

Ҳазрат Умар^{30*} келган вақтда Шаҳрбону: „Бу кимдур?“ — деб сўради. Салмон деди: „Умардур!“ Шаҳрбону деди: „Бу бағоят улуғ ва муҳташам кишидур, аммо қаридур“. Ундан сўнг ҳазрат Али^{31*} ўтди. Шаҳрбону сўради: „Бу кимдур?“. Салмон деди: „Ҳазрат расули акрамнинг амакизодаси Алидур“. Шаҳрбону деди: „Бу бағоят улуғ ва муҳташамдур ва менга муносибдур. Лекин мен эрта қиёматда Фотимаи^{32*} захродин шарм қилурман, бу жиҳатдин уни қабул қилмасман“. Ундин сўнг ҳазрат имом Ҳасанни^{33*} кўриб деди: „Бу менга лойиқдур, аммо кўп хотин олибдур. Бу сабабдин уни ҳам қабул қилмасман“. Ундин сўнг имом Ҳусанни^{34*} кўриб деди: „Бу киши менга муносибдур, яъни бўйдоқ йигитга эрга тегмағон қиз муносиб. Мен шу вақтга қадар эрга текканим йўқ, у ҳам шу вақтга қадар уйланмағон“.

Аммо, эй фарзанд, яхши юзлик¹ куёв талаб қил ва қизингни хунук юзли одамга бермағил, нединким, қиз бадруй йигитга кўнгул қўймағусидур ва сенга ҳамда куёвга бадномлик ҳосил бўлғусидур. Куёвнинг юзи, сўзи пок бўлсун. У номусли ва кадхудо бўлмоғи керакдур, аммо куёв неъмат ва ҳашаматда сендин пастроқ бўлсун, у сен била фахрлансун, аммо сен у била фахрланмағил, токи қизинг иззат ва роҳат била зиндагонлик қилсун. Бундоқ бўлгондин сўнг куёвдин кўп нарса талаб қилмағил.

Қизингни канизакдек сотмағил, токи унинг ўзи мурувват ва ҳамият² қондасин қўлдин бермағусидур. Сен

¹ Яхши юзлик — хушрўй.

² Ҳамият — ор-номусни сақлаш.

ҳар нарсани қабул қилиб, қизингни куёвингнинг бўйнига банд қилгил ва шунинг била қизингнинг ҳам меҳнатидин кутулгил.

ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ

ДЎСТ ТУТМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгилки, то киши тирикдур, дўстсиз бўлмағусидур. Кишининг дўстсиз бўлғонидин биродарсиз бўлғони яхшидур. Бир ҳақимдан сўрдилар: „Дўст яхшироқдурму ё биродар?“ Ҳақим айтди: „Дўст бўлса яхшидур“.

Демак, дўстнинг иши ҳақида ўйлагил, уларга ҳалялар бермоқ, мурувватлар қилмоқ била дўстлик қоида син маҳкам қилгил. Нединким, ҳар киши дўстларни ёд қилмаса, дўстлар ҳам ёд қилмағусидур ва ул киши ҳамиша дўстсиз қолғусидур.

Ҳамма вақт дўст тутмоқни одат қилгил, зероки, ҳар кишининг дўсти кўп бўлса, айблари шунча сир тутилур ва фазилати кўпаюр. Лекин ҳар вақт янги дўст топсанг, кўҳна дўстларни тарк этмагил ва улардин юз ўтурмагил, токи ҳамиша дўстинг кўп бўлсун, дебдурларки, яхши дўст кишига улуғ ганждур. Одамлар ҳақида ўйлаб кўрки, улар сен била дўстлик йўлига кирарлар, аммо ярим дўст бўлурлар. Шулар била соз муносабатда бўл ва улар била ҳар турлук яхши ва ёмонда муттафиқ¹ бўлгил, токи улар сендин кўп яхшиликларни кўрса, тадриж² била кейинроқ яқдил дўст бўлурлар. Бир кун Искандардин сўрдиларки: „Бунча оз сармоя била бу мардикор кўп мулкни қандай хислат била қўлга киргуздинг?“ Искандар жавоб бердиким: „Талаттуф³ била душманларни қўлга киритдим ва таахҳуд⁴ йўли била дўстларни йўлга солдим. Бу жиҳатдин шунча мамлакатни қўлга олдим“.

¹ Муттафиқ — дўст, бирлашган.

² Тадриж — аста-секин.

³ Талаттуф — раҳмдиллик.

⁴ Таахҳуд — аҳд қилиш, сўз бериш.

Яна билгилки, дўстларнинг дўстлари ҳам дўстларингдур. Эҳтимолки, унинг ўша одамга дўстлиги сенинг дўстлигингдин кўпроқдур. Агар дўстинг сенинг душманингни севса, бундай дўстдин эҳтиёт бўл, нединким, бундай дўст душман тарафидин сенга ёмонлик қилишдин ҳам андиша қилмағай. Сенинг дўстингга душман бўлгон дўстдин ҳам парҳез этгил.

Ҳар дўстким, сендин ҳеч сабабсиз гинали бўлса, унинг дўстлигининг тамаъ қилмағил ва жаҳонда ундин айблироқ ва ундин ҳам ёмонроқ бўлмағай.

Билгилки, жаҳонда айбсиз одам бўлмас, аммо сен салоҳиятлиғ, мурувватлиғ бўл, нединким, бундайларнинг айби кам бўлур. Мурувватсиз, фазилатсиз кишини дўст тутмағилки, бундай кишининг хосияти бўлмас ва уларни нон дўстлари зумрасидин тутгил, нединким, улар нон дўстидурлар, ор ва номус дўсти эмасдурлар.

Яхши, ёмон одамни билгил ва икковига ҳам дўстлик қилгил. Яхшиларга кўнгул била ва ёмонларга тил била дўстлик қилгил, токи икки тоифанинг ҳам дўстлиги сенга нисбатан ҳосил бўлсун, нединким, кишининг ҳожати танҳо дўстига тушмағусидур. Бир вақт бўлурки, кишининг ҳожати зарурат юзидин ёмонларга ҳам тушғусидур. Демак, бу икки тоифанинг ҳам дўстлигин ҳосил қилгил.

Ақлсиз одамлар била ҳаргиз дўст бўлмағил. Ақлсиз дўст ақли душмандин ёмонроқдур, чунки ақлсиз дўст шундоқ иш қилурки, ақли душман уни қила олмас. Мурувватлиғ, илмлиғ ва вафолиғ кишиларни дўст тутгилки, то сен ҳам ул фазилатлар била янада машхур бўлғайсан. Бемурувват, меҳр-шафқатсиз, ҳунарсиз (илмсиз) кишилар била ўлтурмағил. Беҳунар била ўлтургондин танҳолиғ яхшироқдур. Ҳаргиз дўстларнинг ҳақин зоеъ қилмағил, то сендин маломат қилмасунлар.

Одамлар икки гуруҳ бўлурлар: бири — дўстларнинг ҳақин зоеъ қилғувчи ва бири — яхшилиқни яхши билғувчи. Билгилки, дўстликка лойиқ одамни икки нарсдин билса бўлур: бири улки, дўстига тангдастлик етишгон вақтда қудрати етгунча молин дўстидин дариг қилмас ва қашшоқлик вақтида ундин юз ўгирмас, яна бири

улки, дўсти бу жаҳондин ўтғондин сўнг ҳам ул дўстининг фарзандларин, қариндошларин ва дўстларин талаб қилгай, уларга яхшилик кўргузгай. Гоҳ-гоҳ дўстининг мозори зиёратига боргай ва ҳасрат чекиб, дуолар қилгай.

Ҳикоят. Ундог эшитибманки, Суқрот ҳакимни ўлдириш учун олиб бораётган чоғда унга „Бутпараст бўл!“ — деб кўп айтдилар. Ул деди: „Бундоқ сўзни айтурдин тил чекингларким, мен ҳаргиз ул ишни қилмасман!“ Уни ўлдиришга олиб борар эдилар. Шогирдларидин бир жамоа унга ҳамроҳ бўлиб борар эдилар. Улар йиғлаб, зорлиғ қилиб сўрардилар: „Эй ҳаким, энди ўлимга кўнгил қўймишсан, айтгил, сени қайси ерга дафн этайлик?“ Суқрот табассум қилиб деди: „Қай жойни кўнглунгиз тиласа, ул жойга дафн қилинг, яъни менинг жасадим қайда бўлса, сўнгақларим унда бўлгай, фақат мени ёд қилсангиз бас!“

Эй фарзанд, одамлар била дўстлиғинг ўртача бўлсун. Дўстим кўп деб барчасига умид била кўнгул боғламагил, илгари ва кейинга қарагил. Дўстларингнинг эътиқодидин гофил бўлмагил. Агар сенинг мингта дўстинг бўлса, зоҳирда барчасига сендин дўстроқ киши бўлмагай. Дўстликни фароғликда ва тангдастликда имтиҳон қилгил, фароғликда роз ва таом била, тангдастликда суд ва зиён била.

Ҳар дўстки, сенинг душманингни душман тутмас, уни дўст демагил.

Агар қашшоқ бўлсанг, молдор дўст талаб қилмагил, нединким, қашшоқни ҳеч киши дўст тутмағусидур, хусусан, молдорлар ёмон кўргусидур. Ўзинга лойиқ дўст ахтаргил. Агар сен молдор бўлсанг ва қашшоқ дўст тутсанг бу раводур. Аммо халқнинг дўстлиғига кўнглингни рост тутгил, токи барча ишларинг тўғри бўлгай.

Агар дўстингнинг кўнели ҳеч гуноҳсиз сендин қолса, уни қайтиб келурга машғул бўлмагил, нединким, тамағир, кекчи дўстдин узоқ бўлгил, унинг дўстлиғи ҳақиқий эрмасдур, балки тамағ учундур. Ҳасадлиг кишиларга ҳаргиз дўст бўлмагил, чунки ҳасадлиг киши

дўстликқа лойиқ эрмасдур, чунки ҳосиднинг¹ ҳасади ҳаргиз кетмағусидур ва ҳамиша сендин озурда² ва гинадор бўлғусидур.

Эй фарзанд, сен чин дўст тутмоқ ҳолидин огоҳ бўлдинг, энди душман ҳолидин ҳам огоҳлик топғил.

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ ДУШМАНДИН АНДИША ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, жаҳд³ қилиб ҳаргиз ҳеч кишини ўзинга душман тутмағил. Аммо бир киши ноғоҳ сенга душман бўлса, асло кўрқмағил, лекин унинг ошкор ва ниҳон ишларидин гоғил бўлмағил ва ҳамиша унинг тадбирида бўлғил. Ҳар вақт унинг ҳийласидин хабардор бўлғил. Ҳамиша душманнинг ҳолин ва фикр-хаёлин билмакнинг ҳаракатида бўлғил, то бир бало ва офатга гирифтор бўлмағайсан. Ишинг ривож топмаса, қувватинг бўлмаса, душманга душманлик кўргузмағил. Ўзингни душманга улуғ кўргузғил. Агарчи ожиз бўлсанг ҳам ғайрат қил, ўзингни ожиз кўргузмағил.

Душманнинг хуш сўзига кўнгул қўймағил. Агар душман ҳар қанча яхшилик кўргузса, ундин бегумон бўлмағил. Қувватлик душмандин ҳамиша хушёр ва эҳтиёт бўлғилки, дебдурлар: икки кишидин кўрқмоқ керакдур: бири қавий⁴ душман ва бири ғаддор⁵ дўст.

Кичик душманни камкуч ва хор деб ўйламағил. Унга улуғ душмандин кўпроқ душманлик қил ва уни кичик, ожиз билмағил.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманким, Хуросонда Муҳаллаб отлиг бир муҳташам иёр^{35*} бор эрди. У бир кун кўчада юриб борур эрди, йўлда ётгон бир қовуннинг пўчоғига суруниб йиқилди. Дарҳол пичоғини чиқариб

¹ Ҳосид — ҳасадчи.

² Озурда — озор чеккан.

³ Жаҳд — астойдил ҳаракат қилиш.

⁴ Қавий — кучли, қувватли.

⁵ Ғаддор — алдамчи, бераҳм, золим.

ҳалиги пўчоқни пичоқлади. Унинг чокари деди: „Сарҳанг¹, бунча иёр ва муҳташам бўла туриб пўчоққа пичоқ урдинг, бунинг боиси недур, шарм қилмасмусан?“ Мухаллаб деди: „Мени-ку йиқитгон пўчоқ бўлгоч, хўш, кимга пичоқ урай? Ҳар ким мени йиқса, ул душмандур“.

Демак, (душман) ҳар қанча хор бўлса ҳам, уни хор ва ҳақир билмағилким, ҳар ким душманни хор тутса, тезроқ ўзи хор бўлур.

Бас, душман сени ҳалок этмасун, балки сен унинг ҳалокати тадбирида бўлғил. Аммо душманга голиб бўлсанг, фахрланиб, ҳамиша ожизлигин ва манкуб² лигин халққа зоҳир қилмағил ва „шундай голиблик била унинг ожизлигига тараҳҳум қилдим“, демағил. Агар ул сенга голиб бўлса, улуғ ору номусдурки, бир ожиз душманга мағлуб бўлмиш бўлғайсан. Агар душман бир кичик подшоҳ бўлса, ногоҳ бир улуғ подшоҳга голиб бўлса, шоирлар унинг отига зафарномалар айтурлар, котиблар фатҳномалар ёзурлар ва уни улуғ подшоҳдин баландроқ таъриф этурлар, унинг лашкарларини, пиёда ва суворийларини шердин, аждаҳодин зиёдароқ тавсиф қилурлар, шаън-шавкат ва фавқуллода ҳодисаларни мадҳ қилишни вужудга келтирурлар, нединким, агар ул мағлуб бўлгон улуғ подшоҳни ожизлик била мазаммат³ қилсалар, зафар топгон кичик подшоҳга ҳеч қандай ифтихор ва номдорлиг бўлмағусидур.

Ҳикоят. Бир вақтда бир хотин подшоҳ бор эрди. Уни Саййида^{36*} дер эрдилар. (У хотин) Подшоҳ бағоят афифа, зоҳида⁴ ва маликзода⁵ хотин эрди. Саййида менинг онаминг амакисига қиз эрди ва Фахруддавланинг хотини эрди. Фахруддавла вафот қилди, ундин бир ўғил фарзанд қолди. Унга Миждуддавла деб от кўйиб, подшоҳлик отин бердилар. Аммо ўттиз йилгача онаси подшоҳлик қилди. Миждуддавла катта бўлди, аммо кўп

¹ Сарҳанг — лашкарбоши.

² Манкуб — бахтсиз, азобда қолган, хароб.

³ Мазаммат — ёмонлик, тубанлик, хўрлик.

⁴ Зоҳида — диндор.

⁵ Маликзода — подшоҳзода.

ярамас эрди, оти подшоҳ, лекин ҳамиша канизаклар била ишрат сурар эрди. Онаси Рай, Исфаҳон ва Кўҳистон вилоятларида ўттиз йилдин кўпроқ подшоҳлик маснадида ўлтуриб, ҳукумат сўрарди.

Эй фарзанд, бу сўздин менинг мақсудим улдурким, сенинг бобонг султон Маҳмуд Ғозий бир вақт ул хотиннинг олдиға элчи юбориб дедики: „Хутба ва сикка¹ни менинг номимга музайян қилгил ва хирож бергил. Йўқ эрса бориб вилоятингни олиб, сени неснобуд қилурман ва кўп таҳдид, тахвиф² кўргузиб, вайрон қилурман“, — деб нома юборди. Элчи номани ва пайғомни³ Саййидаға топширди. Саййида элчига деди: „Султон Маҳмудга айтгил, менинг эрим тирикликда сен биз томонга йўл солмасанг ва Райга ҳужум қилмасанг деб кўнглумга келур эрди. Менинг эрим ўлди, сўнг бу андиша менинг бошимга тушди ва дер эрдимки, Султон Маҳмуд улуғ ва оқил подшоҳдур ва ўзи яхши билурки, шунингдек улуғ подшоҳ менингдек бир ожиз хотиннинг урушига келмоғи бағоят номуносибдур. Энди шунча сўз била ҳам келмак тиласа, келсун. Ҳақ гувоҳ бўлғайки, мен ҳаргиз қочмағумдур ва уруш майдонида барқарор турғумдур, нединким, уруш икки ишдин ташқари бўлмағусидур; икки лашкарнинг бири шикаст ва бири зафар топғусидур. Агар мен унга шикаст берсам, барча оламға: „Жаҳон подшоҳларига шикаст бергон султонга шикаст бердим!“ — деган мазмун била нома ёзарман. Яна шуаро⁴ ва фузалолар⁵ ҳам фатҳнома ёзарлар ва қасидалар айтарлар. Бу иш бутун оламга машҳур бўлур. Агар ул зафар топиб, менга шикаст еткурса, на сўз ёза олғай, чунки бир хотиннинг шикасти унингдек улуғ подшоҳға фатҳ ва фахр бўлмағусидур“.

Султон Маҳмуд бу сўздин сўнг то ул хотин ўлмагунча унинг мулкиға шикает бермакка қасд этмади.

¹ Сикка — олтин, кумуш ва чақа пул устига урилган тамға.

² Тахвиф — кўрқитиш.

³ Пайғом — дарак, хабар.

⁴ Шуаро — шоирлар.

⁵ Фузало — олимлар, донишмандлар, фозиллар.

Демак, эй фарзанд, ҳеч душманни кичик тутмағил ва унинг ҳолидин ғофил бўлмағил. Хусусан, уйдаги душмандин кўпроқ қўрқғилки, унинг қилғон ишини бегона душман қила олмағай. Ул сендин хижолатманд бўлгондин сўнг ҳаргиз кўнглини сенинг фикрингдин холи қилмас. Сенинг барча аҳволингни билур, бегона душман эса уни билмас. Бас, ҳеч душманга якдил, ҳақиқий дўстлик қилмағил ва лекин мажозий дўстлик қилғил. Эҳтимол, бундай дўстлик ҳақиқатга айланғай, нединким, кўп дўстликнинг охири душманликка ва кўп душманликнинг охири дўстликка айланур. Сўнгги бўлгон дўстлик ёки душманлик маҳкам ва қаттиқроқ бўлур. Душмандин кўра дўстни кўпроқ қилмоққа жаҳд қилғил. Лекин мингта дўстинг бўлса, бирисини ҳам ўзингта душман қилмағил, нединким, мингта дўстинг сени ҳимоя қила олмас ва ул бир душман сенга бадфеъллик била қарашдин бир нафас ғофил бўлмас.

Халойиқнинг иссиқ ва совуғин кўтармакни ҳамиша ўзингта ор билғилки, ҳар киши ўз қадрин билмаса, ўзига нуқсон қилур. Душман сендин қувватлироқ бўлса, унга душманлик изҳор қилмағил ва ҳар душман сендин ожизроқ бўлса, унинг макридин осуда бўлмағил. Агар душман омонлик тиласа, гарчи у бадкирдор ва қаттиқ душман бўлса ҳам, унга омонлик берғил ва буни улуғ давлат ва яхши ғанимат кўрғил. Дебдурларки, душманнинг қочғони ва омонлик тилағони (унинг) ўлғони била баробардур. Лекин бир душман сенинг илкингда ҳалок бўлса, унга шодлик қилмоғинг раводур ва агар ул ўз ажали била ўлса, бунга шодмон бўлмағил. Агар ўзингни ўлмаслиғингни таҳқиқ¹ билсанг, ундин сўнг шодлик қил. Ҳақимлар дебдурларки, ҳар киши душмандин бир нафас сўнг ўлса, бу ўлимни ғанимат деб билмак керакдур. Аммо барчамиз ўлмоғимизни билмағонимиздин сўнг душманнинг ўлимига шодмон бўлғонимиз муносиб эрмасдур. Барчамиз сафар қилурмиз ва ҳеч қачон ўзимиз била бирга яхшиликдин бошқа озукни олиб кета олмасмиз.

Ҳикоят. Эшитибманки, Искандар Зулқарнайн^{37*} оламнинг атрофин айланиб, жаҳоннинг барча мамо-

¹ Таҳқиқ — бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш, текшириб кўриш.

ликин¹ мусаххар² қилди. Ундин сўнг ўз уйига келмак қасди била қайтиб, Домған вилоятига етгон эрди, ажали етди, умаросига васият қилиб деди: „Мени бир тобутга қўйинг ва тобутнинг бир тарафин тешиб, ул тешикдин илкимни чиқариб, кафтимни очиб қўйинг, ундин сўнг тобутни кўтаринг, то барча халойиқ кўрсунларки, гарчи бутун жаҳон мамоликин олмишман, аммо охири холи (бўш) илик³ била жаҳондин борурман“.

Бас, эй фарзанд, хоҳ дўстлиг бўлсин ва хоҳ душманлиг бўлсин, барча ишни андозада эътидол⁴ била қилғил, нединким, эътидол ақлнинг бир жузьидир. Бадхоҳ⁵ларга бадхоҳ бўлғил, гарданкаш⁶ларга гарданкаш бўлғил, нодон ва жангжўйларга сабр қилғил. Қаҳринг келгон вақтда қаҳрни ютғил ва дўст, душман била оҳиста сўзлашғил, яхши ва ёмон ҳар сўзким айтсанг, унинг жавобига кўз тутғил, ҳар сўзни халқнинг юзига айта олмасанг, изидин ҳам айтма. Сенинг айбинга тил оча олмағудек кишининг айбига ҳам тил очмағил, ҳаргиз икки юзлик бўлмағил ва икки юзлик одамдин йироқ бўлғил. Фаммоз⁷ кишидин кўрқғил, нединким, унинг бир соатда бузгон ишин бир йилда тузатиб бўлмағусидур. Ҳар қанча улуг ва мухташам бўлсанг ҳам сендин кучлироқ киши била урушмағил. Фашёғурс^{8*} ҳаким дебдурки, ўн хислатни ўзингга пеша қилғил, то балолардин қутулғайсан: бири шуки, ўзингдин зўр киши била урушмағил; тундхўй⁸ кишининг олдида сўзга лажож⁹ бермағил; ҳасуд¹⁰ одам била мажлисда ўлтурмағил; нодон киши била мунозара қилмағил; риёий¹¹ одам

¹ Мамолик — мамлакатлар.

² Мусаххар — фатҳ этилган, бўйсундирилган.

³ Илик — қўл.

⁴ Эътидол — ўрта даража, муътадиллик.

⁵ Бадхоҳ — бировга ёмонлик соғинувчи.

⁶ Гарданкаш — бўйин товловчи, итоатсиз.

⁷ Фаммоз — чақимчи, сир очувчи.

⁸ Тундхўй — бир гаплик, ўжар.

⁹ Лажож — бир иш ва талаб устида қаттиқ туриш.

¹⁰ Ҳасуд — ҳасадчи, кўролмовчи.

¹¹ Риёий — риёкор, иккиюзламачи.

била дўст бўлмағил; ёлгончи одам била муомала қилмағил; бахил киши била суҳбат тутмағил; ғаюр, тамкин киши била шароб ичмағил; хотинлар била бир ерда кўп ўлтурмағил; кишига сирингни айтмағил, токи обрўйинг тўкилмасин.

Агар бир киши сенинг айбингни айтса, жаҳд ва саъй била ул айбни ўзингдин йироқ қилғил; ҳеч одамни ул миқдор таъриф қилмағилки, бир вақти келиб уни мазаммат қила олмағайсан ва ҳеч одамни ул соҳада мазаммат қилмағилки, яна бир вақт келса, уни таъриф эта олмағайсан. Ҳар киши сенга муҳтож бўлса, уни гила, қаҳр била кўрқутмағил, нединким, ҳар киши сендин мустағний¹ бўлмаса, сенинг гила ва қаҳрингдин кўрқмағусидур. Ҳар киши сенга муҳтож бўлса, уни бирдан забун² этмағил ва агар улуғ гуноҳ қилгон бўлса ҳам афв этғил ва ўзингдин кичиклар била ободон, меҳрибон бўлғил, нединким, кичиклар сенинг зироатгоҳингдурлар ва сенинг барча ишингни улар битказурлар. Агар мазраа³ вайрон бўлса, баргу⁴ навосиз⁵ ва ҳосилсиз қолгунгдур.

Бир ишни икки кишига буюрмағил. Бу сенинг амрингдур, амринг халал топмасун. Нединким, дебдурлар: „Икки киши шерик бўлса, қозон қайнамағусидур“.

Агар бир киши сенга иш буюрса, ул ишни бажаришда ўзингга шерик тиламағил, токи ул ишда халал зоҳир бўлмағай ва ул ишда обрўлиг бўлғайсан. Аммо дўст ва душманинг ҳақида карим⁶ бўлғил. Гуноҳи учун халқни қаттиқ тутмағил ва ботил учун халқнинг укубатига кўнгул боғламағил. Карам ва лутф тарафин илгари тутғил, токи барча яхшига яхши кўринғайсан.

¹ Мустағний — риёкор, иккиюзламачи.

² Забун — ожиз, бечора, кучсиз.

³ Мазраа, (мазраъ) — экинзор.

⁴ Барг — япроқ, бойлик.

⁵ Навосиз — мевасиз.

⁶ Карим — карамли, олийжаноб.

АФВ ВА УҚУБАТ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар нарса учун халқни уқубатга мустаҳиқ¹ билмағил. Агар бир киши гуноҳ қилиб, узр айтса, қабул қилғил, нединким, ул одамдур ва гуноҳни барчадин бурун Одам қилибдур.

Қаҳр била уқубат қилмағил, токи бир бегуноҳни уқубатга сазовор қилмағайсан. Ҳар нарса учун кишига ғазаб қилмағил ва ғазаб вақтида қаҳрни ютмоқни одат қил. Бир гуноҳ учун сендин афв тиласалар афв қилмоқни ўзингга вожиб бил. Агар гуноҳкорнинг гуноҳин афв қилмай, унга уқубат қилсанг, сенинг ундин зиёдалигинг қачон маълум бўлғай? Унинг гуноҳин афв қилгонингдин сўнг уни койимағил ва унинг гуноҳин асло ёдингга келтурмағил, йўқ эрса, гуноҳин афв қилмамиш бўлғайсан. Аммо ўзинг узр сўрагулик даражада гуноҳ қилмағил ва агар қилсанг узр қўлмоқдин² ор этмағил. Агар бир киши уқубатга лойиқ гуноҳ қилса, унинг гуноҳин ҳаддига қарағил ва гуноҳига лойиқ уқубат буюргил. Инсоф аҳли дебдурларки, уқубатни гуноҳга лойиқ қилмоқ керакдур. Аммо мен айтурманки, бир киши гуноҳ қилиб, унга уқубат қилмоқ вожиб бўлгон бўлса, сен унинг гуноҳига лойиқ уқубат қилмоқчи бўлсанг, раҳм, карам ва ҳалим тариқин қўлдин бермағил. Бу ҳолда шундоқ қилғилки, бир дирам гуноҳига ярим дирам уқубатни буюргил, токи бу била ҳам сиёсат расмин бажо келтурмиш бўлғайсан ва ҳам мурувват ва карам шартин бажо келтурмиш бўлғайсан, ҳам каримлар хайлидин, ҳам сиёсат аҳлидин бўлғайсан, нединким, раҳмлиқ одамлардин раҳмсиз кишиларнинг иши пайдо бўлмоғи номуносибдур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманким, Муовиянинг^{39*} замонида бир жамоа гуноҳ қилдиларки, уларга ўлим вожиб эрди. Муовия уларни ўз олдида ўлдурмакка буюрди. Уларнинг орасидин бир кишини ўлдурмак учун

¹ Мустаҳиқ — муносиб, ҳақли.

² Қўлмоқ — сўрамоқ.

келтурдилар. Ул киши деди: „Эй амир, бизлар ўз гуноҳларимизга муқаррардурмиз. Ҳар уқубат қилсанг, бизларга сазовордур. Аммо Худо учун мендин икки калима сўз эшит ва жавобин бергил“. Муовия деди: „Айтгил!“ Ул гуноҳкор деди: „Барча оламда сенинг ҳалим-караминг, мурувватинг ҳақидаги сўз машҳур ва мунташирдур¹. Агар бизлар бу гуноҳни бирорта бераҳм ва зolim подшоҳнинг олдида қилсак, ул подшоҳ бизларнинг ҳақимизда на иш қилур эрди?“ Муовия деди: „Мен сизларга на иш қилмоқ бўлгон бўлсам, ул ҳам ушбу ишни қилур эрди“. Ул киши деди: „Сенинг шунча ҳалим, раҳим ва қаримлигингдин бизларга на фойда бўлғайки, гарчи сен бераҳм ва бемурувват подшоҳнинг қилгон ишин қилғайсан!“ Муовия деди: „Агар бу сўзни бурунги ўлгон киши айтса эрди, барчасин озод қилур эрдим, энди қолгонларин афв қилдим“.

Бас, эй фарзанд, агар гуноҳкор афв тиласа, қабул қилгил. Агар ҳар киши сенга ҳожатманд бўлса, бақадри ҳол уни маҳрум қўймагил ва у ҳожатмандни ўз ҳақингда ёлгончи гумон айтмагил. Агар у сени яхши гумон этмаса эрди сендин ҳожатин тиламас эрди. Ҳожатманд ҳожат тилар вақтда сенга асир бўлғусидур, асирларга эса раҳм қилмоқ керакдур, нединким, асир бўлмоқ осон эрмасдур ва кўп мушкул ишдур. Бас, ушбу ишда тақсир² кўргузмагил, то икки жаҳон некном³лигин топғайсан.

Агар сенинг бир кишига ҳожатинг тушса, бурун кўргулки, ул киши каримму ё лаимму⁴. Агар карим бўлса, ҳожатингни тилагил, агар лаим бўлса тиламагил. Аммо каримдин ҳожат тиласанг ҳам кўп тиламагил, то қабул умиди кўпроқ бўлғай. Ҳожат тиламакда яхши андиша қилгил ва кўп талаттуф⁵ била ҳожатингни изҳор этгилки, ҳожат тиламоқдин талаттуф кўргузмак ҳожатни биткармакда улуг шафеъдур⁶. Нединким, агар ҳожат

¹ Мунташир — ёйилган, тарқалган.

² Тақсир — камчилик кўрсатиш, суэтлиқ қилиш.

³ Некном — яхши ном чиқарган.

⁴ Лаим — хасис, нокас.

⁵ Талаттуф — меҳрибонлик, мулойимлик, юмшоқлик.

⁶ Шафеъ — воситачи, ҳимоячи.

тиламоқ қойдасин билсанг, ҳеч жойдин ҳожатингни битказмай қайтмассан. Ҳар кишигаки муҳтож бўлсанг, ўзингни унинг чокари, бандаси деб билғил.

Яна бурунги ҳожат қабулига шукр қилмоқ сўнги ҳожат қабулининг умидидур. Агар ҳар киши ҳожатингни раво қилмаса, ўз бахтингдин кўрғил ва ул одамдин гила (гина) қилмағил. Сенинг гила қилмоғингдин унинг парвоси йўқдур, чунки агар унинг парвоси бўлса эрди, ҳожатингни раво қилур эрди. Агар ҳожатинг тушғон киши лаим бўлса, хушёр вақтида ундин ҳеч нарса тиламағил, бул вақтда у ҳаргиз ҳеч нарса бермағусидур. Аммо мастлик ҳолида тилағил, бахиллар ва лаимлар мастлик вақтида сахий бўлурлар, гарчи сўнги кун пушаймон бўлсалар ҳам, мастлик чоғида карам қилурлар. Агар бир лаимга ишинг тушса, ўзингни раҳм жойида билғил, нединким, уч кишининг ҳолига раҳм қилмоқ керакдур: бири соҳиби ақл одамки, ақлсиз одамнинг зердасти бўлғай; бири ожиз одамнинг бўйни қавий одамга ҳам бўлғай; яна бири, карим киши лаим одамга муҳтож бўлғай.

Эй фарзанд, агар бундин зиёдароқ илмни биладигон донишманд бўлсам эрди, сенга ўргатур эрдим ва оламдин кетар вақтимда беғам кетар эрдим. Аммо на қилайки, донишдин пиёдамен. Шундоқ бўлса ҳам мендин нимаики сўз эшитғон бўлсанг, қабул қилғил. Аммо сен хоҳ қабул қилғил, хоҳ қабул қилмағил, мен ҳар бир илм, ҳунардин билғонимча бир неча сўз айтдим, сўзда бахиллик қилмадим.

ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ

ИЛМ ТАЛАБИ ВА ҚОЗИГАРЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, аввал пеша¹лардин сўз айтурман, пешадин мақсад дўкандорлик эрмасдур. Ҳар киши ҳар ишни қўлига олса, ул ишни яхши билсин ва уни кўп варзиш² қилсин, токи ул ишдин кўп наф кўрғай.

¹ Пеша — ҳунар, касб.

² Варзиш — машқ, одат.

Бироқ одам наф ва хунарни талаб қилур. Пеша бағоят кўпдур, ҳар бирин бошқа-бошқа шарҳ қилмоқ мумкин эрмасдур ва сўз узолғусидур. Илмнинг сифати уч ваҳждандур: ё бир пеша била боғланғон илм; илм била боғлиқ пеша; хайр ва далолатта тааллуқли одат.

Бирор пеша била боғлиқ ишлар: табиблик, мунажжимлик, муҳандислик, массоҳлик¹, шоирлик ва буларга ўхшаш ишлардур. Илмга тааллуқи бор пешалар: хунёгарлик², байторлик³, бинокорлик, коризкунлик ва булардин ташқари ишлар ҳам бордур. Буларнинг ҳар бирисида шундоқ қоида бордурки, агар сен унинг расмин ва тартибин билмасанг, ҳар қанча уста бўлсанг ҳам, ул бобда серрайғон кишидек бўлурсан, яъни таажжубланиб тургайсан.

Ақлга маълум бўлғон пешани шарҳ қилмоққа ҳожат йўқдур. Лекин мен билғонимча айтурман ва ҳар бирининг тартибин сенга баён қилтурман. Булар икки ишдин ташқари эрмасдур: ё бир вақтда рўзғор ҳаводисидин шундай бир вақт келурки, замон ҳодисалари била ул пешага муҳтож бўлурсан. Муҳтож бўлғон вақтда ҳар қайси пешанинг асроридин хабардор бўлғонинг яхшидур. Агар пешага муҳтож бўлмасанг, ушбу улуғлиғингдин ўлтиурсан, лекин улуғларга барча илми билмак лозимдур.

Фасл. Шариат илмининг пешаси қозилик, муфтилик ва музаккирликдур. Барча пешаларнинг орасида илми толиб бўлсанг, парҳезкор ва қонё⁴ бўлғил. Илми дўст, бекорчи турмушни душман тутғил. Соҳиби тамкин ва сабук руҳ⁵ бўлғил, кеч ётғил ва эрта турғил, китоб ва дарсга ҳарис⁶ бўлғил, ишдин малул⁷ бўлмағил, ҳифз⁸ ётғил, такрор қилғил, ҳақшунос⁹ бўлғил, ҳарна эшитсанг, ёд қилғил, тақлидга рози бўлмағил, ажзо¹⁰,

¹ Массоҳ — ер ўлчовчи, танобчи.

² Хунёгарлик — мусиқа асбоблари устаси.

³ Байторлик — отларни даволовчи.

⁴ Қонё — қаноатли.

⁵ Сабук руҳ — шод-хуррам, ҳаракатчан.

⁶ Ҳарис — бирор нарсага берилиш.

⁷ Малул — қайғули, ғамгин, хафа.

⁸ Ҳифз — сақлаш, ёдлаш.

⁹ Ҳақ — тўғри, рост, адл, лаёқат.

¹⁰ Ажзо — бир нарсанинг бўлаклари.

китоб, қалам, қаламтарош ва бунга ўхшаш нарсаларни ҳамиша ёнингда сақлагил, булардин ўзга нарсани ёдингга асло келтурмагил. Оз сўзлагил ва узоқни ўйлагил. Чунки ҳар бир толиби илм агар бу сифатда бўлса, тез фурсатда замоннинг ягона кишиси бўлур.

Фасл. Эй фарзанд, муфти бўлсанг, диёнатлиг бўлгил. Ҳифзинг ва даре ўқишинг кўп бўлсун, икки юзли бўлмагил, тан ва либосингни пок тутгил ва ҳозиржавоб бўлгил. Ҳеч масалага то андиша қилмагунча жавоб бермагил. Ўз тақлидингга қонёъ бўлмагил ва кишининг тақлиди била ҳам иш қилмагил. Ўз раъйингни баланд билгил. Қандайдур икки изоҳга қаноат қилмагил, муътамад¹ одамларнинг хати бўлмагунча ҳеч сўзга эътимод этмагил. Ҳар китобни ва жузни (дафтарни) муқаддас тутгил. Агар рост сўз эшитмак тиласанг, сўз ва ўйларга қарагил. Ҳар одамнинг ноаниқ сўзин эшитмагил.

Хабари мутавотир²га қарагил ва ундин қочмагил. Жонкуярлик била сўзламагил. Агар мунозара қилмоқ тиласанг, хасм³га қарагил, агар унинг била тортишмоққа қувватинг бўлса ва сўз узайсун десанг, далиллар ва мисоллар била мунозара қилгил. Йўқ эрса, сўзни мукуф⁴ кўйгил ва бир мисолга қаноат қилгил, бир исбот била тур, рад қилма, эҳтиёт бўлгилки, кейинги сўзинг аввалгисини тескари баён қилмасин, яъни бурунги сўзни кейинги сўз вайрон қилмасин. Агар фақиҳлар мунозара қилсалар, сўзни урф-одатдин бошлагил ва урф-одатни қиёс, мумкинот била айтгил.

Мунозара усулида мужабот⁵ ва номужабот, мумкинот ва номумкинот бўлса, айб эрмасдур. Охирги мақсадни аниқ маълум қилгил ва сўзни зийнат била дегил. Бағоят қисқа ва бағоят узун сўз айтмагил, бемаъни сўз демагил.

Фасл. Эй фарзанд, агар музаккир бўлсанг, ҳофиз бўлгил ва кўп нарсани ёд қилгил. Ҳеч киши била жадал⁶

¹ Муътамад — эътиқодли, ишончли.

² Мутавотир — оғиздан оғизга кўчган хабар, аён бўлган.

³ Хасм — душман, рақиб.

⁴ Мукуф — сўзни қисқартириш.

⁵ Мужабот — сабаб, баҳона.

⁶ Жадал — тортишув, мунозара, жанжал.

ва мунозара қилмағил. Курсининг устида ўлтириб (минбарга чиқиб) кўнглинг тилағон ишни даъво қилмағил, фасих¹ тил била деғил, либосингни пок тутғил. Мажлисида ўлтурғон муридларинг орасида таъсирли сўз айтғил, токи ҳар сўзингни эшитиб, улар наъра урсунлар ва мажлисингни қиздирғил. Халқ йиғласа, сен ҳам гоҳо йиғлагил.

Курсининг устида суст ва совуқ сўзлик бўлиб ўлтурмағил, муридларинг ҳам суст бўлурлар. Ҳамиша мутаҳаррик² бўлғил. Сўз айтур вақтингда мажлис аҳлига қарағил, агар сўз эшитмоқ тиласалар сўз айтғил ва агар афсона эшитмоқ тиласалар афсона айтғил. Чунки авом сенга харидор бўлиб, барча сени қабул этгондин сўнг ҳеч нимадин хавф этмағил. Ёмонроқ сўзни яхшироқ баҳога сотғил, нединким, қабул вақтида ҳар нарсани сотсанг олурлар ва лекин қабул вақтида мудом кўрқинчда бўлғилки, музаккирларнинг хасми қабул вақтида пайдо бўлғусидур. Қабул топмағон жойда қарор тутмағил. Курсининг устида вақтингда ким сендин бир саволни сўраса, билгонингча жавоб берғил, билмагонингча: „Курсининг устида бу масалага жавоб бермоқ муносиб эрмасдур ва уйга борғил, токи уйда бунга жавоб берурман“, — деғил. Агар кўп лажож била таъна қилсалар, вараққа ёзсалар, айтғилким: „Бу масала мулҳид³ ва зиндиқлар⁴ масаласидур ва буни сўрағон одам мулҳид ва зиндиқдур“. Ҳар сўзни бир мажлисида айтсанг, уни ёдингда сақлагил, токи уни яна қайтариб айтмағил ва беобрў бўлмағил. Хушзабон бўлғил. Шаҳарларда кўп ўлтурмағилки, музаккирлар ва фолбинларнинг ризқи оёқ устида юрса кўп бўлур. Бозорда авомуннинг орасида кўп сўзламағил, то уларнинг кўзига азиз кўрингайсан ва ёмон ишдин парҳез қилғил. Курсинишинлик⁵ одобин сақлагил, такаббурликдин, ёлғон сўзлаш-

¹ Фасих — очик, равшан, равон.

² Мутаҳаррик — ҳаракатланувчи, қимирлаб турувчи.

³ Мулҳид — дин аҳқомини бузғувчи, даҳри дин, маслакка қарши турувчи.

⁴ Зиндиқлар — худосизлар.

⁵ Курсинишинлик — минбарда туриш.

дин ва ришва¹дин йироқ бўлгил. Ва ўзинг қиладурғон ишни буюргилки, халқ ҳам қилсин.

Олим беамал бўлмағай. Илмни яхши ўргангил. Билгон илмингни яхши иборалар била баён қилгил, то бемаъни даъво била хижолатманд бўлмағайсан. Ваъз ва пандни хавф ва рижо била айтгил. Шундоқ сўзларни кўпроқ айтгилки, ўзинг унга қодир бўлсанг ва сенга ул сўз яхши маълум бўлгон бўлса, токи бемаъни даъво била шарманда бўлмағайсан.

Фасл. Эй фарзанд, агар донишмандликда баланд даражага етиб, қози бўлсанг, оҳиста ва тамкин бўлгил ва тез фаҳм, соҳиби тадбир, пешбин², мардумшунос³ ва соҳиби сиёсат бўлгил, ҳар гуруҳнинг урф-одатидин, йўл-йўригидин хабардор, ҳар қавмнинг мазҳабидин огоҳ бўлгил. Керакдурким, қозилик ҳийлалари сенга маълум бўлғай. Агар бир вақт бир мазлум олдинга келса, унинг гуноҳи бўлмаса ва зулм етиб, унинг ҳаққи бекор кетар бўлса, ул мазлумнинг фарёдига етгил ва тадбир юзидин ул мустаҳиққа ҳаққин еткурғил.

Ҳикоят. Табаристонда бир қуззот шахе бор эрди. Бу шахсни Абул-Аббос Руёий қозиюл қуззот деб атар эрдилар. Бу одам ниҳоятда олим, мастур, пешбин ва соҳиби тадбир эрди. Бир кун бир киши унинг олдига: „Мендин юз тилло олди“ деб бошқа бир кишининг устидин даъво қилиб келди. Қози унинг рақибидин сўради, у инкор қилди. Қози ул инкор этгон одамга: „Онт ичармусан?“ — деб сўради. У киши: „Ичаман“, — деб жавоб берди. Қози даъво этгон кишига: „Гувоҳинг борму?“ — деб сўради. У одам: „Йўқ“, — деб жавоб берди. Қози: „Гувоҳинг бўлмаса, унга онт берурман!“ — деди. Ул чоғда муддаий⁴ зор-зор йиглаб деди: „Эй қози, унга онт бермағил, ул ёлгон онт ичмоқдин асло кўрқмағусидур ва онт ичарга бағоят далирдур“.

¹ Ришва — пора.

² Пешбин — олдиндан кўрувчи.

³ Мардумшунос — одамларни текшира олувчи.

⁴ Муддаий — даъвогар.

Қози деди:

— Мен шариатдин чиқа олмағумдур. Ё сен гувоҳ топғил, ё у онт ичсин.

Муддаий қозининг олдида ўзин тупроққа ташлаб, зор-зор йиғлаб деди:

— Эй қози, менинг гувоҳим йўқдур. У, албатта, онт ичар ва мен мазлум бўлиб қолурман. Зинҳор бир тадбир қилғил, йўқ эрса, мени мазлум ва мағмум¹ қилурсан.

Қози унинг зорланғонин кўриб билдиким, унинг сўзи ростдур. Унга деди: „Эй хўжа, на важҳ била у кишига юз тилло қарз бермиш эрдинг?“

Мазлум деди: „Бу киши неча йилдин бери мен била дўст эрди. Иттифоқо бир канизакка ошиқ бўлди. Канизакнинг баҳоси юз эллик тилло эрди ва бу кишининг эллик тиллодин зиёда нақдга қудрати етмас эрди. Ҳеч илож топмай, оқшом-кундуз девоналардек ҳар тарафга юрар, йиғлар, фарёд чекар эрди.

Бир кун икковимиз томоша учун сахро сайрига чиқдик ва икковимиз танҳо бир дашт ичинда ҳар тарафга югурдик. Бир замон икковимиз бир жойда ўлтурдик. У киши менга канизак ҳақида айтиб, зор-зор йиғлаб деди: „Мен сенга йигирма йилдан бери дўст эрдим. Энди менинг ҳолимга тарахҳум кўргизғил“. Ноилож унинг ҳолига кўнглум куйиб дедим: „Эй дўст, сенда канизакнинг баҳосига етуклик ақчанг йўқдур. Бу ишда фарёдингга етиб, мадад бергудек ҳеч бир кишинг борму?“

У киши деди: „Йўқ, агар менинг фарёдимга сен етмасанг, ҳолим мушкулдур!“ Мен дедим: „Бори менинг юз тиллом бордурким, уни неча йилдин бери кўп меҳнатлар била жамъ этдим. Ушбу юз тиллони сенга берурман. Сен буни ўзингнинг эллик тиллонгнинг устига қўшиб, ул канизакни олғил ва бир ой муддат унинг била турғил, бир ойдин сўнг сотиб, менинг заримни берғил“. Бу киши мендин бу сўзни тинглагандин сўнг ўзин тупроққа ташлаб онт ичдики: „Бир ой-

¹ Мағмум — ғамли, ғамгин.

дин зиёда сақламасман. Бир ойдин сўнг хоҳ зиён бўлсин, хоҳ суд бўлсин, сотиб, сенинг тиллонгни берурман“. Шундин сўнг мен ҳам ул юз тиллони белимдин ечиб олиб, унга бердим. Ул жойда мен ва унинг ўзидан бошқа киши йўқ эрди. Мана, тўрт ой бўлибдур, канизакни ҳам сотмайдур, менинг тилломни ҳам бермайдур“. Қози деди: „Сен тиллони унга берғон вақтда қайси ерда ўлтурмиш эрдинг?“ Ул деди: „Фалон дарахтнинг остида ўлтуриб эрдук“. Қози деди: „Унда нечун гувоҳим йўқ дерсан?“ Ул хасмга деди: „Сен бу ерда ўлтурғил!“ ва муддаийга деди: „Сен тезроқ дарахтнинг остига бориб, дарахтга айтғилки: „Қози сени менинг олдимга келиб гувоҳлик берсун, дер“. Хасм бу сўзни эшитиб пинҳоний табассум қилди. Муддаий деди: „Эй қози, дарахт менинг сўзим била келмаса на иш қилай?“ Қози деди: „Менинг муҳримни олиб борғил ва дарахтга айтғилки, бу қозининг муҳридур, қози сени айтиб юборди, борар эмушсан ва бу бобда кўрғон ишингга гувоҳлик берар эмушсан, дегил“.

Муддаий қозининг муҳрин олиб дарахт томонга равона бўлди ва хасм қозининг қошида ўлтурди. Қози бошқа ҳукмга машғул бўлди ва хасмга асло қарамади. Кўп вақтдин сўнг ўзга ҳукмларнинг орасида бир мартаба хасмга қараб деди: „Фалон муддаий дарахтнинг ёнига етишғонмуқан?“ Ул деди: „Йўқ!“ Қози яна ўзга ишларга машғул бўлди. Муддаий дарахтнинг остига бориб, муҳрни кўргузуб: „Эй дарахт, сени қози чақирадур“, — деди. Бир қанча замон ўлтуриб турди. Аммо дарахтдин ҳеч жавоб эшитмади ва ғамгин бўлиб қайтди. Қозининг олдига келиб деди: „Эй қози, дарахтга муҳрингни кўргуздим, лекин келмади“. Қози деди: „Сен билмадинг, дарахт келиб гувоҳлик берди“. Ундин сўнг қози хасмга қараб деди: „Агар заринг бор бўлса, бу кишининг ҳақин бер, йўқ эрса, канизакни сотиб берғил“. Ул киши деди: „Эй қози, мен бу ерда ўлтурурман, ҳеч дарахт келиб гувоҳлик бермади-ку!“ Қози деди: „Агар сен бу одамдин зарни олмағон бўлсанг, нима учун „Муд-

даий ул дарахтнинг остига етдиму эркан ё йўқ“, — дея сендин сўрагонимда, сен „йўқ“ дединг ва ул вақтда нечун: „Қайси дарахтдур ва ул муддаий қайси ерга кетибдур, мен уни ҳаргиз билмасман“, — демадинг“. Қози хасмни мулзам қилиб, ундин тиллоларни муддаийга олиб берди.

Эй фарзанд, билғилки, барча ҳукми китоб бўйича қилмаслар, ўз фикрлари била ҳам ҳукм қилурлар ва бундоқ тадбирлар била ҳам ишни билиб олуурлар.

Уйингда мутавозеъ¹ бўл. Ҳукм мажлисида ҳайбатлиғ ўлтурғил. Лекин турушрўй бўлмағил, савлатлиғ бўлғил ва ҳар турли сўзни эшитмоқда ва ҳукм қилмоқда малул² бўлмағил ва сабр қилғил. Муфтиларга машварат қил. Ҳар вақт очиқ фикр била сўзлағил. Ҳеч вақтда мазҳаблар, масалалар дарсидин холи бўлмағил, тажриба ва тадбирни ҳам қўлдин бермағилки, булар қози ва қонунлар раъйига баробардур ва кўп ҳукми шариат раъйидин қилиш қийин бўлур, қози эрса уни осон ҳал қилур. Қози мужтаҳид³, доно ва порсо бўлмоғи лозим. Аммо у маълум вақтларда ҳукм қилмағай: очликда, ташналикда, ҳаммомдан чиқиб турғон пайтида, дилтанг бўлғонида.

Маълумки, қозининг иши ҳукм қилмоқдур, аммо имтиҳон қилмоқ эрмасдур. Сўзни қисқа қилиш зарур. Тезроқ гувоҳга ё онтга ўтсин. (Қози) даъвода мол кўплигини билса, қила олғунча тафтиш қилсун, шунда у хатога йўл қўймағай. (Қози) ўз ҳузурига одил котиблар қўйсин. У ҳаргиз ўз илки била қарз ҳужжатлари ясамасин ва ёрлиқ ёзмасин, ўзининг сўзин ва хатин қадрласин, азиз тутсин. Қозига яхши ҳунар — илм ва мулойимликдир.

Эй фарзанд, бу ҳунарни билғонингдин сўнг тижорат йўлин ҳам олдинга олғил, токи ундин улуг наф топғайсан.

¹ Мутавозеъ — адабли, тавозели.

² Малул — ғамгин, хафа.

³ Мужтаҳид — тиришқоқ.

ТИЖОРАТ ВА БОЗОРГОНЛИК РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар ҳолда тижорат ва бозоргонлик пеша ҳисобида эрмасдур, аммо уни яхши санъат деса бўлур, чунки ҳақиқатда унга назар қилсанг, унинг расм-русуми худди пешавар¹ларнинг расм-русумига ўхшашдур. Улуғлар дебдурларки, бозоргонлик ақлсизлик асосига, фойда топмоқ тартиби ақл асосига қурулмиш, бу — агар жоҳиллар бўлмаса эрди, жаҳон вайрон бўлур эди, деган гапдур. Бу сўздин мақсуд улдурки, ҳар киши молини зиёда қилмоқ тамаъсида бўлса, бир танга учун магрибдин машриққа борур, ўзин тоққа, дарёга урур, жонин, танин ва молин мухотарага² солур, йўлнинг ноимнлигидин³, ҳайвонотдин (дарранда ҳайвондин) кўрқмас, шунинг учун магрибдин машриққа, машриқдин магрибга бориб, халққа неъмат келтирур. Ложарам⁴ жаҳоннинг ободлиги унинг била вожиб бўлур, бу иш бозоргондин бошқа халқдин зоҳир бўлмас. Бундоқ хавотирлиқ ишни ақлнинг кўзи кўр бўлгон киши ихтиёр қилур.

Бозоргонлик икки нав бўлур ва иккови ҳам хатарлидур: бири муомала ва бири мусофирликдур. Муомала муқимларга⁵ хосдурким, касод молларни фойда тамаъ била сотиб олурлар. Бундай мол хатарлидур ва бу ишда далир⁶, пеш⁷ бин⁸ киши керакдурким, касод матони суд⁹ умиди била олғай. Демак, ҳар тарика йўл била бозоргон ўзининг моли ва танига далир бўлмоғи, бебок¹⁰ бўлмаслиги, ўзининг нафи учун ўзгаларнинг зиёнин тиламаслиги керакдур. Зердаст¹¹ бўлгон киши била му-

¹ Пешавар — ҳунарманд.

² Мухотара — кўрқинч, хатар.

³ Ноимн — хавфли.

⁴ Ложарам — чорасиз, ноилж.

⁵ Муқим — доимий турувчи.

⁶ Далир — шижоатли.

⁷ Пеш — илгари, олдин.

⁸ Бин — кўрувчи.

⁹ Суд — фойда.

¹⁰ Бебок — тортинмас, ҳаёсиз, бепарво.

¹¹ Зердаст — бироннинг қўли остидаги шахе.

омала қилгай, ўзидан улуғроқ одам билан муомала қилиши мумкинки, ул диёнатли ва мурувватли бўлгай, фирибгар кишидин қочгай. Матонинг яхши, ёмонин билмагон одам била муомала қилмагай ва моли оз одам била ҳам муомала қилмагай. Агар муомала қилса, фойдадин тамаъ қилмагай, токим икковининг орасидаги дўстлик вайрон бўлмагай.

Фойдадин умид этса, насия била муомала қилмагайким, оз суд кўп зиён келтирур.

Ушоқ (майда) нарсаларга назар солмағилки, паст назарлик улуғларга зарар еткарур. Бозоргонлик зарарининг асли — беҳуда харж қилмоқдур. Агар молдин суд қилсанг, суддин егил, то суд қилмагунча сармойдин олмағил, нединким, бозоргонликнинг катта зиёни сармойдин емакдур. Матонинг яхшиси улдурким, ботмон тош била олиниб, мисқол била сотилса. Аммо суд умиди била ғалла олмоқдин парҳез қилғил, нединким, галлафуруш ҳамиша бадном ва бадният бўлур.

Диёнат камоли савдода ёлгон сўз айтмамакдур, нединким, кофир ва мусулмоннинг орасида савдода ёлгон сўз айтмоқ кўп ёмон феълдур. Сотмагунча ҳеч молни кўлдин бермағил. Муомалада шарм қилмағилки, улуғлар дебдурлар, шармдин кўп умид ва орзулар ҳосил бўлмағусидур ва лекин кўп бемурувватлик ва бедиёнатлик ҳам бўлма, бу фойда бермас. Дебдурларки, бозоргонликнинг асли тасарруф ва мурувватдур, нединким, булар молни омон сақламоққа сабаб бўлур.

Ҳикоят. Эшитибманким, бир бозоргон бўёқчининг дўконида юз тиллога мато савдо қилди ва савдодин сўнг унинг била бўёқчининг орасида ҳисоб қилурда бир танганинг устуда хилоф воқеъ бўлди. Бўёқчи муҳташам киши эрди, деди: „Эй тожир¹, сен бир танганинг устида эрта тонгдин пешингача низо қилурсан, ўзга тожирлар бундоқ қилмас эрдилар“.

Алқисса (тожир) кўп сўзлаб, қичқириб, бўёқчининг бошин оғритди ва бўёқчи бирор тариқа йўл била бул ғавғодин қутулмоқ бўлди. Охири бўёқчи танг бўлиб,

¹ Тожир — савдогар.

унга бир танга берди ва тожир тангани олиб кетди. Бир киши бу ҳолни кўрди ва тожирни кўп мазаммат қилди.

Бўёқчининг шогирди тожирнинг изидан бориб, унга деди: „Эй тожир, менинг шогирдона ва ширинкома-ни берғил“. Тожир ҳалиги тангани унга берди ва ул тангани олиб қайтиб келди. Бўёқчи шогирдига деди: „Эй ҳаромзода, ул тожир эртандин то пешингача бир танга учун уришиб, халқдин ҳеч шарм қилмади, на тамаъ била унинг изидин бординг?“ Шогирд тангани усто-дига кўргузди. Бўёқчи ҳайрон бўлуб, ўзига дедики: „Субҳаналлоҳ, бу шогирд хушрўй эрмасдур ва бағоят ёшдур, бошқа бир ҳеч гумон ҳам йўқдур. Ул тожир бунча бахиллик била нечук бундоқ саховат қилди?“ Бу сўздин сўнг тожирнинг изидин бориб деди: „Эй хўжа, мен бу-гун сендин кўп таажжуб иш кўрдим. Бир танга учун бутун жамоанинг орасида мунозара қилиб, менинг бо-шимни оғритиб, ул тангани олдинг. Ундин сўнг ул тангани шогирдимга ширинкома учун бердинг. Менинг бошимни оғритмоғинг надин эрди?“ Тожир деди: „Бу ишга таажжуб кўргузмағил. Мен бир бозоргон киши-дурман. Бозоргонликнинг шарти шундоқдурки, савдо вақтида агар киши бир дирам зиён қилса, гўё умри-нинг ярми кетгондек бўлғусидур. Мурувват вақтида агар кишидин бемурувватлик зоҳир бўлса, ўз аслининг но-поклиғига далилдур. Демак, мен умримни кам қилғу-дек зиён этмадим ва аслимнинг поклиғига гувоҳлик ҳам бердим“.

Бозоргоннинг сармоясини оз бўлса, ўзгаларга баҳс қилиб, улғу ишларга аралашмасун. Ўз ҳолига лойиқ мато олсун ва унинг била ўз бахтин имтиҳон қилсун.

Бундай пайтда агар зиён қилса ҳам, сармоядин ор-тиқ зиён бўлмағусидур.

Агар бир киши фалон жойга еткурғил деб, нома топширса, бурун номани ўқиб кўрсин, ундин сўнг олиб кетсин, нединким, чирмаб топширилгон номада кўп балолар бўлғусидур ва нечук ҳол бўларин билиб бўлма-ғусидур. Ҳар бир одам нома топширса, бурун очиб ўқимоқ керакдир. Чунки бозоргон ҳар шаҳаргаким борса, ёмон хабар тарқатмасун, ҳатто таъзият, мотамли ха-

барни ҳам еткурмасун, шодлик хабарин айгурда нуқсон қилмасун. Йўлдошсиз ҳеч йўлга қадам урмасун ва тажрибакор ҳамроҳ талаб қилсун ва молларни кўп одамнинг ўртасига кўйсун. Агар пиёда бўлса, отлиқлар била ҳамроҳ бўлиб юрмасун, бегона кишидин йўл сўрамасун. Агар яхши одам эканин билса, сўрсун, нединким, кўп нопок одамлар бўлурки, йўлни нотўғри кўрсатурлар. Ҳар кишиким йўлда йўлиқса, очик юзлик била салом берсун, ўзини мустар, ғамнок қилиб кўргузмасун. Озуқсиз йўлга кирмасун ва ёзда қиш либосин олмай юрмасун.

Гарчи йўл бехатар бўлса ҳам, бадрақа¹ ва раҳдор²ни хушнуд қилсун. Бориб бир жойга тушғонда, амин (тўғри кўнгил) ва диёнатли одамнинг уйига тушсун. Уч тоифа била суҳбат тутсун: бири жувонмарди иёр киши била; бири муруватлик одам била; бири йўл билатурғон ва ўзгаларнинг ҳақин ҳимоя қилатурғон киши била. Молни осойиш ва фароғат вақтида исроф қилмасун, токи бир вақт келиб зарур бўлса, ранж чекмасун. Ҳар ишни қила олса, ўзи қилсун ва бошқа кишига буюрмасунки, фирибгар кишилар кўп бўлур. Аммо ростлик ва диёнатликни бозоргонликка сармоя деб билсун. Олмоқ ва сотмоқда чаққон бўлсун, кўп олиб, кўп сотсун. Қила олса, кишига насия қилмасун. Ҳар кимга насия мато бермасун. Агар насия қилса, бир неча одамлар била қилмасун: андоқким, матоси оз одам била, янги бой бўлғон одам била, саййид била, ёш бола била, қозининг вакиллари, шаҳарнинг муфтилари ва ходимлари била. Ҳар одам бу тоифалар била насия муомала қилса, ҳаргиз пушаймонликдин ва дардисарликдин қутулмоғусидур. Имтиҳон қилмағон одамдин бехатар бўлмасун, имтиҳон қилгон одамни ҳали имтиҳон қилинмағон одамдин илгари тутмасун, нединким, умрида бир имтиҳон қилинмағон одамнинг кўлига тушгусидур. Масалда бордурки, имтиҳон қилинғон дев, имтиҳон қилинғон бўри имтиҳон этилмағон одамдин яхшидур.

¹ Бадрақа — йўл бошловчи, карвон бошлиғи.

² Раҳдор — йўл соқчиси.

Кишини киши орқали имтиҳон қил, ундин сўнг ўзинг имтиҳон қилиб кўр, нединким, бир одам бировга мувофиқ бўлмаса, бошқа бировга мувофиқ бўлиши мумкин. Аммо ҳар кишини текшириб кўриб, ишда имтиҳон қилгил, тўғридан-тўғри имтиҳонга ўтмагил ва сўзига ишониб қўймагил. Нақд чумчуқни насия товусдин афзал бил.

Сафар қилсанг, дарё йўлининг ўн беш тилло фойдасидин қуруқлик йўлининг ўн тилло фойдасини илгари тутгил, нединким, дарё йўлининг суди тезлашар ва зиёни бошдин ўтар. Оз фойда учун барча сармойани барбод бермагил. Қуруқ йўлда агар хатар етса молга етади, аммо жон қолади. Молнинг иложи бўлур, дарёда эса ҳам молга, ҳам жонга зиён ва зарар етур. Дунёнинг ишини подшоҳнинг ишига ўхшатибдурлар: оз-оздин келур ва бирдин кетур, лекин таажжибот осорин¹ кўрмоқ учун бир мартаба кемага минсанг, раводур. Баҳо қўймасдин олмоқ ва сотмоқ қилмагил.

Савдо жадалида ишни ўзгаларнинг қўлига бермагил. Ўзингнинг суд ва зиёнларингни ҳамиша ўзинг ҳисоб қилгил, нединким, ҳисоб қилмоқ ва на чоғлик суд ва зиён бўлгонин билмоқ бозоргон учун кўп фойдали ишдур. Ҳамма вақт оз ва кўп фойдани, оз ва кўп зиёни фикр эт ва мутолаа қил, токи суд ва зиёнингдин ғофил қолмағайсан. Кишига хиёнат қилмоқдин қочғилки, ҳар ким бирор кишига хиёнат қилса, ўзига хиёнат қилгонидур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитдимки, бир кишининг қўйлари бағоят кўп эрди. Унинг бир порсо ва диёнатли чўпонни бор эрди. У ҳар куни қўйларни соғиб, ҳар на ҳосил бўлгон сутни қўй эгасининг олдига келтирур эрди. Қўй эгаси ул сутга ярим ҳисса сув қўшиб, чўпонга сотгил деб берур эрди. Чўпон унга бундоқ насиҳат берур эрди: „Эй хўжа, мусулмонларга хиёнат қилмағилки, ўзингга зарар еткарурсан“. Ул киши чўпоннинг насиҳатини эшитмасдан ул ишни қилур эрди.

¹ Таажжибот осорин — ажойиботларни.

Бир кеча баҳор вақтида чўпон қўйларни осойиши учун бир сел оқадигон паст жойга қўймиш ва ўзи баланд жойга чиқиб уйкуга кетмиш эрди. Иттифоқо кўп ёмғир ёғиб, сел оқиб келиб, қўйларни оқизиб кетди ва барча қўйлар ҳалок бўлди. Сўнгра чўпон шаҳарга келди. Қўй эгаси унга деди: „Бугун нима учун сут келтурмадинг?“ Чўпон деди: „Эй хўжа, мен сенга неча бор: „Сутга сув қўшмағил, охирини ўйлагил“, дедим. Лекин менинг сўзимни ҳаргиз эшитмадинг. Охири сутга қўшгон сувларинг ҳаммаси йиғилиб, ўтган кеча бир сел бўлиб шундай оқдики, ҳамма қўйларни оқизиб кетди“.

Бас, эй фарзанд, хиёнатдин қочғилки, ҳар киши бир мартаба хиёнат қилса, унга ҳеч одам асло эътиمود қилмас. Ростликни пеша қилки, норостлик улуғ қароқчиликдур. Олмоқ ва сотмоқда мулойим бўлғил ва кишига ваъда қилмағил, агар ваъда қилсанг, хилоф этмағил. Олувчи одамга ёлгон сўз демағил ва агар сўз десанг, рост сўзни айтғил. Муомалада олмоқ ва бермоқ хужжатиға огоҳ бўлғил, хужжат бермоқ тиласанг, токи аввал ҳақни қўлга олмагунча хужжатни қўлдин бермағил.

Ҳар жойга борсанг, ошно талаб қил. Билмагон киши, жоҳил ва нопоклар била сафар қилмағилки, дебдурлар: аввал рафиқ, кейин йўл.

Ҳар на олмоқ тиласанг, кўрмай, кўргузмай олмағил. Ҳар на сотмоқ тиласанг, бугунги нархидин огоҳ бўлғил ҳамда шарт ва паймон била сотғилки, охирида дардисарликдин қутулғайсан. Ҳукмронлик йўлини илгари тутғилки, улуғларга улуғроқ иш — уй асбобин тутатмоқ ва керак нарсаларни олмоқдур. Аммо бирор нарса олмоқ тиласанг қутлуғ (яхши) вақтда олғил. Ҳар турли керак нарсалардин бир йилга етадигон қилиб, икки ҳисса олғил. Ундин сўнг нархдин хабардор бўлғил. Нарх оғир бўлгон чоғда ул олгон нарсангининг ярмини сотғил, токи бир йилга етадигон озуқинг муфт¹ бўлғай.

Бу ишдин ҳеч гуноҳ, бадномлик бўлмағусидур ва ҳеч одам бу бобда сени бахил одам деб ўйламас, не-

¹ Муфт — текин.

динким, бу иш кадхудолик зарурати жумласидандур ва бахилликдин эрмасдур, бу ишда ҳеч айб йўқдур. Кадхудоликка зарар етмасин десанг, шундай тадбир қилгилки, дахлинг харжингдин зиёда бўлсин, токи кадхудолигингта ҳалал етмасун. Агар дахлингни зиёда қилмоқ тариқин билмасанг, дахлингдин зиёда харж этмакни тарк этгил.

Агар бозоргонлик пешаси сенга насиб бўлмаса, ша-рофатлиг илм ўрганмоқ ва ундин шуҳрат қозонмоқ тиласанг, тиб илмидин судмандроқ¹ илм йўқдур.

ЎТТИЗ УЧИНЧИ БОБ

ТИБ ИЛМИ РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар табиб бўлсанг, тиб илмининг усулини яхши билгил, нединким, бу илм яхши илмдур ва ул фойдали илмлар жумласидандур. Билгил, одамларнинг танасида нимаики бўлса, ё табиатга тегишли бўлади, ёки табиатдин ташқари бўлади. Табиатга дахлиги уч хил бўлади: биринчи хили таннинг барқарорлигини ва мустаҳкамлигини сақлайди, иккинчи эргашувчи (та-вобеъ)дурки, танни бу ҳолдин бошқа бир ҳолга айлантиради, учинчи хили эса, табиатдин ташқари бўлиб, бевосита ёки билвосита танага зарар етказди.

Инсоннинг танасин ушлаб турғувчи нарсалар ё моддий, ёки сурати ҳиссий бўлур. Моддадин узоқ бўлгон унсур тўрттадур: ўт, сув, тупроқ ва ҳаводур. Ёки мижоз — ул унсурга яқин бўлур. Уларнинг миқдори тўққизта бўлур: бири мўътадил, саккизтаси номўътадилдурки, уларнинг тўрттаси содда, тўрттаси мураккабдур. Ана шуларнинг барчаси мижозга яқиндур. Бундин ахлот² миқдори тўрттадур: қон, сафро, балғам, авдо (сарик-яшил суюқлик). Ахлотнинг яқинлари ана шулар. Масалан, аъзонинг таркибий қисми бир таълимотга қараганда тўртта, иккинчи бир таълимотга қараганда иккитадур. Бу баён қилгонларнинг маъноси шундайки, аъзонинг таркиби ахлотдандур, ахлотнинг тар-

¹ Судмандроқ — фойдалироқ.

² Ахлот — чиқиндилар, ахлатлар, қоришмалар.

киби эрса мижоздандур. Мижознинг таркиби унсурдандур. Унсур одам танасидин узоқроқ моддадур, ахлот яқин моддадур.

Сурати ҳиссий уч турда бўлғусидур: қавий¹, ал-афъол² ва арвоҳ³. Қавий ҳам уч қисмдур: нафсоний, ҳайвоний ва табиий. Нафсоний олти қисмдур: кўрмоқ, маза қилмоқ, эшитмоқ, ҳидламоқ, қувват, ҳаракат. Бу қисмлар аъзонинг сони била баробардур. Қувват-ҳаракат уч бўлимдин иборатдур. Булар: хаёл қилмоқ, фикрламоқ ва хотира. Ҳайвоний қавий икки хилдур: фаол, нофаол. Табиий қавий уч хилдур: ишлаб чиқарувчи, ташкил этувчи, сингдирувчи.

Ҳаракат-қувватнинг миқдори ҳам нафсоний, ҳайвоний ва табиий бўлғусидур. Нединким, ал-афъол қавий биринчидур ва ҳаракат-қувватнинг таъсиридур. Шундай бўлғоч, ал-афъол қавий миқдори била мос келғусидур.

Арвоҳ уч қисмдур: нафсоний, ҳайвоний ва табиий. Шул боисдин ҳам арвоҳ қувватнинг ходимидур. Шу сабабдин ал-афъол миқдори қавий миқдори била мос келгай. Таннинг мустаҳкамлиги ва барқарорлиги бирон-бир нарсага боғлиқдур. Масалан, семизлик мижоз совуқлигининг оқибатидур, қизиллик қоннинг, сариқлик сафронинг оқибатидур, қон томирининг ҳаракати ҳайвоний кучнинг оқибатидур ёки ғазаб ҳайвоний кучнинг, нофаол ҳаракатнинг оқибатидур, иффат мўътадил даражадаги шаҳват қувватининг оқибатидур, дошишманшлик сўзловчи руҳий вазминлигининг оқибатидур.

Таннинг бир ҳолдин иккинчи ҳолга айланиши зарурий сабаб деб аталади. Бу олти хилдин иборат: биринчи — ҳаво; иккинчи — таом; учинчи — ҳаракат; тўртинчи — уйку ва бедорлик; бешинчи — киши табиатининг хушнудлиги ва маъюслиги; олтинчи — тандаги ўзгаришлар, масалан, ғам, ғазаб, хавф ва шунга ўхшаш руҳий

¹ Қавий — қувват.

² Ал-афъол — ҳаракат.

³ Арвоҳ — руҳ.

холат. Буларни шунинг учун зарурий дерларки, одам булардан холи бўла олмайди, булардан ҳар бири инсон танасида ҳаракатга эга бўладилар. Агар инсон шуларнинг биридин нотўғри фойдаланса, касаллик ва иллат пайдо бўлғусидур. Табиатдин ташқари уч тур бордур; ўзаро ўхшаш аъзоларнинг касаллик сабаблари, ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларнинг касаллик сабаблари ва боғланиш бўлмасликнинг сабаблари.

Аъзолар ўзаро ўхшаш касалликларининг сабаби ёки иситма касали беш хил бўлади: беморликка сабаб бўлувчи яра (бу ҳам беш қисмдур), беморликка сабаб бўлувчи намгарчилик ёки қургоқчилик. Бунинг ҳам бири тўрт қисмдур. Ўзаро бир-бирига ўхшамагон аъзолар касаллигининг сабаблари ёки нохушликнинг сабаблари, яратилишда тушгон беморликнинг сабаби ёки миқдори, ёки ададда тушгон беморликнинг сабаби бўлур. Яратилишдаги беморликнинг сабаби ё шакл беморлигининг сабаби бўлади, ё қўрқув касаллигининг сабаби бўлур ва бу етти қисмдур, бунга сержаҳлик сабаб бўлур. Бу икки қисмдур. Миқдор беморлигининг сабаби уч хилдур, адад беморликларининг сабаби икки хилдур, аъзоларнинг бўгин-бўгин бўлиб ириши тўрт хил бўлур. Касаллик уч қисмдур: ўхшаш аъзоларнинг касаллиги, ўзаро ўхшаш бўлгон аъзоларнинг касаллиги, ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларнинг касаллиги. Аъзоларнинг бўгин-бўгин бўлиб иришини муштарак касаллик дейилади. Бундай касаллик ўхшаш аъзоларга ва ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларга тушади.

Ўхшаш аъзоларнинг касалликлари саккиз қисмдур: тўрттаси муфрад¹, тўрттаси мураккабдур. Тўртта муфради шулардин иборат: иссиқ, совуқ, нам, қуруқ; тўртта мураккаби шулардин иборат: иссиғу нам, иссиғу қуруқ, совуғу нам, совуғу қуруқ.

Ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларнинг касалликлари тўрт хилдур: ташқи кўринишнинг касаллиги, миқдор касаллиги, аҳвол касаллиги, адад касаллиги. Ташқи кўринишнинг касаллиги тўрт хилдур: бу касаллик шакл-

¹ Муфрад — содда.

га, айрим аъзоларнинг нуқсонига, асабиятга, юмшатишга келиб тушади. Миқдор беморликлари икки хилдур: бир нарсани торттириш йўли била касаллик туғилади, бир нарсага зарар келтириш била касаллик туғилади. Аъзолар аҳволининг касалланиши ҳам икки хил бўлади: ё бир аъзо ўз жойидин йўқолади, ё бошқа аъзолар била фасодга мойил бўлади. Адад беморликлари ҳам икки хил бўлади: ё кўпайиш йўли била касаллик пайдо бўлади, ё камайиш йўли била касаллик туғилади.

Бўгин-бўгин ириш эса ё ўхшаш аъзоларга, ёки ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларга, ёхуд ҳар икковига тушадур.

Ирз¹ уч қисмдур, ҳаракатга тааллуқли бўлгон ирз; касалнинг ташқи аломати ёки қайт қилишга тааллуқли бўлгон ирз; ёхуд отилиб чиқишда пайдо бўлгон ирз. Ал-афъолга тааллуқли бўлгон ирз уч хилдур; қайт қилишга тааллуқли бўлгон ирз уч қисмдур; отилиб чиқишда пайдо бўлгон ирз ҳам уч қисмдур.

Билиш керакки, тиб илми икки қисмдур: назарий ва амалий. Амалий қисмини баён қилдим. Энди буларнинг назарий қисмини қандай қидириб топиш кераклигини баён қиламан, токи ҳар бирининг изоҳини ва маъсудини билгайсан, ўзинг китобдин излагайсан.

Юқорида сўзлагонларимни Жолинус^{40*} ҳаким „Ўн олти“ („Ситта ашар“^{41*}) номли китобида изоҳлайдур ва мукамал баён қиладур, юқоридагиларнинг баъзиларини эса „Ўн олти“дан ташқарида изоҳлайдур. Аммо истиқсот илми қанча бўлмасин, табибга керакдур, (бу илми) „Ўн олти“ мажмуасига киргон „Истиқсот“ китобидин излагил. Мижоз илмини эрса „Ўн олти“ мажмуасига киргон „Мижоз“ китобидин излагил. Ахлот илмини „Ўн олти“га киргон „Куввати табиа“ китобидаги иккинчи мақоладин излагил. Табиатнинг куввати ҳақидаги илми „Куввати табиа“ китобидин излагил, бу китоб ҳам „Ўн олти“га киргон. Ҳайвонларнинг кувватлари ҳақидаги илми „Ўн олти“га киргон „Ан-набз“

¹ Ирз — ташқи белги.

китобидин излагил. Нафсоният қуввати ҳақидаги илми „Буқрот ва Афлотун қарашлари“ китобидин излагил. Бу китобни ҳам Жолинус тасниф қилгон, „Ўн олти“ китобига кирмагон. Агар шу илм юзасидин кучли олим бўлишни истасанг ва ҳамма вақт изланишни давом эттирсанг, истиқсот ва мижоз илмини „Ал-қави ва-л-фасод“ ва „Ас-Самоъ ва-л-олам“ китобларидин излагил. Қувват ва ҳаракат илмини тиласанг, „Ан-Нафис“, „Ал-Ҳисс ва-л-махсус“ китобларидин излагил. Аъзолар илмини „ал-Илал ва-л-амроз ал-мараз“ китобининг биринчи мақоласи „Ал-Ҳайвон ва оқсому ала-л-мараз“ китобидин излагил. Бу китоб ҳам „Ўн олти“ китобига кирадур.

Фасл. Ундин сўнг беморни шиша ичига бавл қилдириб кўрғил, бавл¹ қилгонда сийдикнинг ранғига қарағил, агар сийдик оқ бўлса ва тиниқ бўлмаса, у киши бир ғамдин касалдур. Агар оқ ва тиниқ бўлса, бир қароҳатдин касалдур.

Агар сийдик гуруч ранг бўлса, унда майда-майда нарсалар бўлса, ошқозон бузилиш касалидур. Агар сийдик ёғдек кўринса, шишанинг тубида бир чизик кўринса, бу ўлим яқинлиги аломатидур. Агар заъфарон ранг бўлса, унинг касали йситма ва сафродур, қон сафро била ҳам кўшилгон бўладур. Агар сийдикнинг усти сариқ, таги қора бўлса, ҳужайралар йиринглашидур, бунда дори қилмағил. Агар сийдикнинг усти қора, шишанинг ости сариқликка, кўк рангга мойил бўлса, бемор тузалади. Агар бемор алаҳласа ва сийдиги қизилга мойил қора бўлса ёки қон аралашгон бўлса, ундин эҳтиёт бўлғил. Агар сийдиги қора бўлиб, устида қон бўлса, бундай беморнинг яқинига бормағил, агар сийдиги қора бўлиб, унда кепакдек нарса пайдо бўлгон бўлса ёки устида қон тургон бўлса, ул касалдин умид узғил. Агар сийдиги сариқ бўлса, унда офтобдек бир нарса ярқираб кўринса ёки қизилга мойил сариқ бўлса, касали қондандур, бу бемордан қон олсанг тезроқ тузаладур. Агар сийдиги сариқ бўлиб, унда оқ чизиклар кўринса, касаллик тузалиб кетадур. Агар сийдиги кўк рангга мойил сариқ бўлса, қора жигарнинг касаллиғидур. Агар

¹ Бавл — пешоб, сийдик.

сийдиги кўк рангга мойил бўлса, унда майда куртдек нарсалар кўринса бавосил касалидур.

Сийдикни кўриб бўлгонингдин кейин касалликнинг турларини қидиргилки, касалликнинг турлари кўпдир ва ҳаммаси бир хил бўлмайдур.

Фасл. Энди гарчи сўз узоқ бўлса ҳам бу илмнинг илмий томонин баён этгумдур, чунки илм ва амал вобасталикда бир-бирига жисм ва руҳдекдур. Жисм руҳсиз, руҳ жисмсиз бўлмағусидур. Агар муолажа қилмоқ истасанг, шуни билгилки, беморнинг муолажаси икки хил бўлур. Шунинг учун табиб токи беморнинг қувватидин, мижознинг ҳолидин, иллатнинг сабабидин, беморнинг ёшидин, сўзидин ва табиатидин огоҳ бўлмагунча ҳеч қачон муолажага қўл узатмаслиги лозим.

Беморликнинг аломатлари турлича бўлуб, улар куйидагичадур. Агар беморни кўргон вақтингда уни уйқуда ётгондек хаёл этсанг ва сўз айтгонда жавоб берса, аммо сени танимаса, кўзин ярим очиб, яна юммаса, бу ёмон аломатдур. Агар хушсиз бўлса, қўлин силтаб тортиб урса ва ётгон жойида изтироб ва фиғон қилса, ёмон аломатдур. Яна агар хушсиз бўлса ва ҳар вақт қичқирса, бармоқларини тишлаб, тишига қисса, бу ҳам ёмон аломатдур. Агар бемор кўзининг оқи аввалгисига нисбатан кўпроқ оқариб кетса ва қароси бурунғидан зиёда қаро бўлса, тилини оғзининг атрофида айлантирса, қаттиққаттиқ нафас олса, бу ҳам ёмон аломатдур. Агар бемор ҳамиша қайт қилса, ранг қизил, сариқ, қаро, умуман, ҳар турли рангга айланса, бу ҳам ёмон аломатдур.

Бу айтилгон аломатлар қайси беморда зоҳир бўлса, унга муолажа қилмағил, чунки фойдаси йўқдур. Қайси беморда бу аломатларни кўрмасанг, унинг тузалишига умид боғлагил.

Фасл. Шундин сўнг беморнинг томирига қўл ургил. Агар томири қаттиқ урса, билгилки, қон ғолибдур. Агар қўлининг кичик бармогининг остидаги томири қаттиқ урмаса, яъни суст, мулойим урса, балғам ғолибдур. Агар қўлдаги катта бармоқнинг томири муҳолиф урса ҳам унинг майли қайси тарафга кўпроқ бўлса, ўша тарафга ҳукм қилгил.

Буни билгонингдин кейин, касаллик овқат била кифояланса, дори ва малҳам била тузаладигон бўлса, маъжун¹ ишлатмағил ва дори беришга журъат қилмағил. Бемор тинчлик ва оромдин тузалса, қайт қилдиришга ортиқча ҳаракат қилмағил, агар иш ҳаддин ўтса, дори қилишга ва тинчлантиришга машғул бўлғил. Касални асло кўрқитмағил, касаллик ўтиб кетмасдин илгари даволағил. Қорин бандаси ва беқаноат беморга қаттиқ парҳез буюрмағилки, у қабул қилмайдур. Сен унинг еган таомини йўқ қилишга ҳаракат қил.

Тиббиётнинг энг яхши нарсаси дорини ва касални билишдур. Бу илм ҳақида кўп гапирдимки, баъзи кишилар узоқ сўзлашни яхши кўрурлар.

Бундин сўнг фойдали илм — илми нужумдурки, уни ўрганишга ҳаракат қил ва бу илм кўп фойдалидур.

ЎТТИЗ ТЎРТИНЧИ БОБ

НУЖУМ (ЮЛДУЗЛАР) ВА ҲАНДАСА (ГЕОМЕТРИЯ) ИЛМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар мунажжим² бўлмоқ истасанг, ҳаракат қилиб риёзиёт³ илми устида кўпроқ машаққат чекғил, чунки илми аҳком⁴ яхши илмдур, уни батамом билиб бўлмайдур ва уни тўғри билгон, хато қилмагон одам йўқдур. Аммо, ҳар ҳолда, аҳком илмининг самараси бордур. Ҳаракат қил, токи унинг усулини яхши билғил, нужумларнинг тақвим⁵ муқаддимасини тўғри тузғил. Нужумларнинг толеини дуруст билғил. Агар нужум толеини яхши билсанг, башоратнинг асли ҳам тўғри келгусидур, тахминий толега эътимод қилмағил.

¹ Маъжун — дори, маъжун.

² Мунажжим — юлдузшунос, астроном.

³ Риёзиёт — математика.

⁴ Аҳком — ҳукмлар, қонунлар, фалсафа.

⁵ Тақвим — сайёраларнинг ҳол ва ҳаракатларини кўрсатувчи илмлик жадвал.

Намудорот¹ ҳисоби тўғри чиқондин сўнг нужумлар ҳолатидин чиқоргон ҳукминг ҳам тўғри бўлғусидур.

Масалан, толе (юлдузнинг) чиқиши ва толе даражасидин, ой ва оининг бурж²ларидин ва нужумларнинг ойга қандай қилиб яқинлашувидин хабардор бўлғил. Яна шундай нужумлар ҳам борки, уларнинг чақнаб туришидин огоҳ бўлғил. Булар шундай нужумларки, улар худди оқ нарғис гулига ўхшайдур ва худди нарғис янглиг бўйсунгондек кўринурлар. Улар юксак мартаба, бахт-саодат нишонлари била тўлғон — буларнинг ҳаммаси офтоб била намоён бўлур. Буларнинг ҳеч бирининг гофил бўлмағил.

Сен башорат қилишга оид жадвални тузгон вақтингда нужумларнинг ҳолатини, шунингдек, намудороти, ой ва унинг чамбар йўлини, хўжангга тегишли бўлгон ой чамбарининг белгисини, чамбар белгиси ва нужумлар ҳаракатини, қачонгача бу белгиларнинг ҳар бир чамбарда мавжуд бўлишини ва қай хилда бўлишини, хўжанинг хонадонида муҳтожликни ва бу муҳтожликдин қутулишни кўрсатувчи ой ва нужумларнинг силжишини, уларнинг намудорот даражалари устидин баланд кўтарилишини, ҳаракатсиз нужумларга ҳаракатли нужумларнинг яқинлашувини ёки даража ва ҳаракат бўйича юлдузларнинг тутилишини, даражанинг зарарли таъсирини, чақнаб турувчи даражани, яъни куёш даражаларининг кўтарилиши, пасайишини билмасдин туриб жадвал тузмағил, яширин сирларни очмағил, буларнинг ҳеч бирини унутмағил.

Ўн икки белги ва даражалар, учбурчаклар, чегара, шакл, баландлик, ғуруб³, ғамхона, шодлик, офат, авж ва энг паст (қуйи) кабиларни билғонингдин кейин бахт ва толедин хабар берувчи хилма-хил нужумларга, бу-

¹ Намудорот — гороскоп — ўрта аср мунажжимларининг юлдуз қарайдиган асбоблари.

² Бурж — қадимги астрономияда Куёшнинг йиллик доирасидаги ўн икки нуқта.

³ Ғуруб — куннинг ботиши.

лутсиз осмонга қарағил, ой ва нужумларнинг ҳолига назар ташлағил, масалан, бахтли ва бахтсиз, эзгулик ва ёмонлик, интилиш, яқинлашиш ва тармоқланиш, нурдин узоқлашиш, яқинлашишдин узоқлашиш, яқинлашув ва итариб ташлаш, нур бериш, фикр бериш, куч бериш, табиий хоссани бериш, келишувнинг бузилиши, қаршилиқ, яратиш, қўшилиш, уларни зиёда қилиш, сайёра ҳаракатининг беш тури каби буларнинг ҳаммасидин огоҳ бўлгондин сўнг ҳукмлар тўғрисида сўзлағил, шунда сенинг ҳукминг тўғри бўлғай. Бу жадвалнинг ҳукми эътимодли устодлар томонидин шундай меҳнат била юзага келмишки, булар ёзув била машҳур бўлмиш эдилар. Унинг ўртасига қарагонлар, кенг жойнинг йиғиндисини кўргонлар. Сен унинг тартибини яхшилаб ўйлаб кўргил, яъни бир хато рўй бермасун. Шунча эҳтиёт қилгонингдин кейин ҳам ҳар қандай ҳукм этсам, шундай бўлади, деб эътимод қилмағил ва сўзга ишонмағил.

Яширин фикрларни сўрасалар, айтилиши мумкин бўлгон ҳамма масалани айтаверма, шунда ҳукмингнинг кўпи тўғри чиқиши керак.

Туғилишга келгонда, мен буни ўз устозимдин эшитгонманки, ҳақиқатда одамнинг туғилиши анодин туғилгон вақти бўлмайди. Эрнинг уруғи анонинг бачадонига тушади ва бачадон қабул қилади. Буни аслий туғилиш дейилади, яхшилик ва ёмонлик у била боғланур. Бола анонинг бачадонидин тушгон соатидаги кўринишига буюк таҳвили кубаро¹ дерлар, таҳвилнинг йилдин йилга ўтишини ўрта таҳвил дерлар. Эркак уруғида нимаики кўринса, анонинг қорнига ҳам ўша ўтади.

Буюк таҳвили кубародаги тулуъни² ўтгон устодларнинг йўли бўйича баён қилғил, шундин кейин қандай ҳукм қилсанг, юқорида айтгонимдек қил. Агар вақт масаласини сўрасалар, аввал вақт намудоротига ва унинг

¹ Таҳвили кубаро — энг улуг нарсанинг бир ҳолдан бошқа бир ҳолга кўчиши, ўзгариши.

² Тулуъ — кўриниш, қуёш ёки ой.

соҳибига қарағил, ундин кейин ойға ва ойнинг буржи-га, унинг соҳибига ҳамда ойга яқинлашиб борадигон нужумга, ойга тескари бўлгон нужумга қарағил, буни ё тулуьда ёки тиккада топурсан. Агар тиккада бир нужумдин кўпроқ нужум кўрсанг, ким устун турғонлигин, кимнинг баландлигин ўшал нужумга қараб гапиргил, шунда сен тўғри гапиргон бўлгайсан.

Фасл. Мен аҳком шартларидан бир қанча сўзни баён қилдим. Энди, агар, эй фарзанд, муҳандис ва танобчи бўлсанг, ҳисобни яхши билгил. Зинҳор бир соатни ҳам ҳисобни тақрорлашдин холи ўтказмағил, чунки ҳисоб шиддатли илмдур. Агар ҳар вақт ер ўлчасанг, бурчакларни аниқла, қовурғалари хилма-хил бўлгон шаклларни хор қилмағил, „буни ўлчамайман, бошқаларни тахмин била биламан“ демағил, чунки ўлчагон вақтда кўп фарқлар вужудга келади. Бурчакларни яхши билишга ҳаракат қилгил, чунки менинг устодим ҳамма вақт менга: „Эй фалони, ҳисоблашда бурчаклардин гофил бўлмасликка ҳаракат қил, чунки қавссимон бурчаклари бўлгон кўпёқли шаклларни, ўтмас бурчакларни ўлчашда катта фарқ қилиб қолади“, — дер эрди.

Агар бир шакл сенга қийин бўлиб кўринса ва маълум бўлмаса, унинг ўлчовини тахмин била қилмағил. (Бундай шаклнинг) ҳаммасини мусаллас ёки мураббаъга бўлгил, чунки ҳар бир шаклни шундай қилса бўлади, шундин кейин ҳар бирини дуруст ўлчасанг, ҳисоб тўғри чиқади. Бу бобда айтмоқчи бўлгон сўзим кўпдур, аммо зарурларини айтдим.

ЎТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ

ШОИРЛИК РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар шоирлик қилмоқчи бўлсанг, ҳаракат қил, токи сўзинг осон ва фойдали бўлсун, гомиз¹ ва мушкул сўздин парҳез қилгил ва ўзинг билиб, ўзгалар унинг шарҳига муҳтож бўлғудек сўзни айтмағил,

¹ Гомиз — тушунилмайдиган ва ноаниқ.

нединким, шеър айтғон киши халқ учун айтур ва ўзи учун айтмас. Бир хил вазн ва бир хил қофияга қаноат қилмағил, санъатсиз ва тартибсиз шеър айтмағил. Шеърда зарб, яъни оҳанг, яхши садо, мунг бўлса ва шаклда альғал бўлса, яъни вазни тўла бўлса, яхши бўлур. Шоирларнинг расми одатига кўра уларнинг санъатларидин гофил бўлмағил, чунончи, шоирларнинг зарур усуллари шулардин иборат: музавваж (бирлаштирувчи)¹, мужонис (ўхшаш), мушокил (шаклдош), мукаррар (такрор), мусаммат, муставий (тенг), мушобех (ўхшаш), музмар (яширин), мулавван (бўялган), мувассал (уланган), муқаттаъ (кесик), мустазод (қарама-қарши), мустаор (кўчма маъноли), муздаваж (бирлашиш), мувозана (баробарлик), музмин (эскирган, ҳаракатдан қолган), мусажжаъ (қофиядош), мувашшаҳ (зийнатланган, безалган), мавсул (қўшилган), мухаллаъ, мустаҳиёт (бўрттирмақ), мустаҳил (мумкин эмас), зуқофиятайн (қўш қофияли), ражази мақлуб (ҳарбий мазмундаги шеърларни тантанавор ўқиш), мақлуб (тескари), мутобик (уйғун), муташобих (ўхшатиш), мураддаф (радифли) ва буларга ўхшашлар.

Аммо сўзингнинг баланд² бўлишини истасанг, ўт, олов³ сўзларни ишлатмағил, лекин бошқача қилиб, яъни мумкин қадар сўзни истиорот шаклида ишлатғил ва кишилар тушуниши мумкин бўлғон тил бида баён қилғил. Мадҳда истиоротни ишлатғил, ағар ғазал ёзмоқ бўлсанг, осон ва равон ва латиф сўзлар бида ёзғил ва машҳур қофиялар бида музайян қилғил, совуқ ва ғариб вазнлар, қофияларни қўлламағил, ошиқона, латиф сўзларни илкингдин бермағил ва яхши масалаларни ҳам унутмағил. Шундай ёзсанг, токи хос ва авом⁴га хуш кўриниб, шеъринг машҳур бўлғай.

Оғир вазн ва аруз бида айтмағил, нединким, аруз ва оғир вазн совуқ (табиатли), латиф лафз ҳамда за-

¹ Қавс ичидаги таржималар нашрга тайёрлашда киритилди (У. Д.).

² Баланд — таъсирчан.

³ Ўт, олов — киноя, истехзоли.

⁴ Авом — умум, оддий кишилар.

риф маънидин ожиз бўлгон одамларга яхшидур. Агар бирон киши аруз вазнига талабгор бўлса, бу вазнда шеър ёзишинг мумкин. Аммо яхши шеърни шоирлик, алқоб¹ ва нақд илми била ўргангил. Токи агар шоирларнинг орасида мунозара бўлса, ё сенинг била бир киши фикрини очиқдин-очиқ сўзласа, ёки сени синаб кўрса, ожиз бўлмагайсан. Арузнинг доираларини ва уларнинг номларини, доираларда пайдо бўладигон бахрларнинг отларини билгил.

Ҳар сўзни шеърда айтмоқ бўлсанг, мадҳия, ғазал, ҳажв ёки марсия ёзмоқ бўлсанг, сўзни батамом ва мукамал ишлат, ҳаргиз сўзни нотаом айтмагил. Насрда айтилгон сўзни назмда айтмагил, нединким, насрий сўз раият манзиласидандур, назм эса подшоҳ мартабасидандур. Агар бирор нарса раиятга лойиқ бўлмаса, подшоҳга ҳам лойиқ эрмасдур.

Ғазални гўзал ва равон айтгил, мадҳ айтишда қавий дил ва баланд ҳиммат бўлгил. Ҳар одамга лойиқ сўзни ва ҳар кишининг қадрига мувофиқ шеърни билиб ёзгил. Ҳар одамда диловарлик² бўлмаса, уни шижоат ва баҳодирлик била тавсиф этмагил ва агар ҳар одамки белига ҳаргиз пичоқ осмагон бўлса, унга шамшир била шерни ўлдирурсан, найза била Бесутун тогин гардун³-дин оширурсан, ўқни мўр⁴ кўзидин ўткарурсан, демагил. Ҳар одамки эшакка минмагон бўлса, унга сен Дулдулни, Буроқ⁵ни ва Рахш⁶ни яхши сурарсан, демагил ва ҳар кишига муносиб сўзни айтгил. Аммо шоирга мамдуҳ⁷нинг табиатидин огоҳ бўлмоқ ва унга қандай сўз хуш келишин билмоқ вожибдур. Унинг хоҳишига

¹ Алқоб — лақаблар, номлар.

² Диловарлик — қахрамонлик.

³ Гардун — фалак, осмон.

⁴ Мўр — чумоли.

⁵ Буроқ — диний ривоятларга кўра Муҳаммад пайғамбар „Меърож“ кечаси кўкка миниб чиққан учар от.

⁶ Рахш — жуда югурик от.

⁷ Мамдуҳ — мақталаётган киши.

лойиқ мадҳ қилғил. Шундин сўнг унинг инъомидин қанча миқдор дилхоҳинг бўлса, шунча кўз тутғил ва ҳимматингни паст тутмағил, ҳар қиссада ўзингни банда ва ходим деб кўп айтмағил, агар мадҳ қилгон кишинг шул сўзга лойиқ бўлса, айтғил. Ҳажв қилмоқни одат қилмағилки, ёмон бўлур. Гарчи шеърда муболага ва дуруғни яхши дерлар, лекин ундай бўлса ҳам дуруғни ҳаддан оширмағил, дўстларнинг, муҳташамларнинг баланд мартабали эканини айтмоқни вожиб билғил. Аммо ғазал ва марсияни бир тариқда, ҳажв ва мадҳни бир услубда ёзмағил. Ҳар вақт бир кишини мадҳ ва ситойиш¹ қилсанг, мадҳнинг зидди ҳажв бўлур. Ғазал ва марсияда ҳам шундоқдир.

Ҳар на ёзмоқ бўлсанг, ўз таъбинг била ёзғил ва ўзгаларнинг сўзини такрор қилмағил. Агар шундоқ қилмасанг, ундин кейин табиатинг очилмағай, шеър майдони сен учун кенг бўлмағай ва шеър ёзишда аввалги аҳволингда қолурсан.

Таъбинг очилиб, шоирликка қодир ва моҳир бўлгонингдин сўнг агар бир ердин бирон гаройиб маънили сўз эшитсанг ва ул сўз сенга хуш келса, уни олиб бошқа бир ерда истеъмол этмак тиласанг (ул сўзни истеъмол қилдим деб) мукобара² қилмағил, яъни баланд парвоз гапни истеъмол этмағил. Агар одамларнинг сўзи ўзини мадҳ қилиш билан боғланса, сен уларнинг мақташлариға қарши ул сўзни ҳажвда келтирғил. Агар у ғазалда бўлса, сен марсияда келтирғил, токи киши бу сўзларнинг қайси ердин олинғонин билмай қолсин.

Агар мақтаниш, мамдуҳ талаб бўлсанг ва бозор ишин қилсанг, мудбиррўй³ ва палид жома⁴ бўлмағил. Ҳамиша тоза рўй⁵ ва хандон бўлғил. Нодир ҳикоятларни ва кулгили сўзларни эсда сақлағил, чунки мамдуҳнинг олдида шоирнинг бундин бошқа чораси йўқдир.

¹ Ситойиш — мақташ.

² Мукобара — кибрланиш.

³ Мудбиррўй — толесиз.

⁴ Палид жома — ифлос, кир кийим.

⁵ Тоза рўй — очиқ чеҳрали.

ҲОФИЗ ВА СОЗАНДАЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар ҳофиз бўлсанг, хушфёъл, қувноқ бўл, ҳамиша пок, мутайяб¹ ва хуш забон бўлгил ва ўз ишинга машғул бўлгил, ярамас хулқ, қўпол башара бўлмагил. Ҳамма вақт оғир йўл²ларни чертмагил, чунки барча машқ ва оҳангни бир хилда чертиш шарт эрмасдур, нединким, одамларнинг барчаси бир хилда бўлгон эрмаслар, таъблари ҳам бир-бирига мувофиқ эрмас, яъни халқ мухталиф³дурлар. Шул важдин бу фаннинг устодлари санъатга шундоғ тартиб бермишларки, аввал подшоҳлар мажлиси учун хисравона достонлар тузмишлар, ундин сўнг вазнсиз бир оғир йўл тузмишларки, уни икки суруд⁴ била айтса бўлур ва унга оғир йўл деб от қўймишлар. Бу йўл қариларнинг ва хирадмандларнинг таъбига мос келмуш эрди ва бул йўлни мазкур қавм учун туздилар. Ундин сўнг эрса кўрдиларки, халқнинг барчаси қарилар ва хирадмандлар эрмасдурлар. Шундин кейин ложарам йигитлар учун бир йўл тузатдилар. Ундин кейин енгилроқ вазнлик шеърлар учун енгил йўллар тузиб, уларга хафиф⁵ деб от қўйдилар, оғир йўлдан сўнг бу хафиф йўлни чертдилар. Мутриблар⁶ қарилар ҳам, йигитлар ҳам ундан бахраманд бўлсинлар, дедилар. Ундин кейин ёш ўғлонлар ва латиф⁷ таъб одамларнинг баъзилари бебаҳра қолдилар. Мазкур қавм учун тарона айтмоқни пайдо қилдилар, токи мазкур қавм ҳам баҳра ва роҳат топгайлар, чунки барча вазнларнинг орасида таронадин латифроқ вазн йўқдур. Демак, буларнинг барчасини бирдек қилиб чертмагил ва бир хилда куйламагил, менинг баён қил-

¹ Мутайяб — хушрўй.

² Йўл — мақом, оҳанг.

³ Мухталиф — ҳар хил.

⁴ Суруд — ашула, қўшиқ.

⁵ Хафиф — вазни енгил.

⁶ Мутриб — созанда.

⁷ Латиф — юмшоқ, мулойим, гўзал.

гонимдек чертиб айтгил. Бас, барча улус сенинг созингдин, овозингдин бахраманд бўлсин.

Бир мажлисда ўлтурсанг, мажлис аҳлига қарагил, агар эшитгувчи қизил юзлик ва мош-биринч¹ соқолик бўлса, пайвас² зер³ тор била чертгил: агар сариқ юзлик бўлса, бўш тор била чертгил; агар қора юзлик, наҳиф⁴ ва савдойи бўлса, кўпроқ уч тор била чертгил агар оқ семиз ва мартуб⁵ бўлса, кўпроқ бам⁶ била чертгил, нединким, бу рудни⁷ одамнинг тўрт таъби учун мухайё қилмишлар. Бу айтгонларимда мутриблик, яъни шеър айтмоқ шарти ва расми йўқдур. Ҳофизлик қилсанг, шеър ёзмоқни ҳам билсанг, ўз шеърингни айтмоққа ҳарис⁸ бўлмагил, нединким, сенинг шеъринг ўзингга хуш келса ҳам, бошқага хуш келмаслиги мумкин, чунки ҳофизлар халқ шеърининг ровийси^{42*} дур, ўз шеърининг ровийси эмас.

Агар сени бир мажлисга олиб борсалар, унда икки киши нард ўйнаб ўтиргон бўлса, гарчи сен нардбоз бўлсанг ҳам, ҳофизликни тарк этиб, уларнинг таълим ва томошасига машғул бўлма, чунки сени ҳофизлик учун келтирмишлар, нардбозлик учун келтиргон эмаслар.

Ҳар сурудни ўргонсанг, вазндин гофил бўлмагил, вазнсиз тарона айтмагил ва ғазал ёзмагил. Куйлар вақтингда сурудинг бошқа жойдин, созинг бошқа жойдин бўлмасин. Агар бир кишига ошиқ бўлсанг, бутун кунни бошидин охиригача ўзингга хуш келгон ғазални айтмоқ била ўткармагил, (бундай ғазал) ўзингга хуш келса ҳам, ўзгаларга хуш келмағусидур. Ҳар сурудни бошқа бир маънида айтгил.

¹ Мош-биринч — мошгуруч.

² Пайвас — туташ, доимий, узлуксиз.

³ Зер — мусиқийда энг ингичка ва нозик овоз.

⁴ Наҳиф — озғин.

⁵ Мартуб — рутубатли, ҳўл, нам.

⁶ Бам — мусиқадаги баланд тон.

⁷ Руд — мусиқа асбоби.

⁸ Ҳарис — берилиб кетмоқ, ҳирс қўймоқ.

Шеър ва газални кўп ёд билғил ва ҳар турли шеър ёзишни ўзингга лозим билғил. Ҳар вақтнинг ўзига муносиб газалларни ўқиғил: баҳорда хазонга муносиб, хазонда баҳорга муносиб, қишда ёзга муносиб ва ёзда қишга муносиб газалларни ўқимағил.

Агар назирсиз¹ устод бўлсанг ҳам мажлис ичидаги ҳариф²ларга қарағил, агар мусиқийдан завқ олғувчи қарилар ва хос одамлар бўлса, мутриблик қил, яхши йўлларни ва наволарни чертғил. Қарилик ва дунёнинг мазаммати³дин кўпроқ суруд айтғил. Агар мажлис аҳли ёш йиғитлар бўлса, енгил йўлларни кўпроқ чертғил ва осон суруд айтғил. Агар мажлис аҳли сипоҳий ва баҳодирлар бўлса, уруш қилмоққа, қаҳрамонликка ва иёрлик қилмоққа оид махсус шеърларни ўқиғил. Бундай вақтда улуғ йўллардин — ироқ, наво, фарёд ва буларга ўхшашларни чертаман деб мажлисни совутмағил. Яна диққат қилиб қарағилки, мазкур базмда ҳар киши қайси йўлни яхши кўради, шу кишига коса етгон чоқда уни айтғил. Ундай вақтда ул одамлардин бирор нарса умид қилсанг, шуни топасан, нединким, ҳофизлик яхши ҳунардирки, эшитгон одамларнинг кўнглини олурсан.

Ҳар мажлисдаки бўлсанг, бодани ва набизни оз ичғил, чунки сен танга олишинг лозим. Тангадин эса қанча берсалар, рози бўлғил. Ҳаргиз умматларга⁴ истиза⁵ қилмағил ва ишрат аҳли маст бўлгон пайтда сен ўз дўстларинг била сўзлашмакка машғул бўлғил, нединким, танга бу ишдин ҳосил бўлур.

Ҳофиз бўлсанг арбада⁶ қилғувчи бўлмағил, токи арбада сабабидин ҳофизлик тангаси кўлингдин кетмасин ва бошинг ёрилиб, тўнинг йиртилиб, танбуринг синиб, уйингга қайтиб бормағил, нединким, ҳофиз-

¹ Назирсиз — беназир, мислсиз.

² Ҳариф — улфат.

³ Мазаммат — ёмонлик, хўрлик, тубанлик.

⁴ Уммат — бир тилда сўзлашувчи инсонлар.

⁵ Истиза — жанжал, кураш.

⁶ Арбада — тўполон, қий-чув.

лар мастларнинг муздури¹ бўлурлар. Арбада ва густолик² қилгон муздурга музд бермаслар.

Агар мажлисда бир одам сени мақтаса, таъриф қилса, сен унга меҳрибонлик кўрғазғил ва у қайси сурудни хоҳласа шуни айтғил, токи ўзгалар ҳам сени таъриф қилсунлар, маст бўлгонларидин сўнг ул таърифга лойиқ танга берсунлар. Агар мастлар бир йўла суруд айт десалар, уни айтмоқ сенга малол келмасин, ҳар на буюрсалар, шуни чертғил ва шуни айтғил, нединким, мутрибларнинг улуғ ҳунари мастларнинг ишига сабр қилмоқдур. Агар сабр қилмасалар, муздурлик инъомидин маҳрум бўлурлар. Яна дебдурларки, ҳофиз кўр, кар ва соқов бўлмоғи керакдир. Агар ҳофиз бир мажлисга борса, унда кўргон ва эшитгон нарсаларни ўзга жойга бориб айтмасун. Бундай мутриб ҳамиша азиз ва аржуманд бўлур.

ЎТТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ

ПОДШОҲГА ХИЗМАТ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, иттифоқо, подшоҳ хизматиға ўтиб, хослар жумласига қўшилсанг, подшоҳ ҳар қанча сени ўзига яқин тутса ҳам, унга фарра³ бўлмағилким, унинг яқинлиғидин узоқлиғини яхши кўрғил. Аммо ҳар турли хизматдин қочмағил, нединким, подшоҳга яқин бўлишнинг охири узоқликдур. Агар подшоҳ сени ҳар қанча имн⁴ қилса, сен ундин ноимнроқ бўлғил ва ўз ҳаддингдин асло ошмағил, нединким, сенинг семирмоғинг унинг қурби⁵ била ва ўлиминг ҳам унинг тиғи била бўлғусидур. Ҳар қанча азиз бўлсанг ҳам, ўз ҳаддингни билмакдин ғофил бўлмағил. Подшоҳнинг муридидин ўзга сўзни айтмағил, ҳар бир сўз устида у била мунозара қилмағил, нединким, ҳар одам подшоҳ била

¹ Муздур — ёлланиб ишловчи, мардикор.

² Густох — андишасиз, тортинмайдиган.

³ Фарра — мағрурланиш.

⁴ Имн — омон, хавфсиз.

⁵ Курб — яқинлик.

мунозара қилса, ажалидин бурунроқ ўлғусидур. Ўткир тигинг дамига мушт урмоқ ниҳоятда аҳмоқликдур.

Подшоҳга яхшилик қилмоқнинг йўлини тузгил, токи ул ҳам сенга яхшилик қилғай. Агар подшоҳга ёмонликни ўргатсанг, у ёмонликни олдин ўзингга қилур.

Хикоят. Дебдурларки, амир Фазлун Биссувор ибн Ҳомоннинг^{43*} Ганжада подшоҳлик қилгон замонида Дайлабий халқининг улуғларидин бир муҳташам одам унинг муқарраби¹ ва мушовари² эрди. Ул ҳамиша подшоҳга ёмонлик ўргатур эрди. Мамлакатнинг муҳташам³ одамларидин ҳар ким бир гуноҳ қилса, уни банд қилиб, зиндонга солур эрди. Подшоҳга дер эрдиким: „Озод одамга озор бермағил ва озор берғондин сўнг уни ўлдирғил“. Мана шул дайлабийликнинг машварати⁴ била кўп одам подшоҳнинг қўлида ҳалок бўлди.

Иттифоқо, бир кун шу дайлабийлик кенгашдор бир гуноҳ иш қилди. Подшоҳ буюрди, уни банд этиб, зиндонга солдилар. Дайлабийлик подшоҳнинг олдига киши юбориб дедиким: „Мен минг тилло берурман, мени подшоҳ ўлдирмасун“. Подшоҳ деди: „Мен сенинг ўзингдин ўрганмиш эрдим, сен ўзинг озодга озор бермағил ва агар озор берсанг ўлдирғил, деб ўргатар эрдинг“. Дайлабийлик ёмонлик ўргатмоқнинг шумлигидин ўз жонидин айрилди.

Эй фарзанд, барча орзуларнинг охирини нуқсон билғил, давлатга ғарра бўлмағил. Подшоҳнинг хизматида ҳурматли бўлғил, нединким, неъмат ҳашаматидин сўнг зиёдароқ бўлур, подшоҳ хизматининг иззати тавонгарликдин зиёдадур. Агар подшоҳнинг амалида ҳар қанча семирсанг ҳам ўзингни ориқ кўргизгил, токи имн бўлғайсан. Кўргилки, ориқ қўй ўлимдин имн бўлур.

Дирам учун подшоҳнинг хизматин тарк этмағил. Нединким, дирам гулдек хушранг, хушбўй, машхур ва азиздур ва лекин умри гулнинг умридек бебақодир ва яроқсиздур. Подшоҳнинг хизматида ҳар қанча ди-

¹ Муқарраб — яқин дўст.

² Мушовари — маслаҳатгўй.

³ Муҳташам — ҳашаматли.

⁴ Машварат — кенгаш.

рамни кўп жам этсанг, унинг бақоси йўқдур. Подшоҳнинг хизмати дирам судининг сармойасидур¹. Бас, суд тилаб сармойани қўлдин бермағил, нединким, сармойа ўз жойида турса, ҳамиша суд умиди бордур. Аммо сармойа қўлдин кетса, суд умиди йўқолур.

Ҳар одам дирамни ўзидин азизроқ тутса, азизликдин хорлиқларга тушгусидур. Азиз одамнинг мол жамига рағбат этғони ўзин ҳалок қилғонидур.

Молни ўлчов ва андаза била жам этғил ва ўзга халққа ҳам ундин насиб берғил, токи халойиқнинг тили сенинг мазамматинг била боғлиқ бўлғай. Подшоҳнинг хизматида улуғ мартаба топғондин сўнг ҳаргиз подшоҳга хиёнат қилмағил. Агар хиёнат қилсанг, ул мартабадин тушғонингдур ва хорлик домига етишғонингдур, нединким, подшоҳ бир кичик кишини улуғ қилса ва у бунинг эвазига хиёнат кўргузса, бу иш ул кишининг иззат ва улуғликдин маҳрум бўлмоғига сабабчидур, нединким, агар у кишига меҳнат ва хорлик етишмаса эрди, ўз валинеъмати баробаринда яхшилик қилғон кишига ёмонлик қилмас эрди.

Ҳикоят. Амир Фазлун Биссувор бир кун ўзининг ҳожиби Абу Асирни Бурдаъ вилоятига сипаҳсоларликка юбормоқчи бўлди. Абу Асир ҳожиб деди: „То қиш фасли бўлмағунча бормасман, нединким, Бурдаънинг обу ҳавоси ниҳоятда ёмондур“. Унга амир Фазлун деди: „Бундоқ эътиқод яхши эрмас, нединким, ҳеч киши ҳаргиз беажал ўлмағусидур“. Ҳожиб деди: „Айтғонинг дурустдур, лекин то кишининг ажали етмаса, Бурдаъга бормағусидур“.

Эй фарзанд, дўст ва душман ишидин гофил бўлмағилки, сенинг нафинг дўстга ва зараринг душманга етсин. Улуғликка муносиблик улдурки, дўстга яхшилик, душманга ёмонлик била жазо еткурғайсан.

Давлатга, неъматга молик бўлғонингдин сўнг халойиққа наф еткурғил, саховатни халқдин дариф қилмағил. Давлати камолга етғон одамнинг хизматида бормағил, чунки камолга етиш — залолат²га яқиндур.

¹ Сармойа — давлат, бойлик, асос, дастмойа.

² Залолат — ҳақирлик, гумроҳлик, пастлик.

Қаригон давлатманднинг атрофига яқин бормағил, чунки қарининг умри узоқ бўлса ҳам, халойиқ уни йигитларга қарагонда ўлимга яқинроқ тутарлар. Агар подшоҳнинг хизматида ҳамиша барқарор бўлмоқ тиласанг, Расул алайҳиссаломнинг катта амакиси ҳазрати Аббос ўз ўғли Абдуллоҳга айтгондек бўлғил. Ул ўз ўғлига деди: „Эй фарзанд, билғилким, бу киши, яъни Умар сенга эътимод қилди ва барча халқдин илғари тутди. Энди, агар (сенга) душман голиб бўлмасин десанг, беш хислатни маҳкам тутғил, шунда сен ҳамиша имн бўлғайсан. Биринчиси шуки, ҳаргиз ёлғон сўзламағил, иккинчиси, подшоҳ олдида ҳеч кишининг айбин айтмағил, учинчиси, подшоҳга ҳеч важҳ била хиёнат қилмағил, тўртинчиси, подшоҳнинг фармонига хилоф иш қилмағил, бешинчиси, подшоҳнинг сири, ҳасрати, кучсизлигини ҳеч бир одамга айтмағил, нединким, киши бу беш хислат била ўз мақсудига етса бўлур“.

Подшоҳнинг хизматида нуқсон қилмағил. Агар баноғоқ нуқсон қилсанг, ўзингни нодонликка солғил ва ул нуқсонни билмагондек кўргизғил, токи сенинг қасд била қилгонингни подшоҳ билмасин ва билмагонингга ишонсин.

Ҳамиша хизматта машғул бўлғил. Агар буюрмаса ҳам ўзгалар қилмоқчи бўлгон хизматни сен қилишни тилағил ва бажарғил. Ҳамиша хизматда ҳозир бўлғил, сени ҳар вақт сўраб қолсалар (тезда) топсунлар, нединким, подшоҳлар ҳамма вақт хизматкорларини имтиҳон қилурлар ва сени ҳамиша муқим кўрсалар, улуғ ва нофеъ¹ ишларни сенга эътимод қилиб буюрурлар, токи кичиклик ранжин чекмагунча улуғлик роҳатига ета олмағайсан.

Ҳамиша подшоҳнинг ғазабидин кўрқғил. Икки нарсани ҳаргиз хор ва саҳл² тутмағил: бири подшоҳнинг қаҳри, яна бири донишманднинг панди. Ҳар одамки, бу икки нарсани саҳл ва хор тутса, ўзи хор бўлур ва агар сен бу даражадин илғари ўтиб, подшоҳ надим³-ликларига восил бўлсанг, надимлик шартларини билмоғинг керақдур.

¹ Нофеъ — фойдали.

² Саҳл — енгил, қулай.

³ Надим — яқин дўст, маҳрам, хизматкор.

ПОДШОҲГА НАДИМЛИК ҚИЛМОҚ
ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сени подшоҳ ўз надимлигига талаб қилса ва сенда надимлик хислатлари бўлмаса, қабул қилмагил, нединким, ҳар киши подшоҳнинг надимлигини қабул қилса, ул дастлаб ўзида надимликка қанчалик хислати борлигини аниқламоғи лозим. Чунки подшоҳ хизматида жулус¹ рухсатин топгондин сўнг аввал беш сезгиси ҳиссиёти унинг фармонида бўлиши керакдур ва яна одамларга жирканч кўрингудай бадруй бўлмаслиғи керак, токи бу кўринишдин подшоҳга малол етмасин ва яна форсий, арабий тил била иншо ёза билсин, токи агар бир вақт подшоҳ иншога ҳожатманд бўлса, надим шу ишни биткара олеин. Яна керакдурким, надим шоирликни ҳам билсин ва форсий, арабий байтларни кўп ёд ўқисин, токи бир вақт подшоҳга шоир керак бўлса, бошқа жойларга киши юбориб шоир талаб қилиб юрмасин, шоирлик хизматини ўша надимнинг ўзи бажарсин. Бундин бошқа, надим илми тиб ва илми нужумни ҳам билсин, токи табиб ва мунажжим керак бўлса, сен бу бобда ҳам билгонингни баён қилгайсан, бу била надимлик шартин бажо келтиурсан. Подшоҳ эрса сенинг ҳамма илмдин хабардор эканинга эъти мод қилгай ва хизматинг маъқул бўлгай. Яна созандаликдин ҳам хабардор бўлгайсан, токи подшоҳ бир хилват қилса, мутриб бундай хилватга кира олмаса, сен соз чертиб вақтини хуш қилгайсан, шу муносабат била подшоҳ сенга муҳаббат пайдо қилгай. Яна керакдурким, муҳоки муҳоко² бўлгайсан. Яна кўп кулгили ҳикояларни, ажойиб сўзларни, нодир қиссаларни ёд билгайсан, нединким, ҳикоят билмагон надим ноком³ бўлур. Яна керакдурким, нардобзликни ва шатранжбозликни ҳам билгайсан, лекин қиморбоз бўлмагайсан. Яна Куръон,

¹ Жулус — мажлис.

² Муҳоки муҳоко — бир-бири билан сўзлашиш.

³ Ноком — истагига етмаган.

тафсир илмидин хабардор бўлгайсан ва ҳадис, шариат илмининг ҳар туридин зуфунун¹ бўлгайсан. Агар подшоҳнинг мажлисида бу илмлар ҳақида орага сўз тушса, сен жавоб бергайсан, шунда қози, муфтиларни талаб қилишга ҳожат бўлмагай.

Яна ўтган подшоҳларнинг қиссаларини кўп ўқиғон бўлишинг лозим. Сен барча подшоҳларнинг хислатларини ўз подшоҳинг олдида сўзлаб бергайсан, токи шу сўзларинг подшоҳнинг кўнглига таъсир этгай.

Ҳар сўзнинг истеъмол вақтини билгайсан, вақтга номуносиб сўз айтмагайсан. Мардона ва баҳодир бўлгайсан, нединким, подшоҳ ҳамиша ҳам ишрат ва томошага машғул бўлғусидур. Баъзи вақт подшоҳ муҳораба² ишига машғул кўргизгусидур. Бундай вақтда баҳодирлик кўргизғил, токи агар ўлсанг, яхши от била ўлгайсан ва сенинг қабила, фарзандларингнинг ҳақини тўлаб туриш подшоҳга вожиб бўлгай. Агар ўлмай қутулсанг ишинг улуғ бўлгай ва подшоҳга муътамад³, муътабар бўлурсан. Бу айтилгонларнинг ҳаммаси сенда бўлса, шундин кейин подшоҳнинг надимлиғига лойиқ бўлгайсан.

Агар мақсуднинг нон емоқ, шарбат ичмоқ, ҳазил айтмоқ бўлса, бу надимлик эмасдур, балки насимлик⁴ дур.

Надимликнинг барча тадбирин билгил, токи хизматинг бекор кетмагай. Мажлисида подшоҳнинг ҳолидин ҳаргиз гофил бўлмағил ва подшоҳнинг гуломларига қарамағил. Соқий сенга коса берса, олғил, аммо унга назар қилмағил ва ўзингни сақлағил, токи подшоҳ сени унга мойил кўрмасин ва қози Абдумалик Ақайрийнинг бўйнига тушгон иш сенинг бўйнингга ҳам тушмасин.

Ҳикоят. Эшитдимки, халифа Маъмун қози Абдумалик Ақайрийни^{44*} ўзига надим қилди. Қози набизни кўп ичар эрди, шунинг учун подшоҳ уни қозиликдин маҳрум этгонди. Бир куни мажлисида бир гулом соқий

¹ Зуфунун — билимли, донишманд.

² Муҳораба — уруш, жанг.

³ Муътамад — ишончга сазовор.

⁴ Насимлик — разиллик.

бўлди ва ул қозига набиз берди. Қози набизни олур вақтида гуломга қараб бир кўзи била унга ишорат қилди, бир кўзини юмди. Унга Маъмун халифанинг кўзи тушди. Қози халифанинг кўргонин билиб қолди. Қози гуломга қилгон ишоратини халифадин яширмоқ учун бир кўзини ишорат қилгондек юмуқ тутди. Халифа бир соатдин кейин қасд била: „Эй қози, кўзингга нима тушди?“ — деб сўради. Қози деди: „Эй халифа, билмадим, ушбу соат кўзим юмулди“. Шундин кейин қози ҳам хоҳ йўлда кетаётгон бўлсин, хоҳ уйга кетаётгон бўлсин, одамлар била кетаётгон вақтда ҳам, якка ўзи бўлгон вақтда ҳам, ҳатто зиёфатга кетаётгон вақтда ҳам асло кўзини очмади, токи халифанинг кўнгли шубҳадин холи бўлмагунча.

Демак, ҳар киши подшоҳга надим бўлмоқ тиласа, келажакни кўргувчи, ақли ва огоҳ бўлиши лозим. Шунда подшоҳ хизматида кўп вақт яхши от била умр кечиргай ва ишни охирига етказгай.

ЎТТИЗ ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

ДАБИРЛИК ВА КОТИБЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар дабир¹ ва котиб бўлсанг, ёзма нутқни яхши эгаллагил, хатни яхши билгил ва кўп ёзмокни одат қилгил, токи яхшироқ моҳир бўлгайсан.

Ҳикоят. Ундоқ эшитиб эдимки, ҳожиб Исмоил^{45*} шанба кун деваҳнада^{46*} ўтириб, бир нарса ёзар эди. Котибларга қараб деди: „Ҳар шанба кун ўзимнинг котиблигимда нуқсон кўраман, бунинг сабаби шу жиҳатданки, мен ҳар жума кун деваҳнага келмайман ва ҳеч нарса ёзмайман. Бир кун то пешингача хат ёзишни тарк этгонимнинг нуқсони менга таъсир қилур ва хатимда нуқсон кўрурман“.

Бас, эй фарзанд, ҳамиша хат ёзишга машғул бўлгил, номада кўп арз ёзишни одат қилгил ва номани истиоралар, ибратли ҳикоялар, масаллар, шеърлар, иб-

¹ Дабир — иш юритувчи.

ратли фикрлар била бойитгил. Агар ёзув форсча бўлса, бу сўзларни форс тили била ёзиб ўтирмагил, чунки бундай сўзларни халқ тушунмайдур, у яхши эмас, хусусан, қадимги форс дарий тилини кўп халқ тушунмайди, шунинг учун дарий тил била ёзилмагон маъқул.

Араб ёзувидаги қофия — бир санъатдур, у ёқимли эшитилур, аммо форс тилидаги қофия ёқимсиз эшитилади. Энг яхшиси форсча қофияни татбиқ этмаслик керак. Аммо сенинг ўзинг қадимги дарий тилида гапирмаслигинг керак, энг юксак услуб била, нозик ва қисқа сўз била гапиргил.

Номада сажънинг ўзи бир хунардур, лекин сажъ форсча номада нохуш кўринур. Ҳар сўзниким ёзсанг ширин, мустаар¹ ва мухтасар² ёзгил. Котибга соҳиби идрок бўлмоқ ва котиблик сирларин яхши билмоқ, рамзли сўзларни англамоқ лозимдур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитгонманки, эй фарзанд, сенинг бобонг султон Ғазнавий (Маҳмуд) Бағдод халифаси Алқодир биллоҳга^{47*} нома ёзиб юборди ва дедиким: „Мовароуннаҳрни менга бергил, йўқ эрса қилич била олурман ва раият³ менга мутиъ бўладилар. Агар сен Мовароуннаҳр тасарруфининг ёрлигини юборсанг, мен у ёрлиқни халойиққа кўргузарман, токи сенинг фармонинг била раият менга мутиъ бўлгайлар“.

Алқодир биллоҳ элчи юбориб деди: „Оламда менга Мовароуннаҳр раоёсидин⁴ мутиъроқ қавм йўқдур, ҳаргиз бермасман. Агар сен мендин фармон етмай туриб уларга қасд қилсанг, барча оламини сенга душман қилурман“.

Султон Маҳмуд бу сўздин танг бўлиб, халифанинг элчисига қараб: „Менинг ҳақимда бу сўз муносиб эмас эрди. Энди Қодирга айтгил, мен икки минг фил била бориб, халифани филларнинг оёғи остида вайрон қилурман ва Бағдод тупроғини филларга юклаб, Ғазнинга

¹ Мустаар — ўзлаштирилган.

² Мухтасар — қисқача.

³ Раият — бир ҳукмдорга тобе халқ.

⁴ Раоё — тобе халқлар.

олиб келурман ва филларни восита қилиб, катта таҳдид¹, тахвиф² кўргузурман“.

Халифанинг элчиси қайтиб келиб, халифага мазкур хабарни еткурди. Халифа бунинг жавобини элчига топшириб юборди ва элчи султон Маҳмуднинг вилоятига етди. Султон Маҳмуд тахт устида ўтириб эрди. Ҳожиблар³, муқарраб⁴лар, амирлар, сипоҳийлар атрофида саф тортиб турардилар ва маст филларни келтириб, улуғ ҳайбат била кўчаларда қатор қилиб қўймиш эрдилар. Шундин кейин элчини кўринишга келтирдилар. Элчи номани султон олдига қўйиб деди: „Амиралмўминин юборғон номасин ўқидим, унга лойиқ жавоб ёзиб юбордим“, — деб мени сизга йўлламиш“. Хўжа Абу Наср Мешкон^{48*} султоннинг муншийси эди. У номани олиб очиб ўқиди. Номанинг бошида „Бисмиллаҳир роҳманир раҳим“ деб ёзилғон эрди. Ундин кейинги сатрда „алиф, лом, мим“, „ва раббил оламин...“ деб ёзилғон эрди, бошқа бирорта сўз ёзилмағон эрди.

Султон Маҳмуд ҳамма котиблар била ўйлашиб кўриб „Бу қандай сўздур, — деб Курьондаги ҳар байтни ки алиф, лом, мим бўлса ўқиб, тафсир қилди. Ҳеч бири унинг сўзига жавоб эмас эрди. Ниҳоят, Абу Бакр Қаҳноний^{49*} (у ўтиргонича йўқ эрди, аёқ устида турғон ёш йигит эрди) шундай деди: „Эй худованд, халифа сизга алиф, лом, мимни ёзиб юборгани йўқдур. Сиз уни фил била кўрқитиб ва хавф бериб нома юбормиш эрдингиз ва Бағдоднинг тупрогини филларга юклаб Газнингга келтурурмиз, деб эрдингиз. Шу жиҳатдин халифа: „Худо филбонларинг бошига не кўйларни солғонин наҳотки тушунмамишсан?“ — деб ёзмишдур. Сизнинг фил юришингизга жавоб ушбудур“.

Султон Маҳмуд бағоят диёнатлиғ одам эрди. Бу сўзни эшитгач, ҳайратда қолиб, кўп вақтга қадар ҳуши қочди ва йиғлаб зорлиқлар қилиб, халифадин узр ти-

¹ Таҳдид — дўқ қилиш.

² Тахвиф — кўрқитиш.

³ Ҳожиб — дарвозабон.

⁴ Муқарраб — яқин дўст.

лаб, унга мактуб йўллади. Абу Бакр Қаҳнонийга хилъат бериб, тарбият қилди ва надимларнинг орасидин ўрин берди. Кўрмасмусан, Қаҳноний бир сўзнинг сабаби била шунингдек улуғ даражага етди.

Ҳикоят. Эшитибманким, Сосонийларнинг салтанати замонида Абу Али Самжур^{50*} дегон шахе Нишопурда ҳоким эрди. Айтур эдиким, мен Хуросон амирининг сипоҳсоларидурман, лекин амирнинг даргоҳига бормас эрди. Бу замон Сосонийлар давлати замонининг охири эрди. Уларнинг Абу Алини зўр била қўлга киргизгудек қуввати йўқ эрди. Абу Али уларнинг отига хутба ва сикка ўқиб, ақча чиқарарди ва бир оз ҳадя юборарди. Улар Абу Алидин ложарм рози бўлардилар. Ўша замонда Абдужаббор Хўжоний дегон бир одам бор эрди. У одам Хўжонда хатиб эрди. Ул фикҳ¹ ва одоб илмини яхши билур, эс-ҳушлик ва доно котиб эрди. Абу Али уни Хўжондин чақириб келтириб, ўзига котиб қилиб олди ва баланд мартабага кўтарди. Абу Али ундин бемашварат ҳеч иш қилмас эрди, нединким, ул бағоят кифоятлиг² одам эрди.

Аҳмад Рофеъ Хуросон амирининг котиби эрди, кўл фозил ва муҳташам одам эрди. Мовароуннахрнинг жами иши унинг қалами остида эрди. Ул Абдужаббор Хўжоний била қаттиқ дўст эрди. Хусусан, фазли илм муносабатидин бир-бирига дўстлик қилур эрдилар. Бир кун Хуросон амирининг вазири амирга деди: „Агар Абдужаббор Хўжоний Абу Алини осонлик била қўлга киргизса бўлур эрди, нединким, Абдужабборнинг тадбири била Абу Али шундоқ густоҳликларга иқдом³ кўргузадур. Абу Алига шундоқ нома ёзмоқ керакдурки, агар сен менга чокарлик⁴ қилиб, итоатимда бўлсанг, ушбу нома етишгач, Абдужабборнинг бошини кесиб, тўрвага солиб, боргон қосид⁵га топшириб, даргоҳга юборғил.

¹ Фикҳ — диний илм.

² Кифоятлиг — етук.

³ Иқдом — қадам.

⁴ Чокар — хизматкор.

⁵ Қосид — элчи.

Шундин кейин сенинг итоатингнинг ростлигини билурман, нединким, ҳарнаки қилурсан, унинг тадбири била қилурсан. Агар юбормасанг, менким Хуросон амридурман, сенинг устингга бостириб борурман, урушга омода¹ бўлгил“.

Бу тадбирни иттифоқ қилишгондин сўнг ҳамма деди: „Бу нома Аҳмад Рофеънинг хати била ёзилсин, нединким, Аҳмад Абдужабборнинг дўстидур. Ул одам юбориб Абдужабборни хабардор қилур ва Абдужаббор бир тарафга қочиб кетур“. Бу маслаҳатдин сўнг Хуросон амири Аҳмад Рофеъни чақириб деди: „Абу Алига ушбу тариқа нома ёзгил ва номани ёзгонингдин сўнг уч кечакундуз ушбу маконда бўлгил, ҳеч жойга кетмагил. Сенинг мутобе²ларингдин ҳеч одам қошингга келмасин, нединким, Абдужаббор сенинг дўстингдур. Агар у қўлга кирмаса, сен унга хабар юбориб, қочишга йўл кўрсатгон бўлурсан“.

Аҳмад ҳеч чора қила олмади ва ўз-ўзига деди: „Кошкийди, мен ҳаргиз котиб бўлмасам ва шундоқ фозил, донишманд дўстим менинг хатим била ўлмагай эрди“. Ниҳоят, „ан юқотталу“, яъни „агар ўлдирсалар, оёққўлни михласалар“, — дегон араб ибораси ёдига тушди. Аҳмад ўз-ўзига деди: „Бу рамзни Абдужаббор билур ва ўзга киши бу сўзнинг сирига тушунмас. Энди мен дўстлик шартини бажо келтирай“.

Номани ёзиб бўлгондин сўнг номанинг охирига, яъни унвон³нинг бир тарафига нозик қалам била бир алиф, иккинчи бир тарафига бир нун ёзди, яъни „ан юқотталу“га ишора қилди. Номани Хуросон амирининг қўлига берди. Амир номанинг унвонига қарамай, ўқиб муҳр босди, хатни Жаммозабон отлиқ бир ишончли кишига топширди, лекин уни хат мазмунидин огоҳ қилмади ва деди: „Бу номани Абу Алига элтиб бергил, у сенга бир нима берса олиб келгил“. Аҳмад Рофеъни эса

¹ Омода — тайёр.

² Мутобец — тобе.

³ Унвон — мактубдаги манзилгоҳ.

уч кунгача уйдин чиқармадилар, уч кундин сўнг қўйиб юбордилар. У дилтанг бўлиб уйига келди.

Жаммозабон Нишопурга келиб, мазкур номани Абу Алига топширди. Абу Али номани олиб ўпди ва Хуросон амирининг ҳоли-саломатлигин сўради. Абдужаббор ҳам бу мажлисда ўтирғон эди. Абу Али номани унга бериб деди: „У муҳрни йиртиб, хатни олиб ўқиғил. Фармонда ҳар на хабар бўлса маълум қилғил“.

Абдужаббор номани олиб унвонга қаради: бир та-рафда бир алиф ва бир нун кўрди. Дарҳол „ан юқотта-лу“ ояти ёдига тушди. Билдики, бу нома унинг қатли бобида келмишдур. Муҳрини очмай, номани ерға қўйиб, бир қўли била бурнини ушлаб: „Бурнимнинг қонини ювиб келаман“ деб ташқарига чиқди ва бир жойга бо-риб пинҳон бўлди. Абу Али унга мунтазир бўлиб бир оз вақт ўтирғондин кейин деди: „Ташқари чиқиб Абду-жабборни чақириб келтиринг“. Аммо ташқари чиқиб уни топмадилар. Бир кўрғон киши деди: „Абдужаббор маж-лисдин чиқиб, бир отга миниб кетди“.

Абу Али бошқа бир котибга номанинг муҳрини очиб ўқишни буюрди. Ул котиб номани ўқиди, Жаммоза-боннинг олдида аҳвол маълум бўлди. „Бу номада не сўз ёзилғонин ким айтдики, ул чиқиб қочди“, — деб барча таажжуб қиларди. Абу Али гарчи би ишга шодмон бўлса ҳам, аммо Жаммозабоннинг олдида кўп хижолатлиг бўлиб кўринди ва шаҳарга муноди¹ қилди. Абдужаббор пинҳоний бир одам юбориб дедиким: „Мен фалон жой-да ўтирибман“. Абу Али бунга хушҳол бўлиб, унинг омонлиғига шукр қилиб айтиб юборди: „То Жаммоза-бон кетгунча ўша жойда бўлғил“. Бир неча кундин сўнг Жаммозабонга хилъат бериб, бутун бўлғон ҳолининг мазмунини бир номага ёзиб: „Бизларнинг бу ҳолдин ҳеч хабаримиз йўқдур“, — деб онг ичди ва кўп узрлар била номага зинҳор жавоб ёзишни тилади. Хуросон ами-ри ҳам бу ҳолнинг сиридин ҳайрон бўлиб, тезда нома юборди ва деди: „Гуноҳини бу шарт била афв қилур-манки, бу номада на сўз ёзилғонин қандай қилиб бил-

¹ Муноди — хабар бериш.

гонини айтсин“. Шу аснода Аҳмад Рофеъ айтди: „Менга омонлик берғил, токи у розни мен сенга айтайин“.

Кейин унга омонлик берди. Аҳмад барча аҳволни айтиб деди: „Мен унга хабар бердим“. Шундин кейин Хуросон амири Абдужабборнинг гуноҳин афв қилди ва ўзининг юборгон номасини қайтаришни талаб қилди. Шу рамузни¹ ўз кўзи била кўрмоқ истади. Номани қайтариб келтирдилар, шу рамузни амир ўз кўзи била кўрди, у Аҳмаднинг айтғонидек эрди. Абдужабборнинг донишлиғига ва унинг идрокига таажжуб қилдилар.

Эй фарзанд, котибликнинг яна бир шарти улдурки, котиб бўлгонингда ҳамиша подшоҳ ҳузурда ҳозир бўлғил ва ҳар ишнинг отини билғил. Барча ишни имтиҳон қилғил, бир ишдин фаромуш бўлмағил, ҳамма ишни ёдингда сақлағил ва барча девоннинг² ҳолидин огоҳ бўлғил. Ҳамма омилнинг³ муомалаларин билғил ва ҳар турли ишни билмакда тажассус⁴ қилғил. Мазкур изланишларнинг суди сенга ҳозир кўринмаса ҳам, кейинчалик киши мазкур изланишларга муҳтож бўлиб қолади. Лекин билгонингни бировга айтмағил, агар ноилож бўлсанг ва айтсанг ихтиёр ўзингда. Зоҳирда⁵ вазир ишининг имтиҳонига машғул бўлмағил ва лекин ботинда барча ишдин огоҳ бўлғил. Барча ҳисобга қодир бўлғил ва ҳар дақиқа иш била машғул бўлғил. Бу ишлар котибнинг ишидур. Подшоҳнинг сирини айтмағил ва ҳар бир ишдин подшоҳни огоҳ қилғил.

Хаттотликка қодир бўлиб, ҳар турли хатни ўқиб, ёзмоқни билсанг улуғ ҳунардур. Лекин буни бошқа бир кишига зоҳир қилмағил, токи ҳар қандай хатни ҳаммага машҳур қилмағил ва сендин подшоҳнинг эътимоди⁶ кам бўлмасин. Алдамчилик била шуҳрат қозонма-

¹ Тамуз — имо-ишорат.

² Девон — давлатнинг кирим-чиқимлари ёзиладиган дафтар ва шу ишлар олиб бориладиган маҳкама.

³ Омил — амалдор.

⁴ Тажассус — қидириш.

⁵ Зоҳирда — очикдан-очик.

⁶ Эътимод — ишонч, таянч.

ғил, агар киши одамлар орасида ёлгон-яшиқларни сўзловчи бўлса ва буним ким сўзлағоним билмасалар, балки сенинг бўйнингга тушар. Ҳар қандай таҳқирлангон, паст ишни қилмағил. Бекор қолгон чоғларингда хатингни уйдирма қилмағил. Ҳожат вақтида бир нав ишни бажарғилки, у бир кун ишинга яраб, улуг ишларга сабабчи бўлсин ва ҳеч одам сендин даргумон бўлмасин. Нетайким, кўп мухташам ва фозил кишилар хато қилишдин ҳалок бўлдилар.

Ҳикоят. Эшитибманки, Рабеъ ибн Мутаҳҳар ал-Кусвий ҳожиб Исмоилнинг девонхонасида бағоят улуг ва мухтарам котиб эрди. У музавварлик хатини ёзарди. Бу хабар ҳожиб Исмоилнинг қулоғига етди. Ҳожиб Исмоил ҳайрон бўлди ва шунингдек фозил ва доно кишини музавварлик журми² била ўлдириб юборишга андиша қилур эрди. Ҳожиб энди нима иш қиларини билмасди, унинг ўзига бу розни ҳаргиз изҳор қила олмас эрди.

Иттифоқо, бир кун соҳиб (ҳожиб Исмоил) касал бўлди. Ҳамма халқ уни кўргани борди. Ҳатто Рабеъ ҳам соҳибнинг олдига бориб ўтирди ва сўради: „Эй соҳиб, касалингиз нечукдир, қайси шаробни ичарсиз ва қайси таомни ерсиз?“ Соҳиб деди: „Шаробдин фалон шаробни ичарман ва таомдин сен ейдиган таомни танаввул қиламанки, у музавварлик таомидур“. Котиб билдики, ҳожиб Исмоил унинг ишидин огоҳ бўлибдур. У деди: „Эй худованд, сенинг бошинг ҳақи, энди бу ишни қилмасман“. Соҳиб деди: „Агар бундин сўнг қилмасанг, бурунғи қилгон гуноҳларингни афв қилурман!“

Демак, музавварлик қилмоқ улуг гуноҳдур, ундин парҳез қилмоқ керакдур. Мен ҳар пешанинг сўзини айтиб тамом қила олмасман, ҳар бобдин сенга бир неча керак сўзни айтарман, бундин ҳар бир воқеа сенга маълум бўлғай. Агар котиблик даражасидин ўтиб, вазирлик мартабасига етсанг, ҳар сўзга вақти била амал қилғайсан.

¹ Музаввар — сохта, ёлгон.

² Журм — гуноҳ.

ҚИРҚИНЧИ БОБ

ВАЗИРЛИКНИНГ ШАРТ ВА РАСМЛАРИ ЗИКРИДА.

Эй фарзанд, агар вазирлик мансабига етсанг, турли ҳисобот йўлларини, муомала тариқини яхши ўрганиб олғил, подшоҳга ҳамма вақт тўғри йўлларни баён қилғил, инсофлик бўлғил. Барча молни ўз уйингга жам этмағилки, кўп нарсага ҳирс қўйғон киши кўп нарсалин тезроқ ажралур. Агар сени ўз ҳолингга қўйсалар ҳам, кейинроқ қўймаслар. Сенга вақти била берсалар ҳам, кейин сендин талаб қилурлар. Подшоҳнинг молини яхши сақлағил. Агарда есанг, икки бармоқ била егил, токи томоғингда қолмасин.

Ўзга амалдорларнинг қўлини буткул боғламағил, нединким, ўтга ўтин солмасанг, кабоб хом қолур. Ўзгаларга ярим тангани едирмасанг, ўзинг бир тангани ея олмасан ва агар едирмай есанг, у амалдорлар барча хомуш ўтирмаслар ва барча пинҳон ишларни ошқора қилурлар.

Валинеъмат подшоҳ ҳақида инсофлик бўлғонингдек, лашкар ҳақида ҳам инсофлик бўлғил ва арзимас нарсаларга назар солмағил. Оз маблаг учун кўп лашкарни ўзингга ва подшоҳга душман қилмағил. Агар кифоят қилмоқ ва мол жам этмак тиласанг, вайрон мамлакатларни обод қилғил, токи чандон даромад ҳосил бўлғай ва ўзгага зараринг етмағай.

Ҳикоят. Бундоқ эшитибманки, форс подшоҳларининг бири бир ваҳж била ўзининг вазирини маъзул этиб,¹ вазирлик мансабини бошқа бир кишига берди. Маъзул бўлғон вазирга деди: „Сен қайси жойни ихтиёр этсанг, ўша жойни сенга берурман, то ўзингнинг хеш ва ақраболаринг била унда макон тутиб, ризқ-рўзингни еб, осойишта яшағил“. Вазир деди: „Менга ризқ-рўз даркор эрмас ва мен барча нарсамни подшоҳга бердим. Мен ҳаргиз ободон мулк тиламасман. Агар

¹ Маъзул этиш — ишдан бўшатиш.

менга тараҳҳум қилсангиз, ўз мулкингиздин бир вайрон кентни беринг токи мен ўзимнинг мутааллиқотим¹ била унга бориб обод қилиб ўтирай“. Подшоҳ буюрдиким: „Ҳар қанча вайрон кент вилоятимда бўлса, унга беринг!“ Подшоҳ фармонин бажармоқ учун кишилар мамлакатнинг бошидин аёғига ахтариб, бир қарич вайрон ерни топмадилар. Охирда қайтиб келишиб: „Мамлакатда унга бергулик вайрон ер топмадик“, — деб хабар бердилар. Вазир подшоҳга қараб деди: „Эй худованд, мен билур эрдимки, менга бергудек вайрона йўқдур, аммо муддаом шулдурки, бу вилоятни мендин олдинг, энди уни шундоқ одамга бергилки, бир вақт ул одамдин қайтиб олур бўлсанг, менинг қайтиб берғонимдек бўлсин ва шу ободлик била яна сенга топширсин“. Подшоҳ бу сўзни эшитгондин сўнг мутаассир бўлиб, маъзул бўлгон вазирга узрлар айтди ва хилъатлар кийдириб, яна вазирлик мансабини унинг ўзига қайтариб берди.

Демак, вазир бўлсанг, ҳамиша вайроналарни обод қилгил ва додгар² бўлгил, токи ҳамиша подшоҳнинг олдида тилинг узун бўлсин. Деҳқонга парвариш ва ободонликка кўшиш кўргузиб, жаҳондорлик қилгил. Билки, жаҳонни лашқар била ва ободонликни адл-инсоф била қўлга киргузса бўлур. Демак, адл ва инсофдин ғофил бўлмагил. Агар ҳар нечаким рост ва беҳиёнат бўлсанг ҳам ҳамиша подшоҳдин қўрқгил. Агар подшоҳ ёш ўғлон бўлса ҳам уни кичик деб ўйламагил, нединким, подшоҳзодалар сув қушларининг чоғасидек³ дурки, улар юзмакни ўрганишга муҳтож эрмаслар. Демак, оз фурсатда сенинг яхши ва ёмонлигингдан оғоҳ бўлурлар. Агар подшоҳ улуг ва балоғатга етгон бўлса, икки хил хулққа эга бўлур: ё донодир, ёки нодондур. Агар доно бўлса, сенинг хиёнатингга ҳеч рози бўлмас ва бир важҳ топиб, сенинг қўлингни қисқа қилур ва агар худ нодон ва жоҳил бўлса, сени ёмонроқ важҳ била ишдин

¹ Мутааллиқотим — тааллуқли нарсаларим.

² Додгар — одил, адолатли, арз тингловчи.

³ Чоғасидек — боласи, жўжасидек.

маъзул этиб, ўлимга ҳукм қилур, донодин жонинг омон қолур, нодондин бирор важҳ била ҳам қутула олмасан.

Подшоҳ ҳар ерга борса, ундин ажралмағил ва уни танҳо юбормағил, токи душманлар сенинг ёмон сўзингни (подшоҳга) айтиб, подшоҳни сендин мутағайир¹ қилмасинлар. Подшоҳнинг ҳолидан ҳаргиз ғофил бўлмағил, чунки подшоҳ даргоҳидаги ақобирларнинг² барчаси жосусингдурлар ва аҳволингни подшоҳга айтурлар. Подшоҳнинг ҳар нафасидан огоҳ бўлғил, токи ҳамиша эминда бўлғайсан, яъни заҳарни заҳар тузатмишдур. Атрофингдағи подшоҳлар ҳолидан ҳам огоҳ бўлғил, нединким, дўст ва душман подшоҳнинг не егонин ва не ичғонин билғай. Сен уларнинг мамлакатидин ўз мамлакатингдин кўра ҳам яхшироқ огоҳ бўлғил.

Ҳикоят. Ундоқ эшитдимки, Фахруддавланинг замонида Исмоил бинни Аббод икки кун уйидин ташқари чиқиб, девон маснадида³ ўлтурмади ва кўриниш бериб, девон ва халқ аҳволин сўрамади. Фахруддавланинг жосуслари бу аҳволни келиб айтдилар. Фахруддавла унга киши юбориб, ул орқали шундай нома йўллади: „Сенинг паришон ҳоллиғинг ва дилтанглиғингни эшитдим, қайси воқеага кўнглинг машғул бўлиб, паришонлиғ етишғонин айтғил, токи биз ҳам ўшал ишнинг маслаҳатин қилғаймиз. Агар биз тарафдин дилтанглик етгон бўлса, айтғил, токи биз сенга узр айтайлиг“. Исмоил бинни Аббод деди: „Ул ҳазратдин бу бандага ҳеч бир дилтанглик етишғон эрмас ва мамлакатинг ҳоли тартиблиғ ва фароғатдадур. Ул ҳазратнинг давлатидин ҳамиша вақтим хушнуддур, бул банданинг кўнгли паришонлиғи тезда зойил бўлур“⁴. Учинчи кун хушҳоллик била Фахруддавланинг олдиға келди. Фахруддавла сўради: „На важҳ била кўнглинги паришонлиғ етди?“ Исмоил бинни Аббод деди: „Қаш-

¹ Мутағайир — ўзгарган.

² Ақобир — энг катталар.

³ Маснад — тахт.

⁴ Зойил бўлмоқ — тарқалмоқ.

қарға юборган жосусларимнинг бири ёзиб юбормиш-ки, хоқон ўзининг сипоҳсоларининг қулоғига бир сўз айтибдур, аммо ул на сўз дегонин билмабдур. Бу сўзни эшитгонимдин сўнг, яъни Қашқарда хоқон сипоҳсоларига на сўз дегонлигин бул ерда туриб билмагонимдин жуда дилтанг бўлиб, томоғимдин нон ўтмади. Ушбу кун „Хоқон на сўз дегони менга маълум бўлди“,— дегон яна бир хабар келди. Шундин сўнг кўнглимга хуш-қоллик етишди ва дарҳол дарғоҳингизга келдим“.

Бас, эй фарзанд, подшоҳларнинг ҳолидин хабардор бўлғил ва барчасининг аҳволин ўз подшоҳингга маълум қилғил. Сенинг ихлосмандлигинг ва хайрихоҳлигинг ўз подшоҳингга зоҳир бўлсин, токи дўст-душман қўлидин омон қолгайсан.

Агар бировга амал берсанг, муносиб одамга берғил. Мол-дунёга тамаъгир бўлгон жоҳилларнинг ва бедодгарларнинг¹ қўлига халқни топширмағил ва сармоясиз амалдорларга улуғ амал бермағил.

Бир кун Абу Зар Жамҳардин: „Сосоний авлодининг иши амал бобида нима учун тубанликка тушди?“ — деб сўрадилар. Абу Зар Жамҳар деди: „Шул жиҳатдинки, улар улуғ ишда кичик амалдорлардин мадад талаб қилдиларки, уларнинг иши бу ерга етди“.

Муфлис ва бенаво омилларга² амал бермағил, хусусан, улуғ амал бермағил, чунки у ўзининг қорни тўймагунча сенинг бевудингга³ қарамағай. Омилким қувватлик ва молдор бўлса, билки ул ўз ишига асло машғул бўлмас, тезда сенинг ишинг била ишғол бўлур. Чунончи, кўрғилки, экинга сув бермоқ тиласалар, экин солмаси⁴ сув ичиб ҳўл тургон бўлса, сув тезроқ экинга етар ва агар солма қуруқ тургон бўлса, то солма ўзи сувдин тўймагунча экинга сув юбормас. Бас, бенаво омил ҳам қуруқ солмадекдурки, бурун ўзи тўяр, ундин кейин сенга берар.

¹ Бедодгар — зулм қилувчи.

² Муфлис ва бенаво омиллар — камбағал ва бечораҳол амалдорлар.

³ Бевудиянга — ишингга (маъносида).

⁴ Экин солмаси — экин ариғи.

Ўз сўзингни улуғ тутғил ва фармонингни улуғ хисоблагил, қеч одамга унинг хилофини қилдирмағил.

Ҳикоят. Эшитдимки, Абул Фазл Балъамий^{51*} Суҳайл Хўжонийни Самарқанднинг соҳиб девонлигига буюриб, хилъат ва ёрлиқ берди. Суҳайл кетар куни хайрлашмоқ ва фармон тиламоқ учун Абул Фазлнинг олдига борди ва айтадурғон сўзин айта олмай хилват (жой) талаб қилди. Жойни холи қилдилар. Суҳайл деди: „Эй худованд, мен банда кетаман, маъмур бўлғон иш устига борғондин сўнг, албатта, сизнинг тарафингиздин неча фармонлар бандангизнинг олдига борур. Энди сиз мен қулингизга бир нишон қилсангиз эрдик, токи мен банда қайси фармонни айтарни ва қайси фармонни қилмаслиғимни билсам“. Абул Фазл деди: „Тўғри эй Суҳайл, яхши сўз дединг. Билурманки, бу сўзни сен кўп вақт андиша қилмишсан¹, бизга ҳам андиша қилмоқ керакдур, аммо дарҳол жавоб бериб бўлмағусидур. Сен бир неча кун таваққуф қилғил“². Суҳайл уйига кетди. Абул Фазл дарҳол Сулаймон бинни Яҳё ал-Маонийни соҳиб девон қилиб, унга ёрлиқ ва сарупо бериб юборди. Суҳайлга деди: „Сен бир йил уйдан чиқмай ўтиргил“. Суҳайл бир йил уйда ўтирди ва Абул Фазл бир йилдин сўнг уни олдига чақириб деди: „Эй Суҳайл, бизнинг икки фармонимизнинг бири рост ва бири ёлғон эканин қачон кўрмиш эдинг. Улуғ жаҳонни биз шамшир била итоат қилишга ўргатурмиз. Бизнинг кичикларга беадаблик ва нофармонлик ўргатиб, фармон била иш қилмағил, деганимиз камоли аҳмоқликдур. Бизнинг фармонимиз бирдур, дарҳол ул ишни қилурлар ва ҳар ишни қилмоқ тиламасак, ҳаргиз буюрмасмиз. Бизнинг ҳеч одамдин кўрқинчимиз йўқдур. Бизнинг ҳаққимизда шундоғ гумон қилибсан, бу сенинг ожизлиғингдур. Сен бу ишда бизни пиёда қилмоқчи бўлмишсан, биз ҳам сени амалдин пиёда қилдик, токи сен ушбу гумон била ҳеч бир амалга ярамағайсан“.

¹ Андиша қилмишсан — ўйлаб кўргансан.

² Таваққуф қилғил — тўхтаб тургил.

Бас, эй фарзанд, то ўлгунча ёлгон фармон ёзмағил. Агар қайсики амалдор сенинг фармонинг била иш қилмаса, унга қаттиқ уқубат қилғил, то ўзинг тирикликда фармонингни муаззам тутмасанг, сендин сўнг ҳеч ким сенинг фармонинг била иш қилмас. Ундоққим, ҳали ҳам ўлгон вазирларнинг фармони била иш қилурлар. Бас, подшоҳ била вазирнинг сўзи бир бўлмоғи керакдур, то амр қатъий, ҳурмати барқарор ва давлати пойдор бўлмоғи зарур.

Набизни ичмағилки, ундин гафлат пайдо бўлур. Агар вазир ҳам, подшоҳ ҳам набиз ичишга машғул бўлса, мамлакатда халал¹ пайдо бўлур.

Бас, ўзингни ва подшоҳингни омон сақлагил ва айтгонимдек бўлғил, нединким, вазир мамлакатнинг посбони бўлур ва посбонга посбон керак бўлғони ниҳоятда айбдур. Бас, агар вазир бўлмай, сипаҳсолар бўлсанг, унинг шартларини энди айтурман.

ҚИРҚ БИРИНЧИ БОБ

СИПАҲСОЛАРЛИК ШАРТЛАРИ ВА ОДАТЛАРИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сипаҳсолар бўлсанг, лашкарингга эҳсон кўргузғил, ҳам ўз тарафингдин, ҳам подшоҳ томонидин уларга яхшилик расмини тузғил. Ҳамиша ҳайбатлик бўлғил, лашкар чекмак ва уруш қилмак тариқин билғил. Уруш куни ўнг тарафга ва сўл тарафга кўп уруш кўргон саркардаларни юборғил. Шижоатлироқ саркардани ёки баҳодирроқ қавми лашкарнинг орқа жаноҳига² кўйғил, токи лашкарнинг орқаси қувватлик бўлсин. Агар душман қанчаки ожиз бўлса ҳам уни ожиз кўрмағил ва унинг ҳақида ҳам қувватлик душман ҳақида қилгон эҳтиётингни қилғил.

Урушда далирлик қилмағилким, далирлик сабабидин лашкарни барбод қилурсан ва баддил бўлмағил-

¹ Халал — камчилик.

² Жаноҳ — қанот.

ким, баддиллик жиҳатидин ўз лашкаринга ҳазимат¹ еткарурсан.

Жосус юбориб, хасмнинг ҳолидин огоҳ бўлмоқдин гофил бўлмагил. Кеча-кундуз тилла юборишдин тақсир қилмагил. Уруш куни лашкарга назар қилғил ва икки лашкар бир-бирига рўбарў бўлгон чоқда очиқ юзлик ва яхши сўзлик бўлғил. Лашкаринга деғилким, „Душман лашкари шундай бир итки, биз уни бир соатда қириб ташлармиз“. Лашкарни бирданига юбормағил, подшоҳнинг олдиға фавж-фавж² лашкар юборғил. Сарҳанг ва саркардаларнинг отларини бир-бир тутғил, уларни танҳо-танҳо тайинла ва буюрғил. „Эй фалончи, сен ҳам ўз тобеъларинг била борғил“. Ҳар одамки аъло мурод маслаҳатчилар жумласидин бўлса, ўз қошингда сақлагил.

Ҳар бир киши уруш қилса, урушда бирор кишини йиқса, мажруҳ қилса ёки ўзи мажруҳ бўлса, бирор душман кишини тутса, ё отни тутиб келтурса, ё бош кесиб келтурса, ёки бошқачароқ яхши хизмат қилса, унга ўша хизмати учун икки чандон мукофот берғил, сарупо тақдим қилғил, иш ҳақини ва вазифасини бурунғидин зиёда этғил ва молингни худди шу вақтда сарф қилғил, токи мақсудинг тезроқ ҳосил бўлгай. Бу сабаб била ўзгалар ҳам мардоналикка ҳаракат қилгайлар ва сен галаба қозонгайсан.

Агар шу билан ҳамма мақсудинг ҳосил бўлса, сен шошиб қолмағил, ўзинг шитоб қилмағил ва жойингдин тебранмағил, душманга от отмағил, нединким, сипаҳсолар шикает топса улуғ ор бўлур.

Агар урушга кирсанг, мардона ҳаракат қилғил ва кўнглингга қочмоқ фикрини келтурмағил. Ўлимга кўнгул қўйғил, нединким, ҳар одамнинг муроди ўлим бўлса, уни ҳеч лашкар жойидин кўтара олмас.

Зафар топсанг, қочгоннинг изидин қувмағилким, бу ишда хатар кўп бўлади. Менинг отамнинг хулқ-атвори шундоқ эрди, Султон Маҳмуд ҳам шу хилдаги

³ Ҳазимат — чекиниш.

⁴ Фавж-фавж — гуруҳ-гуруҳ.

одатни кўзда тутиб, қочғон одамнинг изидин қувмасди ва дер эдики: „Қочғон киши жонини аямай ҳаракат қилур ва ҳар киши жон била саъй кўргузса, албатта, зафар топар“.

Урушда зинҳор бир қадамни кейин қўймағил. Агар бир қадамни кейинга қўйсанг, албатта ҳазимат топарсан. Ҳамиша жаҳд қилки, турғон жойингдин илгари юргил ва ҳаргиз бир қадам кейин юрмағил.

Ҳамма вақт лашкарга хуш сўз айтғил ва бир луқма нон, бир коса сув топсанг, улар била баҳам кўргилки, бир парча ноннинг қилғон ишини кўп зар ва саруполар қила олмағусидур. Лашкарнинг кўнглини ҳамиша хуш-ҳол тутғил. Агар улар сендин жонини дариг тутмасин десанг, улардин сен нонингни дариг тутмағил. Агар сени подшоҳлик шарафига еткурса, подшоҳлик тариқин яхши тутғил.

ҚИРҚ ИККИНЧИ БОБ

ПОДШОҲЛИК ШАРТИ ВА РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар подшоҳ бўлсанг, порсо бўлғил ва кўзингни, қўлингни халойиқнинг аёл ва атфолидин¹ йироқ тутғил. Пок ва имн бўлғилки, пок ва имнлик покдилликдур.

Ҳар иш қилсанг, ақл фармони била қилғил ва ақлдин бемаслаҳат иш қилмағил, нединким, подшоҳнинг вазирлари ақлдур.

Ҳеч ишда шитоб қилмағил. Ҳар ишгаки киришар бўлсанг, олдин ўша ишдин чиқмоқни яхши кўзлагил ва ишнинг охирига қарағил. Ҳар бир ишнинг ўлчоғин билғил ва барча ишни ўйлаб қилғил. Барча ишга, сўзга ақл юзи била қарағил, токи ботилни кўра олғайсан.

Ҳамиша ростгўй бўлғил, кам сўзлагил ва оз кулгил, токи кичиклар сенга густох² ва далир бўлмасинлар, нединким, дебдурлар: „Подшоҳ учун энг ёмон иш халқнинг густохлиғидур“.

¹ Аёл ва атфолидин — (аёллар) хотин ва бола-чақаларидан.

² Густох — ибосиз, адабсиз.

Ҳар наки ато¹ қилсанг, мустаҳиқ қилғил ва ўзинг-ни азиз тутғил, лашкар ва раиятнинг кўзига хор кўринмағил. Ҳеч одамдин зинҳор бир нарса тиламағил ва бандаларга раҳмдил бўлғил, аммо бераҳмларга раҳм қилмағил. Ҳамиша лутф ва қарамни одат қилғил, лекин сиёсатлик бўлғил. Барча ишни буткул вазирга таслим қилмағил, унинг раъйига ҳамиша муҳтож бўлмағил. Вазир ҳар одамнинг ҳақида ҳар сўзни айтса эшитғил, аммо дарҳол қабул қилмағил. Вазирга айтғилки: „Ўйлаб кўрурман, агар маъкул бўлса, у ишни қилмоқни сенга буюрурман“. Ўзинг бу ишни бахшиш била имтиҳон қилғил, токи унинг наф ва зарари сенга маълум бўлгондин кейин ҳар наки ҳукм қилсанг қилғил. Агар хоҳ қари, хоҳ йигитликда подшоҳ бўлсанг, қари кишини вазир қилғил, йигит одамга вазирликни бермағил. Агар сен қари бўлиб, вазиринг йигит бўлса, номуносиб ишдур. Агар сен йигит бўлиб, вазиринг ҳам йигит бўлса, икки йигит бир ўт бўлиб, мамлакатни куйдирадур.

Вазир хушсуратлик ва узун бўйлик, кенг қоринлик, қари одам бўлса яхшидур. Қисқа бўйлик, бадрўйлик, таҳфиф² суратлик киши бўлса, унда ҳеч ҳайбат ва шуқуҳлик бўлмағусидур. Узун соқоллик одам вазирликка яхшироқ муносибдур.

Ҳикоят. Ундоқки бир куни султон Тўғрил^{52*} Хуросон фозилларидан бир кишини вазир қилмоқ тилаб, бир донишманд кишини вазирликка ихтиёр этди. Ул донишманднинг соқоли ниҳоятда қалин ва узун эрди. Шундоқ эдики, унинг соқоли бетидан ошоққа тушарди. Уни келтуришиб, султоннинг пайғомини унга еткурдилар ва дедилар: „Биз сени ўзимизга вазир қилдик, нединким, сендин муносиброқ одамни топмадик“. Ул донишманд деди: „Султонга айтинеларки, вазирлик кўп хусусият ва ҳунари бўлгон кишига яхши бўлур. Банданинг эрса соқолидин ўзга ҳеч хусусияти ва ҳунари йўқдур. Подшоҳ менинг соқолимга алданмасун, ушбу хизматни бошқа одамга буюрсун“.

¹ Ато — ҳадя қилиш.

² Таҳфиф — енгил.

Эй фарзанд, агар бир кишини вазир қилсанг, уни тамкинлик била узоқ тутғил, токи мамлакатнинг ишлари тўхталиб қолмасин. Аммо вазирнинг хеш ва ақраболарига ҳеч амал бермағил.

Фуқаронинг ҳолидин хабардор бўлғилки, подшоҳлар — чўпон, фуқаролари қўй рама¹си манзарасида бўлур. Агар чўпон қўй рамасини сақлашга урунмаса, рама қисқа вақт ичида ҳалок бўлур.

Ҳеч одамдин хизматни дариг тутмағил ва лекин ҳар кишига иш буюрсанг, ўзига муносиб ишни буюргил, номуносиб ишни буюрмағил, ундоқким, фаррошликка муносиб одамга шаробдорликни буюрмағил, шаробдорликка муносиб кишини хазинадор қилмағил. Алқисса, ҳар кишига ҳар ишни буюриб бўлмас. Агар иш билмагон кишига бир ишни буюрсанг, у киши ўз манфаати учун бу ишни билмаслигин айтмаса, ул иш дурст ва фойдали бўлмағусидур. Бас, ишни билгон одамга буюргил, токи дардисарликдин қутулгон бўлгайсен.

Агар бир чокарга иноят қилиб, уни улуғ ва мухташам қилмоқ тиласанг, уни амалсиз ҳам ҳашаматлик ва неъматлик қилса бўлур. Агар бир нодонга хизмат буюрсанг, ўз нодонлигинга гувоҳлик бергон бўлурсан.

Подшоҳлигингда ҳеч одамнинг фармонингни хор тутишига йўл қўйма, сўзингни хор тутма — ўзингни хор тутгон бўлурсан, нединким, подшоҳликнинг роҳати амрини юритмоқдадур, йўқ эрса подшоҳ била раиятнинг хулқи бирдек бўлиб қолур. Подшоҳ била раиятнинг фарқи фармонбардорликдадур.

Ҳикоят. Эй фарзанд, эшитдимки, сенинг бобонг Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг замонида бир киши бор эрди. Уни Абул Фатҳ Бустий^{53*} дердилар. У Нисанинг омили² эрди. Султон бошқа бир омил юбориб, уни туттириб келтирди ва барча мол-мулкини хоса³ликка олди, ўзини қаҳр била зиндонга солдурди. Бир неча муддатдин кейин у киши зиндондин қочиб, Ғазнинга борди ва

¹ Рама — тўда, сурув.

² Омил — амалдор, ҳоким.

³ Хоса — подшоҳ моли.

султоннинг олдида кўп тазарруъ қилиб, зор йиғлаб ўлтурди. Султон унга раҳм қилди ва ёрлиқ бериб юборди. У Нисага бориб, мазкур номани кейинги омилнинг қўлига берди. Омил ўйлаб туриб, ўз кўнглида деди: „У қайтиб яна Ғазнингга кетгай“. Алқисса, номани ўқимади ва мазмунига амал қилмади. У киши (Абул Фатҳ Бустий) яна Ғазнингга бориб, султоннинг боғдин танҳо чиқадиғон йўлининг устида кутиб турди ва султонга йўлиқиб, Ниса омилидин шикоят қилди. Султон яна нома берди. У киши деди: „Берғон номангизни омил эшитмағусидур“. Шу вақтда султоннинг кўнгли бошқа бир иш билан машғул эрди. Шу жиҳатдан унга деди: „Мен худ нома бердим, бас, уни қабул этмасалар, бошингга тупроқ сочғил!“ У киши деди: „Эй султони олам, фармонингни эшитмасалар, энди тупроқни менинг бошимга сочиш керакму?“ Султон ўйлаб қолди ва деди: „Мен хато қилмишман, тупроқни менинг бошимга сочмоқ керакдур“. Дарҳол икки ғулумни юбориб, Ниса вилоятидаги омилни дорға остирди ва жар солдирди. „Ҳар ким подшоҳнинг фармонидин бош тортса, жазоси ушбудур“, шундин кейин ҳеч ким фармонга хилоф иш қилмади.

Ҳикоят. Эй фарзанд, сенинг тоганг Султон Масъуд^{54*} салтанат тахтига минди, у шижоат ва мардоналик тариқин яхши билур эрди. Аммо мамлакатдорлик¹ тариқин ҳеч билмасди. Подшоҳликдин кўра канизаклар била айш-ишрат қилмоқни яхши кўрар ва барча молларини шу ишга сарф қиларди. Уммол² ва лашкарлар унинг шундай ишга машғул бўлғонин кўриб, нофармонлик³ йўлин тутдилар ва халойиқнинг ҳолига футур етди. Лашкар, раият густох ва далир бўлдилар.

Бир куни Фаррова қалъасидин бир хотин келиб, омилнинг зулмидин додхоҳлик қилди. Султон Масъуд унга хат берди. Хотин у хатни олиб бориб омилга кўргузди. Омил хатнинг мазмунига амал қилмади. Хотин яна

1 Мамлакатдорлик — мамлакатни бошқариш.

2 Уммол — солиқ солувчи.

3 Нофармонлик — итоатсизлик.

келиб султондин адолат тилади. Султон унга яна хат бермоқни буюрди. Хотин деди: „Омил сенинг хатингни қабул қилмағусидур“. Султон деди: „Мен ўзим хат бердим, унга амал қилмасалар, мен нима қилай!“ Хотин деди: „Эй султон, подшоҳ бўлсанг шундоғ бўлгилки, сенинг ҳукмингни қабул этсинлар ва токи бандалар зулм ва балоға гирифтор бўлмасинлар, сен эрса ишрат тахтида ҳамиша барқарор бўлгил“. Султон бу хотиннинг сўзидин хижолатманд бўлиб, хотиннинг додига етди ва у омилни тутиб дарвозага осди. Шундин кейин султон ғафлат уйқусидин уйғонди ва ҳеч одам унинг фармони қабулида тақсир қилмади.

Бас, эй фарзанд, ҳар бир подшоҳнинг ҳукми юрмаса, у подшоҳ эмасдур ва подшоҳлик фармон раволликка вобастадур¹. Фармонни раво қилдирмоқ сиёсат била бўлур. Демак, сиёсат қилмоқда камчиликка йўл кўймоқ яхшимас.

Сипоҳийни раиятга мусаллат² қилмағил. Сипоҳийни на янглиг тарбият қилсанг, раиятга ҳам шундоқ меҳрибонлик кўргузгил, токи мамлакат обод бўлгай, нединким, подшоҳ офтоблекдур, офтоб бировга соя солиб, яна бировдин юз ўгирмас. Раиятни лашкар била мутеъ этса бўлур ва лашкарларни раият била хушқол, ободон этса бўлур. Асло зулмни кўнглингга келтурмағилки, одил подшоҳнинг хонадони кўп йиллар боқий қолур ва золимнинг хонумони тезда барбод ва нобуд бўлур, нединким, адл ободонликнинг нишонидур ва зулм вайронлик аломатидур. Ҳукамолар дебдурларки, одил подшоҳ олам хуррамлигининг сарчашмасидур, золим подшоҳ жаҳон хароблигининг селоба³сидур.

Мазлумлар дуосидин гофил бўлмағилки, уларнинг дуоси, албатта, мустажобдур. Хилватда кўп ўтирмағил, лашкардин ва ўзга халойиқдин қочмағил, агар қочсанг, улар ҳам сендин қочурлар. Раиятнинг ҳолига қарашда

¹ Раволикка вобастадур — бажарилишга боғлиқдир.

² Мусаллат — қўлга олиш, молик бўлиш, ғолиб бўлмоқ.

³ Селоба — тўфон, тошқин.

тақсир қилмағилки, бу тақсиринг душманнинг тавфидур¹. Аммо лашкар тутсанг, барча лашкарни бир қабиладин тутмағил. Агар подшоҳ барча лашкарни бир қабиладин тутса, лашкари забун бўлур, нединким, улар ҳамиша бир-бирлари била иттифоқ бўлурлар ва ҳаммасига бирдек сиёсат қилиб бўлмас. Агар ҳар турли қабиладин лашкар тутсанг, у ҳолда бир тоифа иккинчи тоифадин бийм² қилур ва нофармонлик қила олмаслар, сенинг фармонинг эса лашкарингга раво бўлур. Шундоққи, сенинг бобонг Султон Маҳмуднинг тўрт минг турк ғуломи ва тўрт минг ҳинду ғуломи бор эрди. Туркларни ҳиндулардин кўрқитарди. Бу икки тоифа бир-бирининг кўрқиши натижасида мутеъ ва фармонбардор бўлур эрдилар.

Эй фарзанд, гоҳ-гоҳ лашкар улуғларини нон емак, набиз ичмак учун ўз мажлисингга чақириб, карам ва меҳрибонлик кўргузғил ва сарупо бериб, кўнгилларин хуш қилғил. Лекин кишига оз нарса бермоқ тиласанг, кўп халқнинг орасида бермағил, токи ҳимматинг пастлиғи маълум бўлмасин. Масалан, мен саккиз йил Ғазнинда султон Мавдуднинг^{55*} надими³ бўлдим. Унда уч ишни ҳаргиз кўрмадим: бири улки, агар инъом икки юз тиллодин оз бўлса, уни кўп халқ орасида ҳеч кишига бермасди, хилватда парвоначисига⁴ буюриб берур эрди. Иккинчиси, ҳаргиз тиши кўрингудек қаттиқ кулмас эрди, учинчиси, ҳар қанчаки қаттиқ қаҳри келса ҳам ҳаргиз „беҳамият“ дейишдин бошқа дашном қилмасди. Бу одат бағоят яхши ишдур. Эшитгон эдимки, Рум султонининг одати ҳам шу хилда экан. Бас, эй фарзанд, сахий бўлғил ва паст ҳиммат бўлмағил, йўқ эрса, кўпнинг орасида ҳимматингни кўргузмағил. Агар шундай қилмасанг, халқ сенга душман бўлур. Гарчи ҳатто сенга бирон-бир душманлик қила олмасалар ҳам, ҳар ҳолда сенга бир душман бўлса, хизмат қилмаслар ва душманингга дўст бўлурлар. Аммо жаҳд қилиб подшоҳ-

¹ Тавфир — орттириш, кўпайтириш.

² Бийм — кўркув.

³ Надим — яқин хизматкор, маҳрам.

⁴ Парвоначи — вазирнинг муовини.

лик шаробидин маст бўлмагил. Олти хислатдин воз кечмагил ва уларни маҳкам тутгил, масалан: ҳайбат, адл, саховат, муҳофазат, мулойимлик ва ростгўйлик. Ҳар подшоҳ бу олти хислатнинг биридин узоқ бўлса, подшоҳлик шароби мастлигига яқин бўлур. Ҳар подшоҳ подшоҳлиғ шаробидин маст бўлса, подшоҳликдин жудо бўлгондин сўнг бу мастликдин айрилуру. Шунинг учун подшоҳ бўлсанг, бу ишларга эҳтиёт бўлгил ва олам подшоҳларининг ҳолидин шундоғ хабардор бўлиб тургилки, уларнинг нафас олгонларидин ҳам ҳатто гофил бўлмагил.

Ҳикоят. Мен отамдин эшитдимки, у шундай деди: Фахруддавла ўзининг биродари Азудуддавлдин бир амаллаб қочиб, кўздин ғойиб бўлди ва ҳеч жойда мақом қила олмай, менинг бобом Қобуснинг даргоҳига омонлик тилаб келди. Бобом унга омонлик бериб, кўп лутф ва карам қилди, нединким, бобом Фахруддавланинг тоғаси эрди. Фахруддавланинг отаси била бобом Қобус Ҳусн Фирузоннинг қизидин туғилмиш эрдилар. Шундин кейин Азудуддавла бобом Шамсулмаолий Қобуснинг олдиға элчи юборди ва элчи келиб номани топширди. Номада шундай дейилмиш эрди: „Биродарим у ерга борибдур. Сен била менинг орамизда дўстлик биноси маҳкамдур ва икки юрт бир юртдур. Биродарим менға душмандур. Уни тутиб менинг олдимға юборгил. Бу ишнинг мукофоти учун мен сенға вилоятимдин қайси шаҳарни тиласанг, ўшани берурмен, токи дўстлик бурунғидин зиёдароқ бўлғай. Агар бу бадномликдин қочсанг, унга заҳар бериб ўлдургил, токи менинг муродим ҳосил бўлсин ва сенға бадномлик бўлмасин. Ҳар на тиласанг, уни қабул қилурман“.

Амир Қобус деди: „Шундоқ улуг подшоҳ мандек кишиға то қиёматгача бадном бўлгудек сўзни айтмаса керак эрди“. Шундин кейин элчиға деди: „Азудуддавла бағоят гофил кишидур. Нечук бундоқ мумкин бўлмагон сўзни айтадур?“ Элчи деди: „Эй худованд, Азудуддавлани Фахруддавлаға сотмагил, яъни Фахруддавлани Азудуддавлдин илгари тутмагилки, Азудуддавла сени ўзининг туғишгон биродаридин ҳам дўст тутар ва

айтарки, худди шу мактубни бергон куни эшитдим: „Бир кун дўстим Қобус ҳаммомга борди, ҳаммомда оёғи тойиб йиқилди. Мен дилтанг бўлиб дедим: „У қирқ ёшида қариб қолдимики, забун бўлиб, қуввати кетиб йиқилибди“. Элчининг бу сўздин мақсуди: „Менинг подшоҳим сенинг ҳолингни кўп яхши билур“, — димоқ эрди. Қобус деди: „Умри узоқ бўлсин, менга кўп шафқат қилибдур. Лекин унинг учун мен ҳам ҳам ерман: фалон ойнаинг фалон кунида, сени бу тарафга юбормасдин бир кун илгари кечаси фалон уйда ўтириб шароб ичди ва фалон жойда ётиб ухлади. Нуштегин соқий ярим кечада унинг қошига келди ва у уйқудин туриб ичкари саройга бориб, учок¹ка чиқди. Шу чоғда қаттиқ шамол эсди ва у учокдин тушар вақтида оёғи дуруст тегмай, зангунинг² иккинчи тишидин йиқилди. У киши учун менинг ҳам кўнглум анчагина азобланди ва дедимки: „Қирқ икки ёшдаги подшоҳ шунча шароб ичиб, учокка чиқа олмайдигон ва ярим кечада ундин туша олмайдигон даражада ожиз бўлиб қолибдими, бундоқ ҳодисага гирифтор бўладур?“ Бу сўз билан Қобус элчиға ўзининг ҳам уларнинг ҳолидин хабардорлиғини билдирди.

Эй фарзанд, атрофдаги подшоҳларнинг ҳолидин огоҳ бўлгондин сўнг ўз вилоятинг, райят ва лашкар ҳолидин ҳам огоҳ бўлғил. Агар ўз шаҳрининг ҳолини билмасанг, бегоналар ҳолини қандай қилиб билурсан?

Ҳикоят. Эй фарзанд, тоғаннинг ўғли султон Мавлуд бинни султон Масъуднинг замонида мен Ғазнига боргондим. Менга кўп эъзоз ва эҳтиром қилди. Бир неча муддатдин сўнг мени имтиҳон қилиб, ўзига хос надим қилди. У ҳамиша таомни менинг била бирга ерди. Хоҳ ўзга надимлар била бўлсин, хоҳ бўлмасин, мен унинг суҳбагида ҳозир эрдим.

Бир кун субҳидамда надимлар била набиз ичиб ўтиргон вақтда лашкарга кўриниш берди ва барча лашкар

¹ Учок — том.

² Зангу — нарвон.

келиб, салом бериб қайтдилар. Хўжа Абдурраззоқ Аҳмад бинни Ҳасан Маймандий^{56*} унинг вазири эрди. Бир мунҳий¹ бир хат келтириб хўжага берди. Хўжа ичкари кириб, у хатни Али ходимга берди ва Али ходим султонга берди. Султон набиз ичиб ўтириб эрди, ўшал хатни ўқиди ва Хўжага қараб деди: „Буюргил, мунҳийга беш юз таёқ урсинлар, токи бундин буён хабар келтурса, шарҳ била ёзиб келтурсин, нединким, бу хатда: ўтган кеча Ҳазнинда икки минг уйда ош пиширмамишлар, деб ёзмиш. Мен у уйлар кимларнинг уйларидур, қайси кўчада, қайси маҳаллада эканин билмасман“. Хўжа деди: „Мунҳийнинг гуноҳин афв қилинг, бу жиҳатдин у мужмал гаплар ёзибдур. Аммо агар шарҳ била ёзса, бу сўз бир улуғ китоб бўлурки, уни бир мажлисда ўқиб тамом қилиб бўлмағусидур. Ноилож ошни зикр этибдур, аммо ошнинг рангин ва навин ёзмабдур. Энди тараҳҳум қилсангиз, бундин буён ҳар сўзни мужмал қилмай, фалон киши, фалон маҳалла ва фалон ош деб шарҳ ва тафсил била ёзсин“. Султон деди: „Бу навбат афв қилдим. Агар яна шундоғ ёзса, гуноҳи ўз бўйнидадур“.

Бас, эй фарзанд, ҳамиша лашкар ва раият ҳолидин хабар олғил, хусусан, вазирнинг ҳолига тафаҳҳус² қилғил ва шароб ичишга йўл қўймағил, нединким, сен барча аҳлу аёл ва хонумонингни унга топширғонсан. Агар унинг ҳолидин гофил бўлсанг, ўзингдин, хонумон ва мол-мулкдин гофил бўлғонингдур. Атрофингдаги ўзингга баробар подшоҳлар била зоҳирда дўст бўлсанг ҳам, ботинда³ дўст бўлмағил ва агар ботинда душман бўлсанг, зоҳирда ошкор қилмағил.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманки, Искандар Румий бир кун ўз душманига қарши урушга бормоқ бўлди. Унга дедилар: „Эй малик⁴, хасм гофилдур, унга шабхун⁵ ур-

¹ Мунҳий — хабарчи.

² Тафаҳҳус — атрофлича текшириш.

³ Ботинда — ички томондан.

⁴ Малик — подшоҳ.

⁵ Шабхун — кечки ҳужум.

моқ керакдур“. Исқандар деди: „Ўғрилиқ била зафар топмоқ менга ордур!“

Бас, подшоҳлиқда улуғ ишларни одат қилғил, нединким, подшоҳ барча кишидин улуғроқдур. Унинг гуфтор¹ ва кирдори² ўзгаларнинг гуфтор ва кирдоридин улуғроқ бўлмоғи керакдур ва бундоқ гуфтор ва кирдор била улуғ ном ҳосил қилса бўлур. Паст ҳиммат подшоҳнинг номи баланд чиқмағусидур.

Хукмингни улуғ тутғил ва ҳар муҳаққар³ нарсаға хукм қилмағил. Агар бирор нарсаға хукм қилсанг, унинг хилофини қилмағил, нединким, хилоф иш қилмоқ барча кишига ёмондур, хусусан, подшоҳға ёмондур.

Подшоҳлиқ пешасининг шартларини баён қилдим.

Агар деҳқончилик ё бозор пешалари насибинг бўлса, улар янада яхши пешадир. Сен ҳар бирининг шартларини бажо келтирғил, токи ишинг ҳамиша ривож топғай ва муродга етғайсан.

ҚИРҚ УЧИНЧИ БОБ

ДЕҲҚОНЧИЛИК ВА БОЗОР ПЕШАЛАРИ БАЁНИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар деҳқон бўлсанг, барча деҳқондин шиностароқ⁴ бўлғил ва ҳар бир экинни эксанг, вақтидин ўтказиб экмағил. Агар вақтидин ўн кун бурун экканинг икки кун вақтидин сўнг экканин яхшироқдур.

Хўкизни жуфт этиб, барча асбобни муҳайё қилғил. Зўравон, қувватли хўкизларни сотиб олғил, охурига алафни ва дон-дунларни солғил. Уни шу хилда тарбият қилғилки, хўкизларинг зўрлиқда ва семизлиқда барча халойиқнинг хўкизидин илгари бўлсин. Агар бир хўкизинг ишга ярамай қолса, тезлиқда яна бир хўкиз олишга ҳаракат қилғил, токи экин вақти ўтмасин. Агар

¹ Гуфтор — сўзлаш, суҳбат.

² Кирдор — қилиқ, иш.

³ Муҳаққар — таҳқирланган.

⁴ Шиностароқ — билимдонроқ.

экиш ва ўриш вақти бўлмаса, ҳамма вақт ер суриб, шудгор қилишдин гофил бўлмагил. Сўнгги йилнинг тадбирини ушбу йил қилгил. Экинни бақувват ерга экилки, агар ернинг қуввати бўлмаса, ер сенга фойда бермас.

Ҳамма вақт ерни тарбият қилгил, деҳқончилик пешасидин бархурдор¹ бўлгайсан.

Агар ўзга пеша қилмоқ тиласанг, бозор пешаларини қилгил. Ҳар бир пешани қилсанг ҳам чобук² бўлгил ва покиза иш қилгил. Шунда сенинг ишинг ҳамма пешаварларнинг ишидин яхшироқ бўлгай.

Ҳариф³ ва ошналаринг кўпайсин. Оз фойдага қанот қилгил ва харидорни кўп лажож⁴ ва оғир баҳо била ўзингдин қочирмагил, токи мазкур пешада ризқинг зиёда бўлсин. Халқ сенинг олдинга бир нарсани олмоқ ва сотмоқ учун келса, дўстимсан ва биродаримсан демакдин тақсир қилмагил, токи сенинг бундоқ меҳрибонлигингни кўриб, улар молларига оғир баҳо кўйишдин шарм қилсинлар ва сенинг мақсудинг ҳосил бўлсин. Шунда ҳамиша пешаварларнинг орасида яхши отинг чиққай. Аммо рост сўзлагил, бахилликдин парҳез қилгил. Савдонгни яхши ишга сарф этгил, қашшоқларга инъом бергил ва ўзингдин қавийларга ниёзманд⁵ бўлгил. Савдода кўп қаттиқ бўлмагил, ғариблардин кўп фойда истамагил ва мустаҳикни хушхол қилгил.

Ўз подшоҳинг ҳақида ростлиғ қилгил, аммо подшоҳнинг хизматига ҳарис бўлмагил, сипоҳийларга аралашмагил. Бозор халқи била бозори бўлгил. Тош ва тарозини рост қилгил. Ўз ақчанг ҳақида икки дил ва икки ҳамён бўлмагил. Шерикларингга хиёнат қилмагил, ҳар пешаким қилсанг, унда ҳийла қилмагил ва ҳамиша ҳамма ишингни бирдек қилгил. Агар молдор бўлсанг, муҳтожга қарз бермоқни ғанимат билгил.

Ёлгондин онт ичмагил ва киши била қаттиқ муомала қилмагил. Пок дил бўлгил, токи савдонгда, фойдангда баракат бўлгай. Ҳар бир пешадурки, менинг айт-

¹ Бархурдор — бахраманд, хурсанд.

² Чобук — чаққон, илдам.

³ Ҳариф — ошна, дўст, улфат.

⁴ Лажож — маҳкам туриш, жиддийлик.

⁵ Ниёзманд — ҳожатманд.

гонимдек бўлса, барча пешаварларнинг жувонмарди¹ бўлгайсан. Энди билгилки, жувонмардликнинг барча шартларини қудратим етгунча баён қилурман.

ҚИРҚ ТЎРТИНЧИ БОБ

ЖУВОНМАРДЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сен жувонмардлардек ҳаракат қилмоқ тиласанг, дастлаб жувонмардлик нима эканлигин ва унинг қандоғ пайдо бўлурын аниқ билгил. Билгилки, одам уч хил сифатга эгадур. Барча шахс, у хоҳ доно, хоҳ нодон бўлсин, шу уч нарса била хушнуддур. Бу уч нарсанинг бири ақл, бири ростлик ва бири жувонмардликдур.

Халқнинг даъвосига ҳақиқат била қарасанг, ҳеч киши ақл, ростлик ва жувонмардлик била ёлғон даъво қилмағусидур. Нединким, бу уч сифатга эга бўлмағон ҳеч киши йўқдур. Аммо одатнинг тундлиғи (шиддатлиғи, ғазаби) ва хиралиғи (даҳшатли қоронгулик) халқнинг асли йўлини боғлаб қўяди. Инсон асли барча илми ўргана олади. Одамнинг тани кўзга кўринадурғон ва кўзга кўринмайдурғон моддалардин тузилғон. Демак, инсоннинг баданида бир қисм табиий кучлар: осмон гумбази, юлдузлар, моддалар, унсурлар, нафас, шакллар, жонлар, ақлар мавжуддурки, уларнинг ҳар бири алоҳида бир оламдур, яъни мураккаб бир мажмуъ бўлмишдур. Бас, кўрмасмусан, бу улуғ жаҳонда кўк гумбази ҳам, юлдузлар ҳам, табиий кучлар ҳам—буларнинг бари хилма-хил моддалар бўлсалар ҳам, табиат бандида бир-бирларига боғлиқдурлар, яъни ўт ва сув барча сифатда бир-бирига зиддур. Андоқким, ўт ва сув барча сифатлари била зиддурлар, тупроқ ва ел ҳам бир-бирига зиддур. Демак, Ер тупроқ, ўт ва сувнинг орасида воситачи бўлиб, уларнинг орасини улуғ банд қилиб боғлайдур. Шу тариқа ердағи қурғоқчиликнинг олов била, совуқликнинг сув била боғланиши орасида банд пайдо бўлди, лекин қувват моддаси била мазкур банд

¹ Жувонмард — сахий.

узилди. Куч фалакдин, фалак ҳаюло¹дин, яъни ҳар бир нарсанинг асл моддаси ва моҳиятидин, ҳаюло нафасдин, нафас ақлдин ушбу қиёс била жудо бўлди. Одам жисмида тириклик ва оғирлик табиат қуввати орқали жам бўлди. Сурат, чехра, ҳаё, қувват, ҳаракат фалакдин жам бўлди. Бешта жисмоний сезги, яъни эшитмоқ, кўрмоқ, искаммоқ, тотмоқ, сийпаламоқ ҳаюлодин, жам бўлди; ёд этмоқ, тафаккур қилмоқ, хаёл этмоқ, сўз айтмоқ, тадбир қилмоқ жон орқали жам бўлди. Одамнинг баданидаги шариф² нарсаларнинг манбаи йўқдур ва уларнинг ўрнини кўрсатиб ҳам бўлмас. Нединким, жувонмардлик, донишлик, камолот, шариф — буларнинг ҳаммаси ақлнинг сармоясидур ва олий ақл ташаббуси била баданда пайдо бўлдилар. Демак, тан жон била, жон нафас била ва нафас ақл била тирикдур. Ҳар кишини тирик кўрсанг, у жонсиз эмасдур, ҳар одамни жонли кўрсанг, у нафассиз эмасдур, ҳар кишини нафасли кўрсанг, у ақлсиз эмасдур. Бу аҳвол барча одамда мавжуддур. Лекин тан била жоннинг орасида беморлик пардаси бўлса, жондин танга модда, яъни қувват ва ҳаракат етишмас. Ҳар кишининг нафаси била жони орасида оғирлик ва нодурустлик пардаси бўлса, нафасдин жонга модда тамом етишмас. Ҳар бир одамнинг нафаси била ақли орасида жаҳл хиралик пардаси бўлса, ақлдин жонга фикр, тадбир, жувонмардлик ва ростлик етишмас. Демак, ҳақиқатан, ақлли ҳамиятсиз бўлмағусидур. Лекин олий файрга руҳоний йўли боғланса, бундай ҳолда бемаъни фикрлар туғиладур.

Дунёда мардумлик, яъни жувонмардлик даъвосини қилмағон ҳеч одам йўқдур, лекин, эй фарзанд, сен жаҳд қилиб ўзгалардек бўлмағил ва бемаъни даъво қилмағил. Файзи олийни ўрганмоқ ва идрок қилмоқ зикринда руҳоний йўлни таълим ва тафҳим³ била очиқ тутгил, токи сендин маъно даъво қилмағайлар.

¹ Ҳаюло — модда.

² Шариф — тароватли.

³ Тафҳим — англатиш, тушунтириш.

Эй фарзанд, билгилки донишлар ақл ва жувонмардликдин алфоз¹ била жасадсиз бир неча сурат ясабдурлар. Бу суратлар тан, жон, ҳавос² ва маоний³ суратидур. Дебдурларки, бу суратнинг тани — жувонмардлик, жони — ростлик, ҳавоси — донишмандлик, маонийси — сафодур. Бу суратларни халққа тақсим қилдилар: бир гуруҳга тан тегди, ўзга нарса етмади, бир гуруҳга тан, жон, ҳавос ва маоний тегди. Тан етгон гуруҳ иёрлар ва сипоҳийлардурки, халойиқ уларга жувонмардлар деб от қўйдилар; тан ва жон етгон гуруҳ зоҳирда маърифат соҳибидурларки, халойиқ уларга ёлгон маърифат деб от қўйдилар; тан, жон ва ҳавос етгон гуруҳ ҳукамо, анбиё ва авлиёдурларки, халойиқ уларга гоят донишманд деб от қўйдилар; тан, жон, ҳавос ва маоний етгон гуруҳ фаришталардур ва уларга жувонмардлик насиб бўлди.

Жувонмардлик асли уч нарсадур: бири улким, айтгон сўзингни ўзинг қилсанг, иккинчиси улким, ростликка хилоф қилмасанг, учинчиси улки, хайр ишини илгари тутсанг. Одамдағи қолгон барча сифатлар бу уч нарсанинг остидадур.

Эй фарзанд, агар сенга мушкул бўлса, мен бу уч сифатни тадбир била, бу қавмнинг ҳар бирига мартаба ва андозасига лойиқ тақсим қилурман. Билгил, жувонмардлик ва иёрлик шундай кишига сазовордурки, бир қанча ҳунари бўлсин. Бу ҳунарлардин бири: жасур, мард, сабр-матонат, ваъдага вафо қилмоқ, пок дил ва пок забон бўлмоқ бўлса, яна бири улким, ўз манфаатин кўлаб асирларга озор бермаса, бечораларга мадад еткурса, ёмонларнинг ёмонлигини яхшилардин йироқ тутса, рост сўз айтса, ўз танидин дод берса, яхшига ёмонлик еткурмаса, зиёндин омон тутса, одамларга зиён-зарар еткурмаса, яхши қарагилки, бундай ишларнинг ҳам охири ул уч сифатга вобастадур.

Ҳикоят. Айтурларки, бир куни Кўҳистондағи бир уйда иёрлар жам бўлиб ўлтирар эрдилар. Бир киши эшик-

¹ Алфоз — сўзлар.

² Ҳавос — сезгилар.

³ Маоний — маънолар.

дин кириб, салом бериб деди: „Мен Марв иёрларининг элчисидурман. Улар сизларга салом юбордилар ва дедиларки, бизлар бир масалани сўрармиз. Агар бу масалага жавоб берсангизлар, сизларнинг улуғлигингизга рози бўлурмиз. Агар тўғри жавоб бера олмасангизлар сизлар бизларнинг улуғлигимизга иқрор бўлингизлар“. Улар элчига дедилар: „У масалани сўрағил“. Элчи деди: „Улар сўраб юбордиларки, жувонмардлик недур ва жувонмардлик билан ножувонмардликнинг орасида фарқ недур? Агар бир иёр бир йўлнинг бошида ўтирғон бўлса ва бир киши унинг олдидан ўтиб кетса, бир оз фурсатдин сўнг унинг изидин ялангоч қилишни қўлга олиб бошқа бир киши ўтса. У ўтиб кетғон одамни ўлдирмоқ учун йўл бошида ўтирғон иёрдан „фалон киши шу ердан ўтдим“ деб сўраса, қандай жавоб бермоқ керакдур? Ўтмади деса, ёлғон сўз айтғон бўлур, агар ўтди деса, ғамозлик қилғай. Бу икки иш ҳам жувонмардлик тариқидан эмас“.

Кўхистон иёрлари бу масалани ва бу сўзни эшитгонларидин сўнг ҳайрон бўлуб, бир-бирларига қарашдилар. Буларнинг орасида Афзал Ҳамадоний дегон бир киши бор эрди. У деди: „Жувонмардликнинг асли — айтғон сўзни бажармоқдур. „Жувонмардлик била ножувонмардлик орасидағи фарқ сабрдур. Йўл устидаги иёр ўтирғон жойидин бир қадам илгари ёки бир қадам кейинроқ ўтириб: „Мен бу ерда ўтириб эрдим, ҳеч киши бу ердин ўтғони йўқдур“, — деб жавоб берса, у шу тадбир била рост сўз айтғон бўлур“.

Демак, эй фарзанд, бу иёрларни эсга солса-да, сипоҳийлар ҳам бу расм била бўлмоқлари шартдурки, сипоҳийнинг иши иёрлик иши била тамом бўлур. Лекин каримлик, меҳмондорлик, сахийлик, тўғрилик, ҳақшунослик, пок жомалик, яхши ярогланиш сипоҳийга хосдур. Сипоҳийга тавозеъ ва сарафкандалик¹ бир ҳунардур, иёрга айбдур. Аммо бозор одамларининг жувонмардлиғида ҳам анча шартлар бордурки, уларни мен ўзга пешаварларнинг бобида зикр қилдим, такрор қил-

¹ Сарафканда — боши эгик, камтар.

моққа ҳожат йўқдур. Жувонмардлик одоби шундоқки, нифоқ жиҳатдин ҳеч одамнинг пардасин йиртмаслар; халойиқни бир ишда саҳв¹ этиб, омонлик тилаб келса, бахиллик қилмаслар, халқнинг орасида кишига кўп панд² бермаслар. Кишининг ҳаргиз қони тўкилишига саъй этмаслар. Қатли вожибга ҳам фатво бермаслар, нединким, хато фатвони тузатса бўлур, аммо беғуноҳ ўлдирилғонни тузатиб бўлмас, ўлгон асло тирилмас, авомни гуноҳга далир қилмаслар.

Аҳли тасаввуфнинг жувонмардлигини ўтгон устодлар кўп китобларда зикр этибдурлар, мен уларнинг ҳаммасин баён қила олмағайман.

Эй фарзанд, менинг арзим бу китобда сенга панд бермоқдур. Агар сен ушбу гуруҳ била ҳаммажлис бўлсанг, сен уларга оғир тушмағил ва улар ҳам сенга оғир тушмасин. Бу тоифанинг жувонмардлигини сенга айтурман, нединким, яхши зиндагонлик қилмоқда бу тоифага ўзга тоифадан кўп ранж етишар ва ўзларин барчадин баландроқ кўрарлар. Жувонмардликнинг асосий фазилати манманликни бошидин чиқармоқ ва ўзгага қасд қилмасликдур. Яна бу тоифанинг адаб ва жувонмардлиги икки нав бўлур: бири тасаввуф дарвешларига хос бўлур, бири муҳибларга мансуб бўлур. Мен иккала навини ҳам баён қилурман.

Билғил, дарвешликнинг шарти улдурким, у ҳамиша мужаррад³ бўлғай.

Ҳикоят. Шундоқ эшитдимки, бир вақт икки сўфи йўлдош бўлиб, бир тарафга борур эрдилар. Бири мужаррад эрди ва бирининг ёнида беш тиллоси бор эрди. Мужаррад сўфи ҳеч хавфсиз борур эрди ва ҳамроҳ талаб қилмасди. Ҳар жойгаки борса, у жой қанчалик хавотирли бўлса ҳам, у ҳеч андиша қилмас ва ўтириб роҳат қилар эрди. Беш тиллоси бор сўфи ҳам унинг била кетиб борарди. Аммо доимо бадбуруш, мутафаккир⁴ ва андуҳгин эрди. Бир вақт бир қудуқнинг бошига етди-

¹ Саҳв — хато, янглишиш.

² Панд — ўғит, насихат.

³ Мужаррад — холи, танҳо.

⁴ Мутафаккир — кўп фикрловчи.

лар. Бу ер ҳаддин зиёда хавfli ва ўғриси кўп эрди. Мужаррад сўфи мазкур қудуқдин сув ичиб, бежавотир ётиб роҳат қилди, аммо беш тиллоси бор сўфи хавфдин ухлай олмади ва ҳамиша ўзига дер эдики: „Оҳ, на қилай?!“ Бунинг овози мужаррад сўфининг қулоғига етиб уйғонди ва унга деди: „Эй фалончи, сенга нима бўлди, тинмай: „Оҳ, на қилай, — дерсан?“ У деди: „Эй биродар, менда бешта тилло бордур. Бу жой хавfliдур, сен бу жойда бежавотир ухларсен, мен эрса хавотирдин ухлай олмасман ва ҳатто ўтира олмасман ҳам“.

Мужаррад сўфи деди: „Тиллонгни менга берғил, токи мен бу тиллонга бирон чора қилай“. Сўфи тиллони унга берди. У олиб тиллони қудуққа ташлаб юборди ва деди: „Мана энди, „Оҳ, на қилай“ингдин кутулдинг. Энди тинчгина ўтирғил, фароғат била ухлағил. Билғилки, мужаррад кишининг ҳеч офатдин хавфи бўлмағай“.

Эй фарзанд, билғилки, агар назаринг бир бўлса, барча офатдин омон юрғайсан. Агар биродаринг ҳақида жанжал қилсанг ҳам, ўзинг ҳақингда биродаринг била ҳеч вақт мукошафа¹ қилмағил. Манманликни бошингдин чиқарғил ва соҳиби беғараз бўлғил. Тасдиқ ва тажаррудга² назар қилғил ва ҳеч нарсага иккилик кўзи била қарамағил.

Эй фарзанд, билғилки, агар киши сидқидил била сувга оёқ кўйса, сув ҳам унинг оёғи остида қаттиқ бўлур. Агар бирон киши бу бобда сенга авлиё кароматидин бир ҳикоят қилса ва ул ҳикоят ақл тариқасидин йироқ бўлса ҳамда сенга номумкин кўринса ҳам унга рой, эътиқод қилғил. Дарвеш шундай кишидурки, у ҳар бир нарсага сидқ кўзи била қарағай, унинг зоҳири ва ботини бир бўлғай ва кўнглини тавҳид фикридин холи қилмағай. Қаттиқ андиша ва оҳисталикни ихтиёр этғай, токим тафаккур ўтига куймағай, нединким, бу тариқат соҳиблари тафаккурни улуғ ўт деб билурлар, сидқ³ суви эса унинг тасаллиси бўлур. Демак, улар ишрат ва рақс,

¹ Мукошафа — фош қилиш.

² Тажарруд — ёлғизлик, тарки дунё қилиш.

³ Сидқ — тўғрилиқ, поклик.

самоъ¹ни тасаллига дом қилмишлар, агар дарвешлар самоъ оҳангига мойил бўлмасалар, ҳамиша тафаккур ўтига куярлар, нединким, ҳар кишида тавҳид тафаккури бўлмаса, унга самоъ қилмоқ маҳолдур. Дарвеш мулойим сўзлик бўлғай; тан ва жаомасин пок тутғай; сафарни дўст тутғай ва биродарларига ҳамма вақт хизмат қилғай; сафарга ҳар одам ҳамроҳ бўлмоғ тиласа, ман этмағай ва белини устидин боғлаб, халқ орасига бормағай; ҳар ердин жой берсалар, унда ўтирғай; ичкари кирғон вақтида салом берғай; яхши одамлар била суҳбат тутғай, беҳуда сўзлашмағай: бир ерга чақирсалар тезроқ борғай, токи азиз бўлғай. Бир иш қилмоқ бўлса, кўпнинг ҳукми ва ризоси била қилғай. Агар ҳожат юзасидин бир жойга кетмоқ, ё либос киймоқ, ёки либосни тандин чиқармоқ тиласа, кўпдин рухсат олғай; халқдин яширин равишда ҳеч нарса емағай ва халқнинг олдида кўп сўзламағай. Кўп халқнинг орасида шитоб била юрмағай.

Бу гуруҳ ранж била топғон нонни ганж билғай. Нон емоқ вақтида суфра²дин ғойиб бўлмағай, токи ўзгалар уни келур деб интизорлик чекмағайлар. Халқнинг олдидаги нонга кўлин урмағай. Агар бир иллат сабаби била таом егуси келмаса, суфра ёйилмасдин бурун узр айтғай.

Эй фарзанд, жаҳд қилки, ҳар қандай сифатга эга бўлсанг ҳам олдинни кўрадиғон бўлғил ва жувонмардликка яқин бўлғил, токи жаҳон аҳлининг яхшиси бўлғайсан.

Агар жувонмардлик йўлида юрмоқ тиласанг, ҳамиша уч нарсани кўзда тутғил: кўзни ёмон назардин, кўлни ёмон ишдин ва тилни ёмон сўздин сақлашни. Уч нарсани дўст ва душманга очиқ тутғил: уй эшигини, суфра бошини, ҳамёнингнинг боғичини.

Ҳаргиз ёлғон сўз демағилки, барча ножувонмардлар ёлғон сўз айтмоқдадурлар. Агар ҳар киши сенинг жувонмардлигинга эътиқод қилса, агар азиз киши

¹ Самоъ — ашула.

² Суфра — дастурхон.

бўлса ҳам, сенинг олдингда ўзини хор тутар, агар улуг душман бўлса ҳам сенга ўзини таслим қилур ва барча халқнинг орасида сенинг жувонмардлигинга эътиمود этар.

Бас, жонинг борича кўшиш қилиб, жувонмардликни эгаллағил. Ва яна ҳаргиз ўтгон иш юзасидин интиқом қилмоқ¹қа машғул бўлмағил, хиёнат қилмоқни асло ўйламағил, нединким, хиёнат қилмоқ жувонмардликнинг шарти эмасдур.

Эй фарзанд, огоҳ бўлғилки, сўз кўпдур. Агар ҳар тоифанинг жувонмардлигини айтсам сўз чўзилур, аммо сўзни мухтасар қилурманки, айтгонларимнинг барчаси юқорида баён этилгон фикрларга тобедур.

Билғилки, камоли жувонмардлик шулдурки, ўз молингни аниқ билғил, киши молини киши моли билғил, халқ молидин тамаъ қилмағил. Ўз кўлинг била кўймагон нарсани олмағил. Халққа яхшилиқ қила олмасанг ҳам ёмонлик қилмағил. Оламда жувонмардроқ киши ҳамиша менинг айтгонимдек тирикчилик қилгай, токи ҳам бу дунёни, ҳам охиратни топгай.

Эй фарзанд, билғилки, бу китобнинг неча жойида қаноатни зикр этдим ва яна такрор қилурман. Аммо ҳамиша дилтанг бўлмасликни тиласанг, қаноатлиг бўлғил, ҳасадчи бўлмағил, токи вақтинг ҳамиша хуш бўлгай. Нединким, барча ғамнокликнинг асли ҳасаддур. Билғилки фалак гардишининг таъсиридин одамга нек² ва бад³ етар. Менинг устозим дердики: „Фалак таъсири била одам бўйнини узатгай ва огзини очгай. Фалакдин бир сазб⁴ етса, одам бўйнида кўтаргай ва агар бир луқма етса, оғзига олгай“.

Фалак таъсири ҳам шул икки ишдин ташқари эрмасдур. Бу тариқани илғари тутиб, қаноатга одат қилсанг, озод баданинг ҳеч кишининг бандаси бўлмас. Ҳаргиз тамаъни хаёлингга келтурмағил. Нек ёки баддин

¹ Интиқом қилмоқ — ўч олмоқ.

² Нек — яхши.

³ Бад — ёмон.

⁴ Сазб — машаққат.

нимаки олдинга келса, рози бўлғил. Билғилки, одам тоифаси хилма-хилдур. Лекин уларнинг бир-биридан кам бўлмоғи ниёз¹ ва тамаъ жиҳатидиндур. Шунинг учун киши тамаъни тарк этиб, қаноатни одат қилса, барча жаҳон аҳлидин бениёз бўлғай. Демак, ҳеч кишидин тамаъ талаб қилмагон киши жаҳонда энг азиз, мухташамдир. Ул ҳеч одамга ниёзи бўлмағай, тамаъгир ва ниёзманд паст ва хордир. Нединким, бундай киши ўз моли ва жувонмардлиғидин тамаъ қилғай.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманки, шайх Шибли бир кун бир мачита борди ва икки ракат намоз ўқиб, бир оз вақт осойиш топди. Ул мачитада ёш ўғлонлар жам бўлиб, китоб ўқир эрдилар. Ўғлонларнинг таом ейдигон вақтлари бўлиб қолди. Буларнинг орасида бир бойнинг ўғли ҳам бор эрди ва бир фақирнинг ҳам ўғли бор эрди. Бойнинг ўғли олдида ҳалво, фақирнинг ўғли олдида қуруқ нон эрди. Бойнинг ўғли унга деди: „Агар ҳалво емак тиласанг, менинг итим бўл, шундин сўнг ҳалво берурман“. Фақирнинг ўғли деди: „Мен сенинг итингман“. Бойнинг ўғли деди: „Шундоқ бўлса, итдек хурғил“. У бечора ит янглиг хурди, шундин кейин бойнинг ўғли бир бўлак ҳалво берди. У ҳар вақт итдек хурарди ва бир бўлак ҳалво оларди. Шайх Шибли ҳар вақт уларга қараб йиғлар эрди. Бир куни муридлари ундин сўрадилар: „Эй шайх, не важдин йиғларсан?“ Шайх деди: „Кўрингларки, беқаноатлик ва тамаъгирлик одамнинг бошига на савдоларни солур. Агар бу ўғлон қуруқ нонга қаноатли бўлиб, ундин ҳалво тиламаса эрди, ўзидек бир ўғлоннинг ити бўлмасди“.

Бас, агар зоҳир² ва фосиқ³ бўлсанг ҳам, қаноатли бўлғил.

Эй фарзанд, билғилки, мен шу қирқ тўрт бобда ҳар хил ишлар тўғрисида сўз дедим ва ҳар боб ҳақидаги масалалар юзасидин панд-насиҳат қилдим. Аммо ақллилик бобини зўрлик била айта олмасман. Ақлни кишига зўрлик била ўргатиб бўлмас. Билғилки, ақл икки

¹ Ниёз — муҳтожлик.

² Зоҳир — очиқ, ёруғ.

³ Фосиқ — фисқ ишлар қилувчи.

хилдур: бири туғма ақлдур, уни азалий дерлар, иккин-чиси касбий ақл, буни муктасиб¹ дерлар, касбий ақлга дониш ҳам дерлар. Бас, агар азалий ақл бўлмаса, мен ва сен ҳеч илож қила олмасмиз. Сен муктасиб ақлни пеша қилмоқда камчил қилмағил, қурбинг етгонича ўрганғил. Ақллилар тоифасидин бўлмасанг ҳам, донишлар тоифасидинсан, иккисидин бирига эга бўлгонинг яхшидур, нединким, дебдурлар, агар ота бўлмаса, онадин яхши киши йўқдур. Агар оқил бўлмоқ тиласанг, ҳикмат² ўрганғил, ақл ҳикмат била камолга етар. Аристотелис донишдин: „Оқилнинг қуввати нимада?“ — деб сўрабдурлар. Донишманд: „Барча кишининг кучи овқатдандур, ақлнинг кучи эса ҳикматдандур“, — дея жавоб бермишдур.

Эй фарзанд, билғилки, ҳар неки иш менинг одатим эрди, ҳаммасини сенинг учун бу китобга ёздим, бу фақат сенинг учундур, яъни барча фикр ва тушунчаларимни сенинг учун китобга ёздим ва ҳар бир илм, ҳар ҳунар ва ҳар пешаким билур эрдим, ҳаммасини қирқ тўрт бобда баён этдим.

Билғилки, кичикликдин менинг одатим шундоқ эрди. Мен олтмиш уч ёшимни шу сират ва шу одатда ўткардим. Бу китобни сана тўрт юз етмиш бешда³ бошладим. Агар бундин буён ҳам Худо таоло умр бериб, тирик бўлсам, яна шу одат била бўлурман. Агар сен бундин яхшироқ хислатни билсанг, ўша била бўлғил. Шуларни ўзимга раво кўрдим, сенга ҳам раво кўрдим. Агар сен менинг бу пандларимни эшитмасанг ва булар била иш қилмасанг, сенга менинг зўрим йўқдур. Ҳар қандай киши бу китобни ўқир, тушунар ва шу китоб юзасидин иш кўрар, нединким, менинг ҳар бир сўзим бахтнинг аломатидур.

¹ Муктасиб — касб қилувчи, ишлаб толувчи.

² Ҳикмат — фалсафа.

³ 475 ҳижрий — 1083 милодий йилида ушбу асарни ёзишга киришган.

ИЗОҲЛАР

1. *Мутаваккил* — 847 — 861 йиллар орасида ҳукмронлик қилган аббосийларнинг учинчи халифаси.

2. *Сукрот* — юнон олимларидан бўлиб, эрампдан илгари 469 — 399- йилларда яшаб ўтган.

3. *Афлотун* — *Платон* — эрампдан илгари 427 йилда туғилиб, 343 йилда вафот этган юнон олими.

4. *Муҳаммад Закариййи Розий* — Эроннинг машҳур табибларидан бири. У Рай шаҳрида 240 ҳижрий йили (854 — 5 мелодий йили) да туғилди, 320 ҳижрий йили (932 мелодий йили)да вафот этди.

5. *Хисрав Парвез* — Ануширавон (Хисрав I) 579 йилда вафот этгандан кейин тахтни унинг ўғли Хурмузд IV эгаллайди. Аммо 90- йилларнинг охирида Миҳран қабиласидан бўлган Хурмузднинг сипоҳсолари Баҳром Чубин бошчилигида Хурмуздга қарши исён кўтарилади. Баҳром ўз яқинлари билан пойтахтга юриш қилади. Бу вақтда пойтахтда Испахпат уруғидан бўлган Виндол ва Вистахм номли икки ака-ука бошчилигидаги оқсуяк гуруҳи Баҳром Чубиннинг келишини кутмасдан мустақил равишда ҳаракат қиладилар. Бу гуруҳ Хурмуздни қўлга оладилар ва унинг иккала кўзини ўйиб олиб кўр қиладилар, кейин ўлдирадилар. Унинг ўрнига Хурмузднинг ўғли Хисрав II ни подшоҳ қилиб тайинлайдилар. Хисрав II кейинроқ „Парвез“ лақабини олади, „Парвез“ сўзининг маъноси музаффар, ғалаба қилувчи, ғолиб демакдир.

Аммо Хисрав Парвез ўзини ўраб олган давлат кишиларига, кўшинларига ишонмайди ва Ктесифонни ташлаб, Византия императори даргоҳига боради, улар билан келишиб, яна ўз ватанини эгаллайди. Аммо Хисрав Парвезнинг душманлари уни зиндонга ташлайдилар ва ўлдирадилар.

6. *Абузуржмехр* — Сосоний Нўширавоннинг афсонавий вазири бўлиб, асли оти Бузургмехрдир. Бу номга арабча тус берилиб, „Абузуржмехр“ дейилган.

7. *Абу Сувор Шопур* (Шовур) бинни *Абу ал-Фазл*. Абу Сувор Шовур бинни Абу ал-Фазл шаддодийлар сулоласидан саккизинчи амир Бус Сувор (ёки Абул Асовар) Шовур (ёки Шопур) ибн Фазл ҳақида сўз юритилади. Шаддодийлар тарихи кам ўрганилган. Улар курдлардан бўлиб, 340 ҳижрий (951 — 2 мелодий) йилида Арронда ҳукмронлик қилганлар. Амир Бус Сувор Двинанинг ҳокими сифатида эсга олинади. Маълумки, салжуқийлар 1021 йилданоқ Арманистонга ҳарбий юриш қилдилар. Арманистон Византиядан ёрдам сўрашга ҳаракат қилади. Бу курашга шаддодийлар ҳам тортилган эди. Жумладан, Бус Сувор аввал византияликлар томонига ўтади, аммо улардан норози бўлиб, салжуқийларга қўшилади, улар билан 1047 йилда муносабатни тиклади. Тўғрулбекнинг Арманистон билан бошланган урушини унинг валиаҳди Олп Арслон давом эттиради. Олп Арслон узоқ вақт Аня шаҳрини қамал қилгандан сўнг, уни забт этади (1064 й. 6 июнда). Аня шаҳри олингандан сўнг бир қанча вақт салжуқий ноиблари ҳукм сурадилар. 1072 йилда эса Абу Сувор бу шаҳарни ўз ўғли Манучага тағ-туғи билан сотиб олиб беради. Шу вақтдан бошлаб, шаддодийлар икки шажарага бўлинганлар, улардан бири Ганжада ҳукмронлик қиладилар, иккинчи шажара эса Аняда яшадилар. Бу оддий маълумот тахминий бўлса ҳам, „Қобуснома“ муаллифининг Бус Сувор ҳузурига келганидан дарак беради. Афтидан, бу вақтда Ганжа шаддодийлар томонидан олинмаган, византияликлар қўлида бўлган бўлиши мумкин. Шундай тахмин қилиш мумкинки, „Қобуснома“ муаллифи Кайковуснинг Бус Сувор ҳузурига келиши 1021 — 1047 йилларнинг ўрталарига тўғри келади.

8. *Гургон*. Журжон вилоятининг маркази бўлиб, у Каспий денгизининг шарқи-жанубий қирғогида Гургон дарёсининг ҳавзасидаги вилоятдир. Беруний Журжонда бўлган вақтда бу вилоятнинг ҳокими Кайковуснинг боси Қобус бинни Вушмагир эди.

9. *Фирузон Дайламий*. Дайлам вилоятининг ҳукмдори. 289 ҳижрий (901 мелодий) йилида Исмоил Сосоний кўшинлари томонидан жангда ўлдирилади.

10. *Ҳорун ар-Рашид*. Аббосийлар сулоласининг халифаларидан (786 — 809).

11. *Ануширавон*. Асли исми Хисрав I бўлиб, лақаби Ануширавондир. Баъзи манбаларда „Нўширавон“ деб ҳам юритилади. „Ануширавон“ сўзининг маъноси „абдий руҳ эгаси, ўлмас руҳ эгаси“ демакдир. Унинг отаси Кубод ўлгандан сўнг (531 йил) Ануширавон отасининг тахтини эгаллайди (531 — 579) ва Маздак кўзғолонини бостиради. Шунинг учун воқеаномаларда адолат тимсоли сифатида шуҳрат қозонган.

12. *Соҳиби Аббод*. 932 — 1055 йилларда Ғарбий Эрон ва Ироқда ҳукмронлик қилган феодал давлати сулоласи Бувайҳийларнинг машҳур вазири Соҳиби Исмоил ибн Аббод кўзда тутилади.

13. *Ажам*. Дастлаб араблар Арабистондан ташқари мамлакатларни Ажам деб атаганлар, кейинроқ Эрон мамлакатини ва эронликларни Ажам деганлар.

14. *Аристотелис*. Аристотель — юнон файласуфларидан бири. У эрамиздан аввалги 384 йилда туғилди, 322 йилда вафот этди.

15. *Ибн Муқла*. Абу Али Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Муқла машҳур адабиётчи, вазир ва ҳаттот. У 272 йил ҳижрий (885 — 6 мелодий) йилида Бағдодда туғилди ва Аббосийлардан Муқтадир (908 — 932)нинг вазири эди. Бунинг даргоҳида ибн Муқла зиндонга ташланди (324 ҳижрий, 936 мелодий йилида), аввал унинг ўнг кўлини кесадилар, 326/938 йили тилини суғуриб оладилар. У 328/939 йилда зиндонда вафот қилади.

16. *Ал-Муътасим*. Аббосийлар сулоласидан саккизинчи халифа бўлиб, у 833 — 842 йилларда ҳукмронлик қилди.

17. *Шамсулмаолий*. Кайковуснинг бобоси Қобуснинг исми.

18. *Аҳмад Жағдий*. Оғаҳий таржима қилган „Қобуснома“ да Аҳмад Жағдий. Е. Э. Бертельс таржима қилган „Ка-

бус-наме“да Ахмед (Аҳмад) Сади (Саъдий) деб юритилади.

19. *Ботлимус*. Птоломей — мелодий иккинчи асрнинг бошларида Искандарияда яшаган риёзиёт (математика), фалакиёт (астрономия) олимидир. У кўпроқ астрономия илми билан шуҳрат қозонган.

20. *Юсуф*. Шарқда кўп шоирлар томонидан ижод қилинган „Юсуф ва Зулайҳо“ достонининг асосий қаҳрамони, пайгамбар Яъқубнинг ўғли.

21. *Амир бинни Лайс*. Сеистондаги Саффорийлар сулоласининг асосчиси Яъқуб ибн Лайснинг биродари ва бу сулоланинг иккинчи ҳукмдори. У 265/879, 287/900 йилларда ҳукмронлик қилган.

22. *Азҳар хар*. „Азҳар“ — *оптоқ, жуда оқ; ёрқин; ой; ёввойи буқа маъносида; „хар“ эса эшак маъносида ишлатилади.*

23. *Фалакулмаолий*. Манучеҳр — Қобуснинг ўғли.

24. *Қорун*. Тавротда Қорей деб аталади. Қорун бой одам бўлган, бу ривоят Куръонда ҳам учрайди. Қорун жуда бой бўлган ва куфронийлиги учун уни ва бутун бойлигини ер ютган.

25. *Гиштосб*. Қадимги Эроннинг афсонавий подшоҳи, Абулқосим Фирдавсий Тусий „Шоҳнома“ асарининг қаҳрамонларидан бири. Йигирма еттинчи бобдаги ҳикоя „муқаддас подшоҳ“ Гиштосбнинг ёшлик чоғида Византияга қилган саёҳати ҳақидаги ривоят билан боғланади.

26. *Рум*. Юнон, рим империяси, Туркия, Кичик Осиё мамлакатларининг қадимги номи.

27. *Қустантиния*. Истанбул шаҳрининг қадимги номи.

28. *Шаҳрбону*. Сосонийларнинг сўнги подшоҳи Ийаздегирнинг қизи, 637 йилда Эронни араблар истило қилганда ўлдирилган.

29. *Салмон Форисий*. Абу Абдуллоҳ Солмон ал-Форисий — кўплаб ҳадислар ривоят қилган саҳоба. Аввал насроний динига кириб, бир неча вақтдан кейин Мадинада ислом динини қабул қилган. У Мадоин (Ироқ) шаҳрига

хоким бўлганда, бўйра тўқиб сотиб, ўз меҳнати эвазига тирикчилик ўтказган.

30. *Умар ибн ал-Хаттоб*. Мусулмонларнинг тўрт халифаларидан иккинчиси, 634 — 644 йилларда ҳукмронлик қилган.

31. *Али ибн Абу Толиб*. 656 — 661 йилларда ҳукмронлик қилган тўртинчи халифа.

32. *Фотима*. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг қизлари, ҳазрат Алининг хотини.

33 — 34. *Ҳасан, Ҳусан*. Ҳазрат Алининг фарзандлари, араб халифалиги учун бўлган ўзаро низолар даврида (680 — 683 йилларда) Умавийлар халифаси Язид томонидан ўлдирилади.

35. *Иёр*. Халифалик шаҳарларида маълум касбга эга бўлмаган, тасодифий иш ҳақи билан яшайдиган шахслар шундай ном билан аталганлар. Улардан кўнгилли кўшин тузилган эди.

36. *Саййида*. Бувайҳийлардан Фахруддавла (976 — 997)нинг беваси.

37. *Искандар Зулқарнайн* — Ҳарбий санъат тарихида йирик саркарда ва давлат арбоби сифатида машҳурдир.

38. *Фашёғурс* (Фифоғурс — Пифагор) ёки Фусоғурс — юнон олимларидан бўлиб, эрамиздан илгари, бир ривоятга қараганда 608, бошқа бир ривоятга қараганда 572 йилда Сисом оролида дунёга келган. У ўз юртида таълим олди, риёзиёт илмини эгаллади, катта олим даражасига етишди.

39. *Муовия*. Умавийларнинг биринчи халифаси, 661 — 680 йилларда ҳукмронлик қилган.

40. *Жолинус*. Гален Клавдий тахминан мелодий 130 йилда туғилиб, тахминан 200 йилда вафот этган. Жолинус Рим табиби ва табиатшунос бўлган. Унинг бизгача етиб келган озгина асарлари Гиппократдан кейин тиббиёт соҳасида машҳур назариётчи эканлигидан далолат беради.

41. *Ситта ашар*. Тиббиёт бўйича ўн олтита илмий асарнинг умумий номи.

42. *Ровий*. Бу даврнинг одати бўйича сарой ҳофизи ўз шеърини ўзи ифодали ўқимайди, балки саройда шоир ва ҳофизнинг шеърини ифодали ўқигувчи махсус ёш хушовоз йигит тайин этилади, унга ровий дейилади.

43. *Амир Фазлун Биссувор ибн Ҳомон*. Озарбайжон ҳукмдорларидан бири.

44. *Абдумалик Ақайрий* — баъзи манбаларда „Акбар“ деб ёзилган.

45. *Ҳожиб Исмоил ибн Аббод*. Буйдларнинг машҳур вазири.

46. *Девон*. 1) шоҳнинг вазирлари, маслаҳатчилари тўпланадиган жой; 2) идора, маҳкама; 3) бир шоир томонидан ёзилган шеърларнинг тўплами.

47. *Алқодир биллоҳ*. Аббосийларнинг 25-халифаси, 991 — 1031 йилларда ҳукмронлик қилган.

48. *Хўжа Абу Наср Мешкон*. Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Масъуднинг соҳиби девонларидан. У нома услубининг устози ва машҳур хаттотдир. Мешкон зўр тарихчи Байҳақийнинг устози.

49. *Абу Бакр Қаҳноний*. Султон Маҳмуднинг машҳур шоири.

50. *Абу Али Самжур*. Сосонийларнинг машҳур ҳокимларидан бўлиб, бир вақт Хуросонда ҳам ҳукмронлик қилган.

51. *Абул Фазл Балъамий*. Исмоил (892 — 907), Аҳмад (907 — 914) ва Наср II (914 — 943) Сосонийларнинг машҳур вазиридир. Балъамий 892 йилдан 938 йилга қадар шу вазифада бўлган.

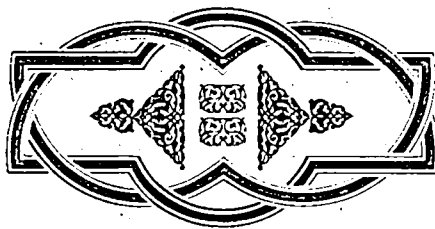
52. *Султон Тўғрил*. 1035 йилда Ўрта Осиё чўлларини зухур этиб, Хуросон ўлкасида равнақ топган Салжуқий туркларининг салтанатига асос солади. Тўғрил 1038 йилдан бошлаб ҳукмронлик қилади, 1063 йилда вафот этади.

53. *Абул Фатҳ Бустий*. Бу шахсни 401/1011 йилда вафот қилган Абул Фатҳ Бустий (исми, отасининг оти бир хилда) билан аралаштирмаслик керак. Байҳақийнинг кўрсатувича, „Қобуснома“да тилга олинган шахе 430/1038 йилга қадар ҳаёт эди.

54. *Султон Масъуд*. Султон Маҳмуднинг ўғли 1030 — 1041 йилларда ҳукмронлик қилган.

55. *Султон Мавдуд*. Шаҳобуддавла Мавдуд (1041 — 1048) Ғазнавий сулоласининг 10- султони. Масъуднинг ўғли, Маҳмуднинг набираси.

56. *Хўжа Абдураззоқ Аҳмад бинни Ҳасан Маймандий*. Султон Маҳмуднинг мактабдош ўртоғи Аҳмад Маймандийнинг ўғли. Маҳмуд уни Ҳиндистондаги бир саройга қамаган эди. Абдураззоқ қамоқни отаси билан тақсим қилганди. У қамоқдан қутулгач, Мавдудга вазир бўлиб тайинланган эди.

باب

نهم

ان پدین بی بری و جرافت

له بمرهت جوان بر عقل اش تویم چه جوان تلذذ لاجوان خوبین
 دارا بن و لاجوانان شریک بی لکن جوان شایر نیکو زود جناب لب زجا طالب
 چه گفت للشباب عزم الحنون نه لاجوانا حاصل
 بیانش چه ارنا طری بلا خرد دلنا علی بلا خیزد و بهن خورن از جوا
 نعت طاننا بر آرز چه سخن رهنه خود سوا کی جناب آن بر نعت
 له حدین نالت مخردم هر دنت جوان رغوب دیان بر او آسند چون
 ندیم من ایسان ای خواهم بدت سخنان که بدین جوان و نوس
 روز و شبیم اندیشه همین بوهه بن کاندز هر من سایدش را
 خود بر شدم بر ایناب لکن و بجز جوان باشی خدای را عز و جل را بر
 من منور دقت و از هر گل این سانی که بر گشت نه به هر بوهه و نه جوانی
 جاناب عجزی گفت بر گشت بهره و جوانی شفی
 بر شریک جوان زنی و بر اب جراه بر آیدی تل بحر د
 شایم چو کایت چه نه ره برده در ری به بر بردان
 سهر و کانه اشق بر بر زمین شان و کون بر سخی آرزو نه و سخی

تنبه العبد الضعيف الخيف الرحيب فرتم محمد بن محمد بن
علاء الدين العابد للقب محمد الفتي في اوله وآخره

من خمسين بسمائه

حَمْدُ وَاللَّهِ الْعَظِيمِ

الجم الغضبية في الماوية التي مقبول المولى
والكس لا الجن لندلا الصب اغيز انزاله
هنت بهون الاجل الحث للذي
المجوم لندلا حث بار الطور
الملقب لندلا حث دي
آل لرجال الله بقاء
ولذت تمام للعلم
وللاذبا آيين
العالين وباللله
العظمة
والترتيب

М У Н Д А Р И Ж А

Шарқ педагогикасининг қомуси	3
Мавъизатномаи Кайковус (Кайковуснинг насиҳатномаси) .	19
БИРИНЧИ БОБ	
Парвардигори оламини танимоқ зикрида	26
ИККИНЧИ БОБ	
Гайғамбарларнинг хилқати зикрида	28
УЧИНЧИ БОБ	
Ҳақ таолонинг шукргузарлиғи зикрида	30
ТЎРТИНЧИ БОБ	
Неъматларға шукр қилмоқ зикрида	33
БЕШИНЧИ БОБ	
Ота ва она ҳақини билмак зикрида	36
ОЛТИНЧИ БОБ	
Хунар афзунлиғи била баланд қадр ва олий таъб бўлмоқ зикрида	37
ЕТТИНЧИ БОБ	
Сухандонлик била баланд мартабали бўлмоқ зикрида	48
САККИЗИНЧИ БОБ	
Ануширавон пандларин ёд олмоқ зикрида	57
ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ	
Қарилик ва йигитлик сифати зикрида	59
ЎНИНЧИ БОБ	
Тамкин шарофати ва таом тартибининг баёни зикрида	63

ЎН БИРИНЧИ БОБ	
Шароб ичмак зикрида	65
ЎН ИККИНЧИ БОБ	
Меҳмон олмоқ ва меҳмон бўлмоқ зикрида	68
ЎН УЧИНЧИ БОБ	
Мазоҳ қилмоқ, шатранж ва нард ўйнамоқ одобин баёни зикрида	73
ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ	
Ишқ ва унинг одатлари зикрида	74
ЎН БЕШИНЧИ БОБ	
Нафъ олмоқ зикрида	78
ЎН ОЛТИНЧИ БОБ	
Ҳаммомга бормоқ зикрида	79
ЎН ЕТТИНЧИ БОБ	
Ухламоқ ва осуда бўлмоқ зикрида	80
ЎН САККИЗИНЧИ БОБ	
Шикорга чиқмоқ зикрида	82
ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ	
Чавгон ўйнамоқ зикрида	83
ЙИГИРМАНЧИ БОБ	
Уруш қилмоқ зикрида	84
ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ	
Мол жам этмак зикрида	87
ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ	
Омонатни сақламоқ зикрида	90
ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ	
Асир сотгун олмоқни(нг) зикрида	92

ЙИГИРМА ТҮРТИНЧИ БОБ	
Уй ва ер сотиб олмоқ зикрида	97
ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ	
Чаҳорпой (от) сотиб олмоқ зикрида	99
ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ	
Хотин олмоқ зикрида	103
ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ	
Фарзанд парвариш қилмоқ зикрида	104
ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ	
Дўст тутмоқ зикрида	110
ЙИГИРМА ТҶҚКИЗИНЧИ БОБ	
Душмандин андиша қилмоқ зикрида	113
ЎТТИЗИНЧИ БОБ	
Афв ва уқубат қилмоқ зикрида	119
ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ	
Илм талаби ва қозигарлик зикрида	121
ЎТТИЗ ИККИНЧИ БОБ	
Тижорат ва бозоргонлик расми зикрида	129
ЎТТИЗ УЧИНЧИ БОБ	
Тиб илми расми зикрида	135
ЎТТИЗ ТҮРТИНЧИ БОБ	
Нужум (юлдузлар) ва ҳандаса (геометрия) илми зикрида	141
ЎТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ	
Шоирлик расми зикрида	144
ЎТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ	
Ҳофиз ва созандалик зикрида	148

ЎТТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ

Подшоҳга хизмат қилмоқ зикрида 151

ЎТТИЗ САККИЗИНЧИ БОБ

Подшоҳга надимлик қилмоқ зикрида 155

ЎТТИЗ ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Дабирлик ва котиблик зикрида 157

ҚИРҚИНЧИ БОБ

Вазирликнинг шарт ва расмлари зикрида 165

ҚИРҚ БИРИНЧИ БОБ

Сипаҳсоларлик шартлари ва одатлари зикрида 170

ҚИРҚ ИККИНЧИ БОБ

Подшоҳлик шarti ва расми зикрида 172

ҚИРҚ УЧИНЧИ БОБ

Деҳқончилик ва бозор пешалари баёни зикрида 181

ҚИРҚ ТЎРТТИНЧИ БОБ

Жувонмардлик зикрида 183

Изоҳлар 193

КАЙКОВУС

ҚОБУСНОМА

Нашрга тайёрловчилар:

СУБУТОЙ ДОЛИМОВ, УЛУФБЕК ДОЛИМОВ

„O‘qituvchi“ нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент — 2011

Муҳаррир *С. Хўжааҳмедов*
Бадий муҳаррир *Ш. Хўжаев*
Техник муҳаррир *С. Набиева*
Мусахҳиҳлар: *З. Содиқова, Н. Жумаева*
Компьютерда саҳифаловчи *Н. Аҳмедова*

Нашриёт лицензияси АИ № 161. 14.08.2009. Оригинал-макетдан босишга рухсат этилди 20.04.2011. Бичими 60×90¹/₁₆. Кегли 11 шпонли. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.
Шартли б. т. 13,0. Нашр т. 12,0. 10000 нусхада босилди.
Буюртма №47-11.

Ўзбекистон Мағбуот ва ахборот агентлигининг „O‘qituvchi“ нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент — 129, Навоий кўчаси, 30- уй//Тошкент, Юнусобод даҳаси, Янгишаҳар кўчаси, 1- уй.
Шартнома № 07-75-11.

74.03 Кайковус.
К17 Қобуснома/Кайковус; форсчадан Муҳаммад
Ризо Огаҳий тарж.; нашрга тайёрловчилар.
С. Долимов, У. Долимов. — Т.: „O‘qituvchi“,
2011. — 208 б.

ISBN 978-9943-02-400-7

УДК: 37.018.1

ББК 74.03

„O‘qituvchi“
нашриёт-матбаа ижодий уйи қуйидаги
китобларни чоп этди:

1. „Бобурнома“ (ўзбек, рус ва инглиз тилларида, тузувчилар: Ҳ. Сулаймон, С. Ҳасанов).
2. „Бобурнома“. *Миниатюралар* (ўзбек, рус ва инглиз тилларида, тузувчилар: Ҳ. Сулаймон, С. Ҳасанов).
3. „Фирдавс ул-Иқбол“ (Шермуҳаммад Мунис Муҳаммадризо Огаҳий).
4. „Ўзбек таомлари“ (тузувчи: А. Мадраҳимов).
5. „Ўзбек болалар адабиёти антологияси“. *Икки жилдлик, I жилд „Шеърят“* (тузувчилар: Т. Адашбоев, А. Акбар).
6. „Ўзбек педагогикаси антологияси“ (тузувчилар: К. Ҳошимов, С. Очил).
7. „Педагогика“ (Р. Мавлонова, О. Тўраева, К. Холиқбердиев).
8. „Мактабга тайёрланамиз“ (тузувчилар: Р. Ҳамроева, С. Уринова).
9. „Буюк сиймолар“ (10 та плакатдан иборат тўплам, нашр учун масъул: Н. Каримов).
10. „Маърифат ва маънавият фидойилари“ (12 та плакатдан иборат тўплам, нашр учун масъул: Н. Каримов).